

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ ~ DÜŞÜNÜRLER

UNUTTURULAN TÜRKÇÜ, İSLAMCI, MODERNİST

İSMAİL GASPIRALI

PROF. DR. NADİR DEVLET

“başlık”

PROF. DR. NADİR DEVLET

Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist

İSMAİL GASPIRALI

..

BAŞLIK YAYIN GRUBU
www.baslik.com.tr
e-posta: info@baslik.com.tr

BAŞLIK YAYIN GRUBU: 30
Türk Büyükleri Dizisi: 02 (Düşünürler)

İsmail Gaspıralı
Prof. Dr. Nadir Devlet

© Prof. Dr. Nadir Devlet / Başlık Yayın Grubu

Genel Yayın Yönetmeni: Doğan Selçuk Öztürk
Düzeltili: Sena Birgün
Dağıtım - Pazarlama: Yusuf Günbaş
Kapak Tasarım: Yunus Karaaslan
İç Tasarım: Adem Şenel
Baskı-Cilt: Ada Ofset (Tel: 0212 567 12 42)

Yayıncı Sertifika No: 14714
ISBN: 978-605-4033-16-4

Birinci Baskı: Ocak 2011

Devlet, Nadir

İsmail Gaspıralı : unutturulan Türkçü, İslamcı, modernist / Nadir Devlet

.- - İstanbul : Başlık Yayın Grubu, 2011.

224 s. ; 21 sm.- - (Başlık Yayın Grubu ; 30 Türk Büyükleri Dizisi ; 02 (Düşünürler)

ISBN 978-605-4033-16-4

Kaynakça var.

1. Gaspıralı, İsmail Bey -- 1851-1914 _ 2. Kırım tatarları--Tarih

I. Kitap adı II. Dizi

DK508.9 .D48 2011

923.6 DEVi 2011

Başlık Yayın Grubu, Hiperlink Eğitim İletişim Ltd. Şti.'nin tescilli markasıdır.

Adres: Mumhane Cad. Murakıp Sok. Avcı İş Merkezi

No: 13 Kat: 2-3 Karaköy/İstanbul

Tel: 0212 293 07 05-06 Faks: 0212 293 56 58

www.hiperlink.com.tr / info@hiperlink.com.tr

© Bu kitabın yayın hakları, Başlık Yayın Grubu'na aittir. Yazarın ve yayıncının izni olmadan yayımlanamaz, kopyalanamaz, çoğaltılamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

PROF. DR. NADİR DEVLET

Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist

İSMAİL GASPIRALI

Prof. Dr. Nadir Devlet

Türk Dünyası tarihi ve uluslararası ilişkiler uzmanıdır. 20 ve 21. yüzyıldaki Rusya, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk ve diğer halklarının geçmişi, bugünü, sosyal, siyasi yapıları ve güvenlik konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Marmara Üniversitesi'ndeki (M.Ü.) 17 yıllık mesaisi esnasında 1991-1997 yılları arasında Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdür Yardımcısı, 1996-2001 yılları arasında da bu Enstitünün Müdürü olarak görev yapmıştır. 2001-2007 yılları arasında ise Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı olarak çalışmıştır.

Harp Akademileri Silahlı Kuvvetler Akademisinde (1997-2005) ders vermiş, 2004 yılından beri Genel Kurmay Başkanlığı ATASE - SAREM Dış Uzmanlar grubu üyesidir. 27 Ekim 2008'de İstanbul Ticaret Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümüne katılmış bulunmaktadır.

1972-1984 yıllarında Almanya'da, 1989/1990 eğitim yılında Columbia Üniversitesi'nde, 1996/1997 eğitim yılının güz semestrinde ise Wisconsin-Madison Üniversitelerinde konuk öğretim üyesi olarak toplam 1,5 yıl ABD'de yaşamıştır. 1991 yılında Nisan-Haziran aylarında UNESCO'nun "İpek Yolu Projesine" katılarak bütün Orta Asya cumhuriyetlerini karış karış dolaşmış, 1995 yılında ise bir ay boyunca Rusya Federasyonu'nun "Tataristan-Başkurdistan-Çuvaşistan" cumhuriyetlerinde ekspedisyona yapmıştır. Marmara Üniversitesi'nde iken birkaç adet uluslararası sempozyum ve konferans düzenlemiştir. Aynı zamanda ABD, Avrupa, Rusya Federasyonu, Orta Asya Cumhuriyetleri ile diğer ülkelerde bir hayli konferans ve bilimsel toplantılara katılmıştır.

1972-1984 yıllarında Almanya'da, 1989/1990 eğitim yılında Columbia Üniversitesi'nde, 1996/1997 eğitim yılının güz semestrinde ise Wisconsin-Madison Üniversitelerinde konuk öğretim üyesi olarak toplam 1,5 yıl ABD'de yaşamıştır. 1991 yılında Nisan-Haziran aylarında UNESCO'nun "İpek Yolu Projesine" katılarak bütün Orta Asya cumhuriyetlerini karış karış dolaşmış, 1995 yılında ise bir ay boyunca Rusya Federasyonu'nun "Tataristan-Başkurdistan-Çuvaşistan" cumhuriyetlerinde ekspedisyona yapmıştır. Marmara Üniversitesi'nde iken birkaç adet uluslararası sempozyum ve konferans düzenlemiştir. Aynı zamanda ABD, Avrupa, Rusya Federasyonu, Orta Asya Cumhuriyetleri ile diğer ülkelerde bir hayli konferans ve bilimsel toplantılara katılmıştır.

"Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)" adlı eseri iki defa Türkçe (1985 ve 1999), ayrıca Tatarca (1998) ve Azerice (2003) olarak yayımlanmıştır. "1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi" adlı eseri de Türkçe (1998) ve Tatarca (2008) olarak yayımlanmıştır. Bunlara ek olarak iki kitabı İngilizce ("Studies in the Politics, History and Culture of Turkic Peoples" 2005, "Empires in Eurasia from

Chingiz Khan to 20th Century” 2002), yukarıdakilerin dışında bir tanesi Tatarca (“Yıraq künçığıştığı Tatar-Başqortlarğa ni buldı? [Uzak Doğudaki Tatar-Başkurlara Ne Oldu?] 2005) neşredilmiştir. “Çağdaş Türk Dünyası” (1989) ve “Çağdaş Türkiler” (1993) adlı kitapları da geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. “Liderliğin Efendisi Cengiz Han” adlı popüler mahiyette eseri 2007’de piyasa çıkmıştır. Kitaplarının sayısı yirmi üzerindedir. Sayıları iki yüzü aşan makaleleri başta Türkçe, kalanları İngilizce, Tatarca ve Rusça olarak yayınlanmıştır. “Millet Meclisi” adlı eseri 2008’de Kazan’da Tatarca olarak basılmıştır.

Tataristan İlimler Akademisi üyesidir (2008). Bunun dışında Türk Tarih Kurumu (1995-2001), Tatar Mirzalar Meclisi (1995-), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (1993-), ILESAM (1986-) gibi kurumlarda da üyeliği bulunmaktadır.

2008’de TASAM “Stratejik Vizyon Sahibi Bilim Adamı”, 2006’da “Dünya Tatarları Kongresi Hizmet”, 2005’te “Rusya Federasyonu Kazan’ın 1000. Yılı Hizmet”, 1993’te “Marmara Üniversitesi Yılın en başarılı öğretim üyesi” ödüllerine layık bulunmuştur. 1986’da “Rusya Türkleri Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)” adlı eseri için TMKV’nın birincilik ödülünü almıştır.

Kendisi görsel, yazılı ve işitsel medyada da Rusya, Orta Asya ve Kafkasya konularında görüş ve bilgilerine başvurulmuş uzmanlar arasındadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9
GİRİŞ.....	17
KIRIM HANLIĞI VE RUS İŞGALİ	21
AİLESİ VE EĞİTİMİ.....	27
Gaspıralı Dış Ülkelerde.....	30
Tekrar Kırım'da.....	31
Gazete Çıkarma Fikri	34
BELEDİYE BAŞKANLIĞI.....	39
USUL-Ü CEDİT VE GASPIRALI	47
Usul-ü Cedit (Eğitimde Yeni Metot)	47
Gaspıralı'nın Katkıları	52
Tatar Zenginlerinin Rolü.....	55
Okulların Yaygınlaşması.....	63
Kadimcilik-Ceditçilik.....	68
TERCÜMAN GAZETESİ (1883-1918)	73
Ruslarla Uzlaşma	83
<i>Tercüman</i> 'ın İçeriği	84
<i>Âlem-i Nisvan</i> (Kadınlar Dünyası)	94
<i>Tercüman</i> 'ın Dil Politikası.....	97
<i>Tercüman</i> 'ın Amacı	107
<i>Tercüman</i> ve Diğer Türk Gazeteleri.....	112
GASPIRALI'NIN GÖRÜŞLERİ,	
FİKİR YAZILARI VE EDEBİYATÇILIĞI	117
Görüşleri	117
Fikir Yazıları.....	119
Edebi Eserleri	124

ORTA ASYA'YA SEYAHAT	127
GASPIRALI TEKRAR SİYASET SAHNESİNDE	133
Kırım'da Siyasi Faaliyetler	134
Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı	
(15 Ağustos 1905)	137
Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı	
(13-23 Ocak 1906).....	141
Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı	
(16-21 Ağustos 1906)	145
İttifak Partisi	154
KAHİRE'DE ULUSLARARASI	
MÜSLÜMAN KONGRESİ ÇALIŞMALARI	161
HİNDİSTAN'A SEYAHAT.....	175
GASPIRALI'NIN TÜRKİYE İLE BAĞLARI	177
GASPIRALI'NIN SON AYLARI	187
SONUÇ.....	191
NOTLAR	199
BAŞLICA KAYNAKLAR	215
TERCÜMAN BASİMEVİNDE YAYINLANAN	
ESERLER VE GASPIRALI'NIN DİĞER	
YERLERDE BASILAN YAZILARI	219

ÖNSÖZ

Ancak 1990'lı yılların başında Türkiye'nin dışında da kendi kültürümüze, dilimize yakın soydaşlarımızın olduğunu fark ettik. Dar bir akademik çevrede biz bunlara “Dış Türkler” diydük. Zaten Türk adı da Osmanlı'nın yıkılmaya başladığı 20. yüzyılın başında ancak belli bir kesim tarafından kullanılmaya başlanmıştı. Çünkü din, mezhep, soy sop ayrımı yapmadan hepimiz Osmanlıydık. Ne zaman ki Osmanlı'dan Ermeniler hariç bütün Sırp, Yunan, Bulgar gibi Hristiyan topluluklar, Arnavut, Arap gibi Müslüman topluluklar koptu, o zaman ulus kimliği üzerinde tartışmaya “Türk Derneği” gibi örgütler ve *Türk Yurdu* gibi dergiler ile başladık. Osmanlı coğrafyasında benzer dil, lehçe ve şiveleri konuşan Türk toplulukları aslında Çarlık Rusyası ve Çin İmparatorluğu'nda yaşayan Türk topluluklarından sayıca azdılar.

Ulusal Türk kimliği ise ancak cumhuriyetle resmileşti. Ancak bu kimlik vatandaşlık anlamında kullanıldığı için değişik etnik kökene, değişik anadillere mensup toplulukları da kapsıyordu. Dolayısıyla Sovyetler Birliği dağılarak 1991 yılında yeni bağımsız devletler çıkınca bir bocalama devri geçirdik. Şimdiye kadar “Dış Türkler” dediğimiz topluluklara “Türk” demeye başladık. Ancak Türkiye Türklüğünden ayırmak için kendimize Türkiye Türkü veya kullandığımız dile Türkiye Türkçesi demeden, onları etnik adlarının sonuna Türk sıfatı ekleyerek

meseleyi çözdük zannettik (Kazak Türkü, Kazak Türkçesi gibi). Yeni bağımsızlığa kavuşan bu Türk cumhuriyetleri ise haklı olarak kendilerinin ayrı devlet ve ulus adlarını kendi etnik adlarını kullanarak belirlediler. Daha doğrusu 70 yıllık Sovyet döneminde onlar zaten bu kimliklere kavuşmuşlardı, dolayısıyla bizim taktığımız “Türk” sıfatına soğuk baktılar.

İşin siyasi, duygusal yönünü bir tarafa bırakırsak, aslında şunu görürüz: Bu değişik Türkî topluluklarla coğrafi olarak yakınlığımız olmamasına (belki Azerbaycan ve Kırım hariç) ve tarihin hiçbir döneminde aynı siyasi yapı, yani devleti paylaşmamıza rağmen, bir hayli ortak noktamız olduğu da bir gerçektir.

1990’dan itibaren ise ortak tarihî şahsiyetlerimizin dışında da o coğrafyalarda yaşayanlar için çok önemli şair, yazar, bilim adamı, sanatkâr ve siyasetçi gibi toplumlarını yönlendiren aydınların, değerlerin olduğunu öğrenmeye başladık. Bunun dışında belki de Türkiye’den fazla Türk kökenlinin yaşadığı geniş Avrasya coğrafyasından gelerek ülkemize katkıda bulunan Azeri, Başkurt, Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Özbek vb. kökenli aydınların Türkiye Cumhuriyetine katkılarını aşağı yukarı biliyorduk. Ancak Osmanlı’ya veya Türkiye Cumhuriyetine sığınmadıkları halde Türkiye Cumhuriyetinin ulusal kimliğinin oluşumuna katkıda bulunan, Çarlık Rusyasında yaşayan birtakım soydaşımızın da varlığını inkâr edemeyiz. Türkçülüğün manifestosu olarak kabul edilen ve 1904 yılında yayınlanan *Üç tarz-ı siyaset* (Üç çeşit politika) adlı eserin yazarı Kazan Tatar kökenli Yusuf Akçura (1876-1935)’dır. Ondan önce ise Kırım Tatarı İsmail Bey Gaspiralı gelir.

İşte biz bu şahsı okuyucularımıza tanıtmaya çalışacağız. Akademisyenler arasında ‘tarihî olaylar kendi dönemlerindeki şartlara göre değerlendirilmelidirler’ denilir. Aslında bu doğrudur da, eskiden düşmanın yaklaştığını bildirmek için atlı ulaklar,

haberciler yollanırdı, bugünkü şartları göz önünde tutarak, neden telefon etmediler dersek çok yanılığa düşeriz. Çünkü o dönemde böyle bir iletişim aracı yoktu. İsmail Gaspıralı'yı da biz dönemine, çağdaşlarına göre değerlendirmeye çalışacağız. Yine de bazen düne gideceğiz, olayları daha iyi anlamak için bugüne de döneceğiz.

Çarlık Rusyası döneminde Rusya Türklerinin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yönlerden geri kalmışlığından ıstırap duyan İsmail Gaspıralı bir hayli başka aydın gibi halkı aydınlatmak, kalkındırmak için çareler aramış ve bu yönde çeşitli faaliyetlere girişmiş bir şahıstı. Faaliyetlerinin ekserisi başarıya ulaştığı veya ses getirdiği için Rusya Türkleri arasında göze çarpan bir lider durumuna yükselmişti. Şöhreti Osmanlı coğrafyasına ve bazı başka ülkelere kadar yayılmıştı. O dönemin şartlarına göre, başarılı bir siyasetçi, yazar, yayıncı, gazeteci, eğitimci ve fikir adamıydı. Onun adı gazetesi *Tercüman*, yani basın yoluyla yayılmıştı. Demek ki 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında da basın etkili bir rol oynamaktaydı. 1912'den sonra *Tercüman* gazetesinde kullandığı "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı bilhassa dönemimizde Türkçülerin çok sevdikleri bir söyleme dönüşmüş bulunuyor. Bu sloganın kendi döneminde nasıl algılandığını veya ne gibi tepki aldığını pek bilemiyoruz. Ancak Rus makamlarının ondan Pantürkist (Türk birlikçisi) ve Panislamist (İslam birlikçisi) olarak şüphelendiklerini gösteren gizli raporların olduğunu biliyoruz.

Gaspıralı'nın son çağ Türk büyükleri ve aydınları arasında bilhassa kültür alanında oynadığı rol bakımından adı ve yaptıklarının bilinmesi gereken bir şahıs olduğunu düşünüyoruz. Rusya Türklerinin aydınlanma dönemi olan 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında faaliyet gösteren aydınların ön saflarında gelen İsmail Bey ülkemizde pek tanınmıyordu. Hakkında Türkçe olarak yayınlanan ilk eser ölümünün yirminci yılına, yani

1934 yılına dayanır (Cafer Seydahmet Kırımer, *İsmail Bey Gaspıralı*, İstanbul, 1934, 248 s.). O tarihten sonra uzun bir sessizlik dönemi başlar. Çünkü Sovyetler Birliğinde milliyetçi kabul edilen bütün aydınlar yasaklanmıştır. Türkiye’de ise Sovyetlerle iyi geçinme dönemi başlamıştır ve Moskova’nın gereksiz yere kızdırılmaması politikası uygulanmakta, “Dış Türklerin” sorun yaratmamlarına (?) dikkat edilmektedir.

İsmail Gaspıralı hakkında en kapsamlı bilimsel araştırma New Orleans Üniversitesi Profesörü Edward J. Lazzerini’nin doktora çalışmasıdır (E. J. Lazzerini, *İsmail Bey Gaspıralı and Muslim Modernism in Russia, 1918-1914*, Washington Üniversitesi, 1973, yayımlanmamış doktora tezi). Daha önce 1950’de Hamburg Üniversitesi’nde Gustave Burbiel *Die Sprache Ismail Bey Gaspıralı’s* (İsmail Bey Gaspıralı’nın dili) adlı bir doktora tezini savunmuşsa da pek dikkati çekmemiştir. Batıda Gaspıralı’ya ilgi “Society for Central Asian Studies (Merkezi Asya Araştırmaları Cemiyeti)” tarafından Gaspıralı’nın Rusça yayınlanan *Russkoe Musulmannstvo* (Rus Müslümanlığı) adlı eserinin 1985 yılında tıpkıbasımı yapılarak sürdürülmüştür. İki yıl sonra ise Columbia Üniversitesi profesörü Edward Allworth’un derlediği *Tatars of Crimea. Their Struggle for Survival* (Kırım Tatarları, Hayatta Kalma Mücadeleleri) (Durham-London: Duke University Press, 1988) adlı eserle bu ilginin devam ettiğini görüyoruz.

Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra ise gerek Gaspıralı’nın kendi vatanında, yani Ukrayna cumhuriyetine bağlı Kırım Özerk Cumhuriyetinde ve gerek Türkiye’de hakkındaki araştırmaların hızla arttığına şahit oluyoruz.

2. Dünya Savaşı’ndan sonra Sovyet literatüründen adı tamamen silinen Gaspıralı ancak 1987 yılının son aylarında aklanmaya başlamıştır. Bu aklanmada Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçev’in “Glasnost” (açıklık) politikasının

mı yoksa 1944'te sürülen Kırım Tatarlarının 1987 yılında 'vatan Kırım'a dönmek için başlattıkları yoğun kampanyaların mı etkisi olmuştur, bunu kestirmek hayli güçtür. Fakat her nasılsa Özbekistan'da yayınlanan *Pravda Vostova* (Doğu Gerçeği) gazetesi Rusça, yine Taşkent'te yayınlanan *Lenin Bayrağı* gazetesinde de Kırım Tatarcasında Gaspıralı hakkında yayında bulundular. Aynı şekilde Kırım Tatarcasında yayınlanan *Yıldız* dergisi de, yerleşik tabuyu yıkarak Gaspıralı'nın da bahsi geçen bir makale yayınladı. Böylece Gaspıralı'nın sadece Türkiye ve Batıda değil, belki o dönemin Sovyetler Birliğinde de incelenmesine kapı açılmış olur. Henüz Sovyetler Birliği yıkılmadan önce Mart 1991'de Kırım'ın Simferopol (Akmescit) şehrinde "Uluslararası Gaspıralı Konferansı" düzenlenir.

Bu tarihten önce ülkemizde de Gaspıralı'ya olan ilginin yeniden uyanmaya başladığını görürüz. Birisi benim olmak üzere iki eser yayınlanır. Bu arada Gaspıralı'nın vatanında Ukrayna'ya bağlı Kırım ile Rusya Federasyonuna bağlı Tataristan'da hayli makale ve kitap yayınlanır.

2000'li yılların başında biri İstanbul diğeri Ankara'da olmak üzere Gaspıralı için iki konferans düzenlendiğini ve bunlarda sunulan bildirilerin basıldığını biliyoruz. Bunların dışında ise en azından üç kitap daha basılır. TRT'de hakkında bir belgesel yayınlanır. Akademik dünyada ise son yıllarda iki yüksek lisans tezi ile danışmanlığını yaptığım bir doktora tezi bulunuyor. Bunlarla ilgili kapsamlı bilgiyi "Seçme Kaynaklar" kısmında bulacaksınız.

Bu eserin 22 yıl sonra, düzeltilmiş ve neredeyse iki misline çıkarılmış şekli ile okuyucusu ile buluşmasında en önemli rolü Başlık Yayın Grubu ile onun Genel Yayın Yönetmeni meslektaşım Doğan Selçuk Öztürk oynadılar. İlk teşekkürüm kendilerine. Doğan Bey fakülteodaki odama bu teklifle gelince hem

mutlu oldum, hem de istenilen sürede kendi içime de sinecek şekilde hazırlayabilir miyim diye düşünmeye başladım. 22 yıl önce basılan kitap artık güncelliğini kaybetmişti. Çünkü geçen yıllarda, birkaç makale yazdıysam da, bunun dışında da konuyla ilgili yeni eserler, makaleler çıkmıştı. Yeni bir eser verebilmem için bu değişiklikleri öğrenmem gerekiyordu. Ben de hemen araştırmalara başladım. Kitaplarımı Yıldız Sarayı'ndaki IRCICA kütüphanesine bağışladığım için başta oraya gittim. Personel çok yardımcı oldu, onlara buradan teşekkürlerimi sunuyorum.

Ardından yayınlanmış başka eser var mı diye, meslektaşlarıma sordum, kataloglara başvurdum. İnternet kaynaklarını taramdım. Meslektaşım Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın Gaspıralı'nın yazılarından derlediği gerçekten de çok yararlandığım üç ciltlik eseriyle karşılaştım. Okuma ve not alma süresi hayli sürdü. Yazım safhasına gelince eski kitabımın iskeletini pek kullanamayacağımı anladım. Aslında bu kadar seneden sonra insan kendi yazdığını bile beğenmez oluyor. Başta dili hayli eskimişti. Yeni veriler bulunmuştu. Dolayısıyla eski kitabın bazı kısımlarından yararlanıp, bir hayli bölümüne yeni ekler ve düzenlemeler yapılması ve konu başlıklarının ya adlarının ya da yerlerinin değiştirilmesi gereğini gördüm. Böylece günde yedi-sekiz saat çalışarak, bazen sıkıntıdan bunalarak yazım işini tamamladım. Fakat eser bitmemişti. Çünkü mutlaka bir editörün süzgecinden geçmesi gerekiyordu.

Bu konuda aslında çok şanslıydım. Çünkü eşim Beril Devlet'in yazarlığı, çevirmenliği dışında tarih öğretmeni olması benim için bulunmaz bir fırsattı. O yazdıklarımın bilgisayar çıktısını incelemeye başladı, yazım hatalarını düzeltti. Daha da önemlisi, benim gözümünden kaçan bazı tekrarları ve uyumsuzlukları gösterdi. Fikir birliğine vardığımız yazım ve anlam hatalarını tek tek düzeltti. Aslında kendim de üç buçuk yıl tashih (düzeltme) işinde

çalıştığımdan, bunun delinin pösteği sayması gibi bir iş olduğunu bilirim. Dolayısıyla kendisine burada en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Konuyu bilen biri bana editörlük etmeseydi, eser bu şekliyle elinize ulaşmamış olurdu.

İşte gerek yurt dışında gerekse Türkiye’de İsmail Bey Gaspıralı’ya artan ilgiden dolayı, eserleri ve dönemi hakkında tekrar bir eser hazırlanması teklif edilince, tereddütsüz kabul ettim. Çünkü geniş Türk okuyucusu da bu şahsı tanımalıdır diye düşünüyorum. Ondan tek bir şahsın özverili çalışması ile neler yapacağını öğrenmemiz mümkün. Herkes, onun kadar olmasa dahi, kendi gücü kadar dünyamıza olumlu katkıda bulunsa, dünyamız daha yaşanacak hale gelebilir. Bu bir hayal belki, ancak hayal etmeden de yaşanır mı?

GİRİŞ

Bu incelemede İsmail Gaspıralı'nın bütün yönlerini okuyucuya tanıtmaya çalışacağım. Bir insanın yetişmesinde aldığı eğitimin ve çevresinin o şahıs üstünde yaptığı etkinin önemli rolü olduğunu kabul ederiz. Bunun için eserimde başta bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğunun himayesinde olan Kırım'ın geçmişini, yani tarihini açıklamayı gerekli buldum (**Kırım Hanlığı ve Rus işgali**). Mensup olduğu aile ve aldığı eğitimin Gaspıralı'nın karakterinin şekillenmesinde şüphesiz rolü vardı. Bundan sonra Kırım'ın dışında gördüğü şehirler, ülkeler ve insanlar da onun sonraki yazarlığı için malzeme oluşturdu (**Ailesi ve Eğitimi**).

Gaspıralı'nın başarısında şüphesiz ailesinin kökeni, eğitimi, çevresi etkili olmuştur. Belki de bu sayede doğduğu kent olan Bahçeşaray'da Belediye Başkanlığı yapabildi. İşte o dönemlerde basın hayatına girme fırsatı elde etti (**Belediye Başkanlığı**).

Gaspıralı denilince en önce iki özelliği akla gelir. İlki çıkardığı *Tercüman* gazetesidir. Bunun kadar önemli ve Gaspıralı'nın belki de reel olarak en tesirli olduğu alan Rusya Müslümanlarının eğitim kurumlarını modernleştirme konusundaki katkısıydı. *Tercüman*'ın yayınlanması ile “Usul-ü cedit” -yani eğitimde yeni metot kullanma- faaliyetleri paralel gitti.

Dolayısıyla “Usul-ü cedit” (yeni metot) diye bilinen bu harekette Gaspıralı'nın oynadığı rol ve bu faaliyete katkıda bulunanları ve bu konuya bağlı diğer hususları ayrı bir bölümde

açıklamaya çalıştım (**Usul-ü Cedit ve Gaspıralı**). Gaspıralı'nın diğer arzuladıkları gerçekleşmediyse de bu yeni metodun başarısını görmek Gaspıralı'ya nasip oldu. Dolayısıyla bu konuyu da aydınlatmam gereklidir diye düşündüm ve birkaç başlık altında bu fenomeni açıklamaya çalıştım.

Gaspıralı bir taraftan Rus makamları ile uğraşırken, Müslümanlar arasında reform hareketlerini dinsizlik olarak yorumlayanlara karşı da mücadele etmekteydi. Bu tartışmanın kökenlerini ayrı olarak ele almak gerekiyordu.

Gaspıralı'nın en etkili faaliyeti şüphesiz, ölümünden sonra da bir süre yayınlanabilen, 35 yıl kesintisiz (1883-1918) olarak çıkan *Tercüman* gazetesiydi. *Tercüman* iç haberler ile dış dünya haberlerini vermenin dışında, Rusya'daki Müslümanlar ile ilgili özel haberler de yayınlaması ile diğer gazetelerden ayrılıyordu. Böylece okuyucularına büyük bir topluluktan bahsediyordu. Gaspıralı bu gazeteyi kendi roman ve hikâyelerini tefrika etmek için de kullanıyordu. Bir zamanlar Türkiye'deki gazeteler de "arkası yarın" diyerek kahramanlık hikâyelerinden tutun da değişik konulardaki edebi eserleri yayınlardı. Ancak kitap yayıncılığının gelişmesi ile bu âdetten vazgeçildi. *Tercüman* bu şekliyle hem haber hem edebiyat gazetesiydi. Kitabımızda bu bölüme daha fazla yer ayırmamız da işte bundan dolayıdır (***Tercüman Gazetesi [1883-1918]***).

Gaspıralı kadın haklarına da büyük bir önem verdiğini yazdığı hikâyelerde gösterir ve *Âlem-i Nisvan* (Kadınlar Dünyası)'ın yayınlanması da bu önemin taçlanmış şeklidir. Gaspıralı önyak olduğu için bu gazeteyi tanıtmadan geçemedim. *Tercüman* Rusya'daki değişik halklara basın-yayın hürriyeti getiren I. Rus ihtilâline (1905) kadar bu görevini başarıyla yürüttü. Ancak Rusya'da meşrutiyetin ilanından sonra bilhassa Kafkasya ile İdil-Ural (yani Rusya'nın batısında Volga nehrinin geçtiği bölgelerde)

bölgesinde Azerilerle Kazan Tatarlarının gazetelerinin yayına başlaması neticesinde *Tercüman* eski etkisini kaybetti.

Gaspıralı ekserisi didaktik (öğretici) anlamda bir hayli hikâye, roman, fikir yazıları ve kitapları da yayınladı. Bazıları başta *Tercüman* gazetesinde yazı dizisi olarak yayımlandı ve sonra ayrı kitap olarak basıldı. Bazıları birkaç baskı yaptı. Bunların önemini vurgulamak gerekiyordu (**Gaspıralı'nın Görüşleri, Fikir Yazıları ve Edebiyatçılığı**).

Gaspıralı Orta Asya'ya 15 yıl ara ile iki defa gitti. O bir hayli yerde olduğu gibi burada da eğitimi geliştirmek istiyordu. Başarılı olup olmadığı **Orta Asya'ya Seyahat** kısmında inceleniyor.

Gaspıralı eğitim ve yayın faaliyetlerinin dışında Rusya'daki Türklerin politik hayatı ile de yakından ilgilenen bir şahıstı. Zaten Belediye Başkanlığı dönemi ona siyasi bir tecrübe kazandırmıştı. Bu ilgisini onun Rusya Türklerinin belli başlı faaliyetlerinde aktif rol oynamasından anlamaktayız. O, Rusya Türklerinin I. II. ve III. Toplantılarının (1905-1906) çalışmalarına katılmış, Müslümanların siyasi organı olan "Müslüman İttifakı" adlı partinin kurulmasına da katkıda bulunmuştu. Tabii ki Gaspıralı'nın Rusya Türklerinin siyasi hayatında oynadığı rolü ve katkılarını anlamak ancak bu siyasi gelişmeleri bir bütün olarak ele almakla mümkün olacaktı. Dolayısıyla bu sahadaki çalışmalarını devrin siyasi faaliyetlerini inceleyerek verdim (**Gaspıralı Tekrar Siyaset Sahnesinde**).

1907'den, yani iki yıllık özgürlük ortamından sonra, Rusya'da rejimin katılaşması sebebiyle Türklerin siyasi faaliyetlerine büyük sekte vurulunca, Gaspıralı belki de Rusya içinde herhangi bir faaliyete imkân kalmadığı için Dünya Müslümanlarının bir kongresini toplamak gayesiyle faaliyete girişti. Gaspıralı böylece Rusya Müslümanlarının da problemlerini dünya platformuna getirmeyi düşünmekteydi. Gerçi uluslararası İslam kongresi toplama gayretleri neticesiz kaldı, yine de o, belki de bu

hareketin ilk fikir babalarından biri oldu (**Kahire’de Uluslararası Müslüman Kongresi Çalışmaları**).

Bu başarısızlık Gaspıralı’yı yıldırmadı. Bu sefer Hindistan’a giderek eğitimdeki yeni metodunu tanıtmaya faaliyetine girişti (**Hindistan’a Seyahat**). Bu arada Gaspıralı Türkiye ile de devamlı temas halindeydi, zaten onun fikren gelişmesinde Türkiye’deki kültür çevresinin de etkisi vardı (**Gaspıralı’nın Türkiye ile Bağları**).

Eseri, Gaspıralı’nın ölümü (**Gaspıralı’nın Son Ayları**), Gaspıralı hakkında son düşüncelerim (**Sonuç**) ve eser içinde belirttiklerimin bir kısmını içeren kitap, makaleler ve internet sayfaları ile tamamladım (**Başlıca Kaynaklar**).

Gaspıralı’nın fikir ve faaliyetleri hiç şüphesiz başta Kırım’da olmak üzere Rusya Türkleri arasında etkili olmuş, onun fikirleri ile yoğrulmuş bir aydınlar topluluğu meydana getirmişti. *Tercüman* gazetesinin yalnız Rusya içinde değil, başta Türklerin yaşadığı Osmanlı Devleti olmak üzere diğer ülkelerde de yayılması onun görüşlerinin genelde bütün Türk aydınları tarafından tanınmasına sebep olmuştu diyebiliriz. Ancak onun vefatı ve 1914’te 1. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, ardından Rusya’da totaliter Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin kurulmasıyla Türkiye ile Rusya’daki Türkler arasındaki kültürel bağlar 77 yıl boyunca kopmuş oldu.

Hiç şüphesiz 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında faaliyet gösteren İsmail Gaspıralı Rusya Türklerinin canlanmasında en etkili şahıslardan biri olarak tarihe geçti ve “**Dilde, fikirde, işte birlik**” sloganı ile ortaya attığı fikir son dönemlerde Türkçü kesimde benimsenmeye başladı. Ancak onun o dönemde öngördüğü fikirler bugün pek geçerliğini korumamakta, bir nevi nostalji olarak dile getirilmektedir.

KIRIM HANLIĞI VE RUS İŞGALİ

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesini yayınlamaya başladıktan birkaç yıl sonra “19. yüzyılın en büyük Müslüman reformcusu” ve “Türk dünyasını uyandıran” şahıs diye hemen her yerde takdir edilmeye başlamıştı. Gaspıralı ve gazetesi Rusya’daki Türk aydınlarını güçlü ve kalıcı bir şekilde etkilemişti. Bunun sebeplerini anlayabilmek için Gaspıralı’nın bulunduğu tarihî çevreyi incelemek gerekmektedir.¹

Kırım Hanlığı 1475 yılında Osmanlının özerk bir hanlığına dönüştürülmüştü. Fatih Sultan Mehmet Kırım Hanlığından aldığı “Han” unvanını da kullanmaya başladı. Bilindiği üzere

‘Han’ unvanını ancak Cengiz Han soyundan gelenler kullanabilir. Osmanlı Kırım Hanlığını iç işlerinde serbest bıraktı. Ancak Rusya’ya karşı yaptığı askerî seferlerde İstanbul’a danışmak, yeni hanın seçiminde Dersaadet’in onayını almak ve Osmanlı İmparatorluğu’nun seferlerine askeri ile katkıda bulunmak zorundaydı. Bu durum üç yüz yıl sürdü. 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı İmparatorluğu’nun himayesinden çıkarılmış ve yaşaması Rusya’nın insafına bırakılmış oldu. 1783’te ise, yani dokuz yıllık bağımsızlıktan sonra, Osmanlının himayesinden de koparılan Kırım Hanlığı Rusya tarafından işgal edildi. 1784’te ise bu yeni işgal edilen bölge Novorossiysk eyaletine bağlandı. Besarabya, Herson, Yekaterinaslov, Stavropol ve Don vilayetlerini içine alan bu eyalet Kırım Hanlığının aşağı-yukarı tarihî sınırlarını içine almaktaydı.²

Kırım’ı topraklarına katan II. Katerina (1762-1796) iki asır önce Tatar ve Başkurtların ülkesini (Kazan Hanlığı 1473-1552) ele geçiren (Korkunç) IV. İvan (1530-1584)’dan daha dikkatli ve daha liberal bir politika güdüyordu. Çünkü artık üç asırlık bir süre geçmiş, Ruslar bünyelerindeki veya yeni kendilerine kattıkları yabancıları nasıl kontrol edeceklerini öğrenmişlerdi. IV. İvan’ın Kazan’da yaptığı hatalardan sakınmayı ümit ederek, Katerina Kırımlıları siyasi yönden tamamen asimile (eritme) etme fikrini desteklememiş ve aynı zamanda Ortodoks kilisesine de burada herhangi bir misyonerlik hareketi yapma izni vermemişti. Kısacası buradaki Müslümanlara tam anlamda ibadet hürriyeti verilmişti. Hanlık dönemindeki dinî teşkilat muhafaza edilmiş, 1794’te Bahçesaray müftüsü Müslüman topluluğun dinî lideri olarak resmen tanınmıştı. Ancak müftü ve diğer imam, müezzin vb. gibi din erbabı Rus hükümetinin kontrolü altına alınmıştı. Bu yeni uygulamaya göre, müftü ve diğer Müslüman ileri gelenler-kazasker ve kadılar-halk tarafından seçilmeyecek, “güvenilir” bulunanlar arasından Çariçe tarafından tayin edilecekti.

II. Katerina aynı zamanda IV. İvan'ın yaptığı gibi yapmamış ve vakıf mallarının büyük bir kısmına el koymamış, gelirlerini Müslüman din adamlarına bırakmıştı. Katerina'nın bu liberal politikası da din adamlarının Kırım topluluğunda güçlü ve varlıklı olarak kalmalarını sağlamıştı. Böylece onlar içgüdüsel olarak muhafazakâr, hâkimiyetteki Romanov'lar sülalesine bağlı ve kendi menfaatlerine zarar getirmesi muhtemel her türlü reforma karşı çıkan bir topluluk haline dönüşmüştü.³ İşte akıllı politika da budur.

1831'de müftülüğe Kırım ve Batı Rusya Müslümanlarını temsil hakkı verilmişse de, yetkileri hayli kısıtlıydı. Müftü işleri başkanlığının tavsiyesiyle Çar tarafından seçiliyordu. Vakıfların gelirleri çok azaldığı için maaşları mahalle halkı tarafından sağlanıyordu. Hristiyan ruhanilere tanınan özel haklardan Müslüman din adamları mahrum edilmişti. Hatta aralarından çoğu din adamı olarak tanınmıyordu. Mesela, 1910'da 1500 din adamının ancak 300-400'ü resmî olarak din adamı statüsüne sahipti.⁴ Kısacası din adamları II. Katerina dönemindeki özel statülerini kaybetmişler, bütün Kırım halkı gibi büyük sıkıntı içine düşmüşlerdi.

II. Katerina, Kırım Tatar asillerine de, kısa ömürlü olmakla birlikte, aynı mülayim politikayı uyguladı. Böylece başta yerli asillere de, Rus asillerine verilen hak ve imtiyazlar tanındı. 19. yüzyılın başında asiller halkın ancak %5'ini oluşturmalarına rağmen ellerinde işlenmiş toprakların % 60'ı bulunuyordu. Ancak Kırım Tatar asilleri kısa bir müddetten sonra Rus asilleri ile eşit şartlarda yarışamayacaklarını anladılar. Çünkü Katerina her ne kadar Tatar asillerine eşit haklar vermiş gibi gözüküyorsa da, gözdelerine ve Rus subaylarına ülkenin kuzeyi, merkezi kısmı ve güneyindeki sahil kısımlarında verimli ve geniş araziler tahsis etmişti. II. Katerina'dan sonra gelen çarlar ise Kırım asillerinin aleyhine ve başta Ruslar olmak üzere diğer halklara da, özel haklar tanımaya devam ettiler.

1789'dan sonra ise Kırım Tatar cemiyeti ve kültürü diğer bir tehditle karşı karşıya kaldı. Bu da Rusya'nın değişik bölgelerinden Kırım'a Rusların dışında çok sayıda ırk ve köken bakımından değişik olan Yunanlıların, Ermenilerin, Moldovalıların, Ukraynalı Kazakların (Ortodoks askerî birlikler), Almanların, Polonya Yahudilerinin ve Bulgarların gelip yerleşmesiydi.⁵

Kırım'ın Türk halkının kültürünü tehdit eden başka bir husus ise I. Aleksandr'ın (1801-1825) tutumuydu. Klasik Yunan eserlerinin büyük hayranı olan Çar, Kırım'ı bir Yunan bölgesine çevirmeyi planlamıştı. Onun emri ile yöneticiler Kırım Hanlığına ait her türlü izi ortadan kaldırmaya giriştiler.⁶ 1802'de ülkenin tarihî adı olan Kırım eski Yunanca adı "Tavrida" ile değiştirildi.⁷ Başka Türk yer adları da Yunan adları ile değiştirildi. Mesela, Akmes-cit Simferopol'e, Eski Kırım Levkopol'e, Gözleve Evpotoriya'ya, Kefe Fedosiya'ya dönüştürülerek bu gibi isimler aldılar.

Bu baskıları şimdiye kadar birtakım haklarını muhafaza eden Tatar asillerinin de zenginliklerini kaybetmelerine ve çoğunun fakirleşmesine yol açtı. İşte bu nedenle, aralarında İsmail Gaspıralı'nın da bulunduğu zümreden reformcular ve Türk Birliği hareketinin ideologları ortaya çıktı.

Yeni Rus politikası ve uygulamasından en fazla sıkıntı çeken zümre ise şüphesiz Kırımlı çiftçi ve köylülerdi. Onlar Ruslara karşı silahlı mücadeleye giremeyecekleri için en mantıklı, mantıklı olduğu kadar zor olan yolu, göç etmeyi seçtiler.⁸ İnsanın doğup büyüdüğü, suyunu toprağını, iklimini, örfünü âdetini, dilini kısacası hemen her şeyini bildiği ana vatanını terk etmesi çok zordur. Genelde geçim veya başka manevi sıkıntısı olmayan bir insanın ülkesini terk etmek istemesi düşünülemez. Ancak on binlerce Kırım Tatarı Rus baskısına dayanma güçleri kalmadığından işte bu maceralı göçü tercih etmek zorunda kalmışlardı.

18. yüzyılda Kırım Hanlığının toplam nüfusu (Taman yarımadası, Kuban ve Nogay bozkırları) 3,5 milyondur. Rusya'da

1897’de yapılan genel nüfus sayımına göre, Kırım’ın (Tavrida eyaletinin) toplam nüfusu 664.592 olup, bunun ancak %35,1’ini (takriben 190 bin) Türkler teşkil ediyordu. Demek ki, 150-200 yıllık sürede Tatar nüfusu hızla erimişti. Hanlığın düşmesi ile bilhassa o dönemde Osmanlının olan Bulgaristan ile Anadolu’ya göç başladı. Han soyundan gelen mirza, kalgay gibi asiller Rusların intikamından korkarak Kuzey Kafkasya’ya kaçmışlardı. Onlar 1877/78 Harbi (93 Harbi)’nden sonra Çerkez ve Çeçenlerle birlikte Osmanlı topraklarına sürgün edildiler. En büyük göç dalgaları 1785-1800, 1828-1829 ve 1860-1863 yılları arasında görüldü. İlk büyük göç dalgasına katılanların sayısı fazla değildi ve ancak 8 bin kişi Anadolu’ya sığınabildi. İkinci göç dalgası ise Yaş antlaşmasından (6 Ocak 1792) sonra başladı. Bu antlaşma Türklere bir gün bağımsızlık kazanma umudunu kaybettirmiş ve neticede çoğunluğunu ülkenin merkezi kısmı ve kuzey bozkırlarında bulunan Nogayların teşkil ettiği bir göç dalgası başlamıştı. Bu dalga ile 100 ila 300 bin Tatar Türkiye’ye sığınmış oldu. Tabii ki, onlardan boşalan yerler Rus sömürgeciler tarafından dolduruldu. 1812’deki diğer bir Osmanlı-Rus savaşından sonra bu sefer Ukrayna topraklarını Kırım yarımadasına bağlayan Perokop’taki (Or Kapısı) Nogay Ordası Türkiye’ye göç etti.

Tabii ki, göç edenlerin hepsi istedikleri yerlere ulaşamıyorlardı. Açlık, susuzluk, hastalıklar ve diğer sebeplerden yollarda ölüyorlardı. Kırım Savaşı (1854-1856) sonrası gerçekleşen üçüncü büyük göç dalgasına resmî Rus istatistiklerine göre, 141.667 kişi katılmış, bunun 60 bini yollarda ölmüştü. 19. yüzyılın iki toplu göçü sebebiyle Kırım Tatar topluluğu daha da azaldı. 1874-75 yıllarında zorla askere alınma ve Hristiyanlaştırılma korkusu ile 60 bin Kırım Tatarı ülkesini terk etti. 1891-1902 yılları arasında ise bu sefer ekonomik şartların çok kötüleşmesi sebebiyle 20 bin Kırımlı daha memleketinden ayrıldı. 20. yüzyılın başına kadar toplam olarak aşağı yukarı 1.200.000 Tatar’ın Kırım’dan göç

ettiği anlaşılmaktadır. 1870’de yalnız Or kazasında (Perekop) 320 köyden 287’si boşalmıştı. Kırım Tatarlarının terk ettikleri köylerin toplam sayısı ise 700 civarındaydı. 1805’te Kırım’da 1.558 cami mevcutken 1914’te cemaatlerinin kalmaması sebebiyle bunların sayısı 700’e inmişti. Bu durum eğitim müesseselerine de tesir etmiş ve 1900’lerde ancak 10 kadar medrese kalmıştı.⁹

1897 yılı nüfus sayımında Tavrida eyaletinde toplam nüfusun 525 bin olduğu tespit edilmiş ve bunun ancak 188 bininin veya %36’sının Kırım Türkü olduğu anlaşılmıştı. Ekserisi köylerde yaşayan ve fakir bir azınlığı teşkil eden Kırım Tatarları onlara nazaran daha dinamik olan Ruslar tarafından asimile edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. O devrin Rus gözlemcileri Kırım yarımadasında kalan Tatarların ya asimile olacağını veya zaman içinde Rus ve Avrupa kökenli diğer Hristiyan göçmenler tarafından Kırım’dan sürüleceğini tahmin ediyorlardı.

Bütün bu baskılara ve oldukça ümitsiz duruma rağmen Kırım Tatarları tamamen izole edilmemişlerdi. Çünkü onlar aslında aralarında çok sayıda aydınları ve siyasi liderleri barındıran İdil (Volga) boyu Tatarlarının bir parçasını teşkil ediyorlardı. Kazan ve Kırım Tatar topluluklarını pekiştiren coğrafî, tarihî, kültürel ve dinî bağlar diğer Türk boylarına nazaran (Türkiye Türkleri hariç) çok sıkıydı.

1878’de Doğu Anadolu ve Erzurum, Rus orduları tarafından işgal edilip, Osmanlı İmparatorluğu’ndan herhangi bir yardım görme ihtimali azalınca bilhassa Rusya’daki Kazanlı ve Kırımlı aydınlar teknik, askerî, siyasi ve kültürel yönden üstün olan Ruslardan gelen tehlikenin daha da arttığını idrak ettiler. Neticede Türkler arasında ne şekilde olursa olsun bir ittifak kurulmadığı takdirde tam bir köleliğe ve asimilasyona mahkûm edileceklerini anladılar.¹⁰ İşte İsmail Bey Gaspıralı, 1851’de böyle bir ortamda dünyaya gözlerini açtı.

AİLESİ VE EĞİTİMİ

Mustafa Ağa ve Fatma Sultan Hanım'ın ilk oğlu olan İsmail, 8 Mart 1851'de Kırım'da dünyaya geldi.¹¹ İsmail, Gaspıralı (Rusya'da bilinen şekli ile Gasprinski) soyadını babasının doğduğu yere izafeten alır. Asalet (dvoryanstvo) unvanını ise babası ve annesinden miras olarak alır. İsmail'in babası Mustafa Ağa 1844 ile 1854 yılları arasında Kafkasya Genel valiliği yapmış olan General prens Mihail Semyonoviç Varontsov'un (1782-1856) himayesine girmiş ve Odessa'da Dük dö Rişelyö Lisesinde (Duc de Richeliue Lycee) eğitim görmüş ve çevirmen olarak prensin hizmetine girmişti. Teğmen rütbesinde iken kendisine asalet unvanı da verilir. Bize malum olmayan sebeplerden 1848'de bu görevinden istifa ederek Kırım'a dönmüş, ilk karısı 1845'te öldüğü için bu sefer 1849'da Kırım asillerinden İlyas Mirza Kaytazov'un kızı Fatma Sultan Hanımla evlenmiştir. İsmail'in doğumundan sonra aile Kırım Harbi (1854-1856) esnasında Bahçesaray'a yerleşmiştir.

İsmail hayatının ilk on yılını işte burada geçirdi. Bir tahmine göre buradaki meşhur Zincirli medresesinde hocası İsmail Efendi'den bir iki yıl ders aldı. On yaşlarında iken Akmes-cit (Simferopol)'teki Rus okuluna yollanan İsmail burada iki yıl okuduktan sonra başta Vorononej daha sonra ise Moskova Askerî Okuluna devam etti. 1865-1867 yıllarında Moskova Askerî Okulunda okuyan İsmail, tahminen burayı tamamlayamadan terk etti. Askerî okullardaki eğitimi Rusçasının gelişmesine, Kırım dışında

Rusya'nın en önemli şehirlerini tanımasına, bir hayli insanla tanışmasına, hatta bazıları ile dostluk kurmasına neden oldu. İnsanın görgüsü ne kadar fazla yer görse, değişik kültürleri ve medeniyetleri tanısa o derecede artar. Tabii bunun için iyi bir gözlemci olmak, yeni bir şeyler öğrenmek arzusu duymak gerekir. Yoksa şimdi bizim bir iki haftalığına Avrupa kentlerini ziyaret eden üniversite gençlerimizin bile gittikleri şehirlerin eğlence yerlerini öğrenmekten, birkaç bina veya heykel önünde resim çekti-rip, bunları *facebook*'ta yayınlamaktan öteye gitmediklerini görürüz. Aslında biz bu eğitilmiş gençlerimizin, bir zamanlar Japonların veya Korelilerin yaptıkları gibi her ülkeden yenilikleri kendi ülkelerine getirmelerini bekleriz. Bu vesile ile bir anımı aktarmak istiyorum. 1989 yılında ABD'nin New York şehrine o dönemin Cumhurbaşkanı merhum Turgut Özal gelmişti. Beni de Türk Dünyası ile ilgili danışmalarda bulunmak için kaldığı otele davet etmişti. Görüşmemiz esnasında merhum Özal'ın "Ben her New York'a gelişimde, ilk iş olarak buradaki elektronik mağazalarını dolaşır, yenilikleri tespit ederim, ancak cumhurbaşkanı olduktan sonra koruma nedeniyle buna izin vermiyorlar" diye hayıflandığını hatırlıyorum. Konumuza dönelim.

Genel olarak Moskova'da ve özel olarak akademide hüküm süren Büyük Rus milliyetçiliğinin Gaspıralı'da yarattığı üzüntü ve kızgınlık onun akademiyi terkine sebep olmuştur denilmektedir.¹² Şüphesiz diğer nedenler arasında askerî akademideki arkadaşlarının, bir azınlık olduğu için belki birtakım aşağılamalarına maruz kalmıştır. Maalesef azınlıklar dünyanın her yerinde genelde hor görülürler. İnsanlar yabancıları ancak bir menfaat elde edecekleri zaman severler. Yine de Gaspıralı'nın pek horlandığını zannetmiyoruz. Çünkü Gaspıralı, Moskova'da iken Slavofil (aşırı Slavcı) hareketin ileri gelen şahsiyetlerinden gazeteci Mihail Nikiforoviç Katkov (1818-1887) ile dost olmuş, onun sayesinde Rus milliyetçiliği, liberal ve aşırı politik akım-

larını tanımıştı. Katkov asil bir Gürcü Hanım ile bir Rus bürokratinin çocuğuydu. Belki de bundan dolayı Gaspıralı'ya karşı özel ilgi duymuştu. Gaspıralı o dönemlerde Katkov'un etkisi ile Herzen (1812-1870), Çernişevskiy (1828-1889), Belinski (1811-1848) ve Pisarev (1849-1868) gibi ileri gelen fikir adamlarının eserlerini okumuştur.¹³ Gaspıralı'nın soylu bir aileden gelmesi dolayısıyla mı, yoksa kendisinin uyumlu ve çevresi ile iyi geçinen biri olması nedeniyle mi bilinmez, İsmail okul kapandığında da yaz tatilini Moskova Slav Hayırseverler Komitesi üyesi Mihail Katkov'un evinde geçirmişti. Gaspıralı'nın Moskovalı Pan-Slavistlerin örgütlenme yöntemlerinden etkilendiğini gösteren emareler vardır.¹⁴

1867'de Girit adasında Türkiye aleyhinde bir isyan patlak vermişti. Okulda kendi sınıf arkadaşları arasında hüküm süren Giritliler lehinde ve Türkler aleyhindeki aşırı hava İsmail'i fazlasıyla huzursuz ve rahatsız etmişti. Okul yaz tatiline girince İsmail, aslen Litvanya Tatarı olan arkadaşı Mustafa Mirza Davud(oviç) ile Türkiye'ye giderek Girit'te savaşan Türk ordusuna katılmayı düşünüyordu. İki maceraperest genç, bir buharlı gemi ile İstanbul'a ulaşmak gayesiyle Odessa limanına gittiler. Fakat limanda ülkeyi terk edebilmek için gerekli olan pasaporta sahip olmadıkları anlaşılnca ailelerine teslim edildiler. Muhtemelen bu ikisi de soylu ailelere mensup olduklarından tutuklanmak ve hapse atılmak gibi cezalardan kurtuldular. 16 yaşındaki bu iki yeniyetme böylece belki de hayatlarının ilk acı tecrübesini edinmiş oldular.

Bu olaydan sonra Gaspıralı Moskova Askerî Okuluna dönmedi. Bundan sonraki bir buçuk yıl Bahçesaray'da Zincirli medresesinde 400 rublelik ücret karşılığında Rusça muallimliği yaptı. 1869 yılında ise, bu sefer yıllık 600 ruble maaşla Yalta'da Dereköy mektebinde aynı görevi üstlendi. Bu köy medresesindeki görevi iki yıl sürdürdükten sonra tekrar Zincirli medresesine

döndü. Fakat buradaki görevini medresenin eski eğitim metodu-
nu eleştirdiği için fazla koruyamadı. Onun tenkitleri gerek ta-
lebelar arasında, gerekse medrese yöneticileri arasında hoşnut-
suzluk yaratmıştı. Kendisi istifaya zorlanınca hatta ölümle tehdit
edilince 1871’de medreseden ayrıldı.¹⁵

Gaspıralı Dış Ülkelerde: Hâlâ Osmanlı zabiti veya me-
muru olma hayallerinden vazgeçmeyen Gaspıralı İstanbul’a göç
etmek için planlar kuruyordu. Ancak Osmanlı Devleti’nin baş-
şehirinde bulunan akraba ve dostlarından böyle bir kariyere baş-
lamak için Fransızca bilmenin ön şart olduğunu da öğrenmişti.
Dolayısıyla da Gaspıralı, Moskova Askerî Okulunda öğrenme-
ye başladığı Fransızca’yı öğretmenlik yaptığı esnada kendi kendi-
ne iletmeye çalışmıştı. Fakat Fransızcasını Fransa’da mükem-
melleştirmenin daha yararlı olacağını düşünüyordu.¹⁶ Neticede,
1872’de Kırım’dan ayrıldı ve Viyana, Münih ve Stuttgart üzerin-
den Paris’e ulaştı.

Fransız başkenti onun iki yıllık evi oldu. Paris’teki Rus mu-
hacirlerinin yardımı ile İsmail Gaspıralı, değişik işler bularak
kendi geçimini sağlayabildi. Bir ara, o devirde muhacerette bulu-
nan tanınmış Rus yazarı İvan Turgenyev (1818-1883)’in yanın-
da çalıştı. Fransızcası ilerleyince Gaspıralı bir reklam şirketi için
tercümeler de yaptı. Bu faaliyetlerinin dışında Gaspıralı, Avrupa
kültürü ve cemiyetini de inceliyor, intibaları hakkında notlar alı-
yordu. Daha sonra Gaspıralı bu izlenimlerini İstanbul’da yayın-
ladı.¹⁷

1874 yılının sonunda İsmail Gaspıralı, Marsilya limanından
hareketle İstanbul’a ulaştı. İstanbul’da askeriyede mütercimlik
yapan amcası Halil (Süleyman?) Efendi’nin yanında kaldı. Gas-
pıralı amcasının da yardımı ile çeşitli kapılara başvurarak askerî
okula kaydolmak istemişse de, devrin Sadrazamı Mahmut Ne-
dim Paşa durumu Rusya elçisi Baron Nikolay P. İgnatıyev’e bil-

dirince Gaspıralı'nın müracaatı geri çevrildi. Artık bu duruma ne demeli, söylenecek söz yok gibi. Osmanlılar Ruslardan hayli ür-küyorlarmış anlaşılan.

Gaspıralı başvurusuna cevap beklerken Anadolu'nun çeşit-li köylerini, İstanbul'daki okulları incelemiş, Osmanlıcasını iler-letmiş, St. Petersburg ile Moskova'da yayınlanan Rus gazetele-rine doğu hayatı hakkında siyasi olmayan yarı hayali makaleler yollamıştı. Bir yıl kadar İstanbul'da kalan Gaspıralı müracaatının reddedilmesi üzerine 1875 yılının kışında Kırım'a geri döndü.¹⁸

Tekrar Kırım'da: İsmail Gaspıralı'nın Kırım'a dönüşü 1875'in sonlarında olur. Yusuf Akçura'nın ifadesine göre "*o, bu yıllarda fiilen çalışmadı, fakat millî hayatı derinlemesine tet-kik etti.*"¹⁹ Başka bir kaynağa göre ise, bir mektepte Rusça ders-ler verdi. Fakat ilerici görüşleri onun 1878 başlarında buradan da istifa etmesine sebep oldu. Aslında bu bilgiler doğru de ğil-dir. Bu dönemlerde o kahvehanelerde Rus gazetelerinden sözlü olarak yaptığı tercümelerle çevresinde insanlar toplama alışkan-lığı edinmişti.

Yalta'da 1876 yılında Rusça öğretmenliği esnasında bir tüc-carın kızı olan Samur hanımla evlendiyse de, bu evlilik uzun sürmedi, iki yıl sonra boşandı. Bu evlilikten Hatice adlı bir kızı oldu.²⁰

Gaspıralı, ikinci eşi Zühre hanımla daha önce Yalta'da ta-nışmış ve her ikisi birbirinden hoşlanarak evlenmeye karar ver-mişlerdi. Fakat Zühre hanımın babası İsfendiyar Bey bu izdiva-ca karşı olunca, Gaspıralı bir hileye başvurdu. Zühre'den evlili ğe muvafakat verdiğini belirten yazılı bir belge alarak, bununla Ufa'daki müftülü ğe müracaat etti ve bu belgeyle müstakbel eşi olmaksızın gıyaben nikâh kıydırdı. Aldığı nikâh belgesiyle tek-rar İsfendiyar Bey'e giden Gaspıralı, bu sefer Zühre'nin kanunî

eşi olduğunu belirtti. Baba, başta itiraz ettiyse de, bu evliliğe rızasını verdi. İtirazının haklı gerekçesi kızın 16 veya en fazla 18 yaşında, yani küçük olmasıydı. İsmail Bey'in Zühre hanımla evliliği çok başarılı oldu. Kazan Tatarcası ile iyi bir eğitim görmüş ve aynı zamanda Rusçayı da iyi bilen eşi, Gaspıralı'nın her türlü yazışmalarında, gazete yayınlama işinde ve diğer faaliyetlerinde çok büyük maddi ve manevi yardımcı oldu. O, kocasını her türlü zorlukta destekliyordu.

İsmail Bey Gaspıralı'nın Zühre hanımla evlilikleri Zühre'nin 13 Nisan 1903'te, 41 yaşında vefat etmesine kadar, yani 25 yıl kadar sürmüştür. Bu sürede Rıfat, Şefika, Behiye, Leyla, Danyal, Nigar, Mansur ve Haydar adlı dört kız, dört oğulları olur. Kadın haklarını savunan bir kişi olarak bilinen İsmail Bey bu kadar çok çocuk yaptırarak karısını da yıpratmış olmalıdır, yoksa kadıncağız bu kadar genç yaşta ölür müydü acaba? Hele o günlerin tıbbi imkânsızlıkları, kadınların işlerini kolaylaştıracak çamaşır, bulaşık makineleri gibi eşyaların olmadığı dönemde, çocuk bakmanın şüphesiz, bakıcılarınız olsa da, hiç kolay olmadığını göz önüne getirebiliriz. İsmail Bey 52 yaşındadır ve sekiz çocuğu yetim kalmıştır. Birkaç yıl sonra ise Zühre'nin kız kardeşi Hurşit Hanım'la, yani çocuklarının teyzesi ile evlenir. Neden bunu gerek görmüştür bilinmez. Bu evlilik de uzun sürmez, iki yıl sonra yeni karısı Hurşit Hanım da vefat eder. Gaspıralı 55 yaşlarında tekrar duldur, ancak tekrar evlenmeye cesaret edemez veya istemez.

Kızlarından Şefika daha sonra *Âlem-i Nisvan* (Kadınlar Dünyası) dergisini çıkaracaktır. 1917 Ekim ihtilalinden sonra ise Şefika, Nigar, Mansur ve Haydar bir hayli Kırım Tatarının yaptığı gibi Osmanlı topraklarına sığınır²¹ Anlaşılan Şefika Hanım'ın 1909'da evlendiği Azerbaycanlı devlet adamı Nesip Bey Yusifbeyli (1881-1920)²² artık yanında yoktur. 1975 yılında İstanbul'da ölen Şefika hanımla tanışıp sohbet etmişliğim var,

onun veya Dr. Haydar Gaspıralı'nın kızı merhume İnci Erten'le de sıkça görüşürdüm. Ancak benim en yakından tanıdığım küçük kızları Nigar Hanım idi. Şefika hanım babasına benzerken, Nigar Hanım annesi Zühre Hanıma benzerdi. 1963 yılının Eylül veya Ekiminde M.E.B.'nin İ.Ü. Edebiyat Fakültesi hocalarının katkısı ile çıkardığı *İslam Ansiklopedisi*'ne redaksiyon heyeti üyelerinden, Petropavlovsk'tan (bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinde bir şehir) babamı tanıyan Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat (1900-1964)'ın tavsiyesi ile tashih (düzeltme) memuru olarak işe başlamıştım. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü ile *İslam Ansiklopedisi*, Edebiyat Fakültesinin yanında (Kimyager Derviş Paşa Sok.) Sadr- Esbak Seyyid Hasan Paşa Medresesi (1158/1745)'nde bulunuyordu. Şimdi burası İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü tarafından kullanılıyor.

O devirlerde daktilo ile yazılan ansiklopedi maddeleri matbaaya gider, burada dizilir ve bizlere birer prova (kopya) yollanırdı, biz tashih memurları orijinal metin ile basılanları kontrol eder, hataları bulur ve tekrar matbaaya yollardık. Bu iş böylece devam ederdi. Basılma emri ancak dört beş defa düzeltme yapıldıktan sonra verilirdi. Şimdi yazarlar makalelerini bilgisayarda hazırlıyor ve yolluyorlar. Düzeltmek, bakmak, okumak kalmadı. Koca koca kitaplar dahi bir günde basılıyor. Bu hızlı gelişmeye rağmen halkımız yine okumuyor. Hikmet nerede acaba? Neyse hikâyemize geri dönelim: Dört memur bunu yaparken aralarında Nigar Hanımın da bulunduğu iki memure akademisyenlerin elle yazdıkları ansiklopedi maddelerini daktilo ederlerdi. İşte Gaspıralı'nın kızı Nigar Hanım ile 1967 yılına kadar aynı çatı altında çalıştık. Sohbetler ettik, kendisinden birçok şeyler öğrendim. Ciddiyet, işine bağlılık ve işi doğru yapmak onun özelliği. Ansiklopedide işe başlamadan önce ise yıllarca aynı bina da bulunan Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinin kitaplarını fişlemişti Nigar Hanım. Çünkü buradaki kitapların çoğu ya Rusça ya

da Arap harfli Tatarca eserlerdi. 1918 yılında Kazan Üniversitesi Türk Dilleri Profesörü Nikolay Federoviç Katanov'un 9 bin civarındaki kitaptan oluşan kütüphanesi Osmanlı Devleti tarafından satın alınmış ve bu medreseye konulmuştu. Konudan konuya atıyorum. Tekrar Nigar Hanım'a dönelim. Kendisi ilerleyen yaşına rağmen çok disiplinli, işine bir dakika dahi geç kalmayan, çok saygıdeğer bir hanımefendiydi. Meşhur İsmail Gaspıralı'nın kızı ile birlikte çalışmak ise benim için büyük şans olmuştu.

1876 ile 1884 yılları arasında İsmail Bey, başta Bahçesaray Belediye Meclisi üyesi daha sonra Reisi olarak vazife yaptı. Onun bu resmî görevindeki faaliyetleri hakkındaki bilgiyi ise son yıllarda araştırmacı Viktor Gankeviç'in çalışmalarından elde etmiş bulunuyoruz.²³

Gazete Çıkarma Fikri: Gaspıralı'nın en mühim faaliyeti hiç şüphesiz çıkardığı *Tercüman* gazetesi oldu. Bu gazete olmadan ne Gaspıralı'nın Türk Dünyasında tanınması ne de fikirlerinin yayılması mümkün olacaktı. Gaspıralı, gazete çıkarma konusunda çeşitli şahıslara danışır. Belediye Reisliği esnasında Nijni Novgorod ve Kazan'a giderek buranın ileri gelenleri ile görüşür. Görüştüğü şahıslar arasında tanınmış din âlimi ve tarihçi Şihabeddin Mercani (1818-1889)²⁴ de vardı ki, o, Gaspıralı'nın bu fikrini candan desteklemişti. Bunun dışında altın madeni sahipleri olan Zakir²⁵ ve Şakir Remi(ev) kardeşler *Tercüman*'dan çok daha sonra yayınlanmaya başlayan Rusya Türklerinin neşrettikleri en tesirli gazetelerden *Vakıf* ve *Şura* dergisinin yayıncısı olmuşlardır. Her iki kardeş de, Rusya Türkleri arasında neşriyat faaliyetlerinin ne kadar büyük önemi haiz olduğunu gayet iyi anlamışlar ve aşırı muhafazakârların dinî bahanelerle bu nevi faaliyeti engelleme çalışmalarından da çok rahatsız olmuşlardı. Mesela, Şakir, ağabeyine yazdığı bir mektupta şöyle demektedir: "Bazı adamlar Gasprinski'nin gazete

yayınlamaya hazırlandığını duyarak, korktular ve uzaktan tehdit ederek Gazete, gazete âlemin bozulmasına sebep oluyor, diyorlar.”²⁶

Gaspıralı'nın gazete çıkarma fikri Rusya Türkleri arasında orijinal bir fikir değildi. Çünkü bundan önce de bu konuda teşebbüsler olmuş, hatta birkaç gazete bile çıkmıştı. Bilinen ilk teşebbüs yarısı Türkçe, yarısı Rusça olmak üzere *Kazanskîe İzvestiya* (Kazan Haberleri) adlı bir gazete çıkarmak için yapılmıştı. Fakat resmî makamlar buna izin vermemişlerdi.²⁷ Bundan sonraki *Bahrül-Ahbar*, *Yıldız* ve *Tanğ Yulduzu* (Tan Yıldızı) adlı gazeteleri çıkarma teşebbüsleri de resmi makamlarca engellenmişti. Ancak 1870'de Türkistan Genel Valisi Kaufmann'ın emir ve yardımları ile Taşkent'te *Türkistan Vilâyetinin Geziti* (gazetesi) adlı yayın organı neşredilmeye başlanmıştı. Fakat bu gazeteye bağımsız Türk gazetesi demek mümkün değildi. Neticede Rus devletinin parasıyla, onun talimat ve kontrolü altında çıkmaktaydı. Rusya'da bağımsız ilk Türk gazetesi olarak, Azerbaycanlı Hasan Melikzade Zerdabî (1837-1907)²⁸'nin kısa ömürlü *Ekinci* (1875-1877) gazetesini gösterebiliriz.²⁹

Ekinci'nin kapanmasından sonra ise 1879'da Gaspıralı Bahçesaray Belediye Meclisi üyesi iken gazete çıkarmak için ilk müracaatını sunar, ancak resmi makamlarca reddedilir. Gaspıralı, yılmaz ve üç yıl boyunca değişik vali ve bakanlara giderek bu ricasını tekrarlar. Uzun uğraşlardan sonra dördüncü yılda Petersburg'dan gerekli izni alabilir.³⁰

Gaspıralı, gazete çıkarmak teşebbüsünün yanı sıra değişik yayın faaliyetlerini sürdürmeyi de ihmal etmedi. Gazete yerine geçebilecek sekizinin adı tespit edilen (*Tonguç*, *Şafak*, *Kamer*, *Ay*, *Yıldız*, *Güneş*, *Hakikat* ve *Latail*) on iki adet, her biri bir-iki sahifeden ibaret broşürler yayınladı. Bu broşürler genel konularla birlikte dil meselesini de inceliyorlardı.³¹ Akmesic'te oldukça kalitesiz taş basma ile yayınlanan *Tonguç*'ta dil hususunda aşağıdaki satırlara rastlamaktayız:

“Milletimizin eseri olan dilimiz, edebiyatta işlenmemişse de, eğitime ve kavaide (kurallara) gelecek dildir. Gayet nazik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kırgız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki, eğer dilimiz usta bulup, kalem alınıp işlenirse, şimdikine göre çok dereceli parlak ve kullanışlı olur Muradımız dilimizi ilerletmektir.”³² Gaspıralı 1881-1882 yıllarında yukarıdaki broşürlerin dışında üç eser daha kaleme aldı. Bunların ikisi Türkçe, *Mirat-ı Cedit* (Yenilik Aynası) ve *Salname-i Türkî* (Türkî Yıllığı), diğeri ise Rusça olan *Russkoe musulmans-tvo* (Rus Müslümanlığı) idi. İlk ikisi İsmail Bey’in karakteristik üslûbuna uygun olup, didaktik yani öğretici, okuyucuya bil-hassa yarı cahil hemşerilerine basit şeyler hakkında bilgi verme-yeye yönelikti.

Mirat-ı Cedit adlı bu 14 sahifelik broşür hayvanlar âlemi, Rusya Müslümanları için Mekke (hac) yolu, çay yetiştirme, İstanbul’un kısa bir tarihçesi gibi konuları ihtiva ediyordu. O, bu broşürüne, İslam yasalarının yorumuna göre yasak olmasına rağmen konuların bazılarını izah için resimler de koymuştu. Gaspıralı 1901’de yayınladığı *Beden-i İnsan* adlı broşüründe de, insan anatomisini gösteren resimler basmış ve ilim öğrenmek için Müslümanlar da her türlü resmi kullanmalıydılar diye fikir yürütmüştü.³³

1882’de Bahçesaray’da yayınlanan *Salname-i Türkî* adlı eserini ise yıllıklardan, coğrafya ve iktisat kitaplarından, Rusça, Osmanlıca ve Fransızca kaynaklardan yararlanarak hazırlamış ve bu eserinde tarihî, coğrafi olayları, değişik ülkelerdeki eğitim sistemlerini, basın, sağlık konularını ve hatta tren seferlerini de izah etmişti. Gaspıralı’nın her iki araştırması da Müslümanlara dünyayı daha iyi kavratmak gayesi ile kaleme alınmıştı.³⁴

Mirat-ı Cedit ve *Salname-i Türkî* Müslüman okuyucular için yazılmıştı, *Russkoe musulmans-tvo* ise ülkenin yönetimini ellerinde tutan Ruslara hitap eden bir eserdi.³⁵ Bu eser onun adının ve

fikirlerinin Ruslar tarafından da tanınmasına yol açtı. 1881 yılında *Tavrida* adlı Rus gazetesinin 43, 44, 45, 46 ve 47. sayılarında tefrika edilen bu eser daha sonra ayrı bir kitap halinde basıldı. Gaspıralı bu eserinde Rusya'daki İslam toplumunun durumunu incelemiş ve modernleşme konusunu ele almıştı. Bu eserde değişik konulara da el atmış olan Gaspıralı, Müslüman okulların eğitim sistemini modernleştirme, Tatarcanın okullarda ders olarak okutulması, Müslüman basınına ve yayınlarına konulan kısıtlamaların gevşetilmesi gibi konular yanında Ruslarla Müslümanlar arasında yakınlaşmanın gerektiği hususunu vurgulamıştı. Ancak bu yakınlaşmanın birbirine saygı, belli başlı hak ve hukukların tanınması esasına göre, yani eşit şartlarda olması gerektiğine de işaret etmişti.³⁶ Gaspıralı, "Rusya Müslümanları, Rus vatanının menfaatlerini bilmiyorlar ve onların hissettiklerini hissetmiyorlar" diyerek Türklerin menfaatlerinin ayrı olduğunu da ifade etmişti.³⁷

Aynı şekilde asimilasyon (eritme) ve Ruslaştırma politikasına da karşı olduğunu açık ve seçik olarak ifade etmişti.³⁸ Kısacası Gaspıralı, Ruslarla eşit şartlarla ortaklık veya işbirliği yapabileceğine işaret ediyordu. O, bununla geri kalmış olan Türkleri Rusya kanalı ile batıdan (Avrupa) alınacak ilim ile kalkındırmayı planlıyordu. Bunun için ise Ruslarla işbirliği yapmak gerekiyordu.

BELEDİYE BAŞKANLIĞI

19. yüzyılda Çarlığa karşı tepkiler artmaya başlamıştı. Neticede 1864'te Rusya İmparatorluğu'nda hukuksal ve siyasal değişikliklere geçilmeye başlandı ve Zemstvo adlı yerel yönetimler kuruldu. Bu yönetimler bölgelerinin ekonomik ve sosyal konularında söz sahibiydiler. Aynı yılın 1 Mayıs'ında ise Rus orduları Orta Asya'daki Hokand Hanlığına saldırmaya başladılar. Aynı ayda Rusya Kafkasya savaşını başlattı. Yılın sonunda ise II. Aleksandr, Rusya hukuk sistemini liberalleştirmek için manifesto ilan etti. Rusya bir taraftan hukuk düzenini Avrupa ülkeleri düzenine getirmeye gayret ederken, diğer taraftan Kafkasya ve Orta Asya'da hâkimiyetini yerleştirme mücadelesini sürdürüyordu. 1865'te Taşkent ele geçirildi.

1867'de Orta Asya Çarlık Rusyasının bir eyaletine dönüştürüldü. Aynı yılda Rusya Alaska'yı ABD'ye sattı ki bu kararından sonraları hayli pişman olacaktı. Ancak o yıllarda bu askerî seferler çok pahalıya mal oluyordu. 1868'de Hokand Hanlığı (bugünkü Kazakistan'ın güneyi ile Kırgızistan) Rusya'nın vassalı (bağımlısı) oldu. Diğer yandan çarlık reformlarına devam ediyordu. Şehirlerde Belediye Dumaları, yani meclisleri kurulmaya başladı. Buna rağmen herkesi memnun etmek mümkün değildi ve 1873'te Rusya içinde Narodniki (Halkseverler) hareketinin isyanları gerçekleşti. Aynı yılda Orta Asya'da baskılara dayanamayan Buhara Emirliği (bugünkü Özbekistan) Rusya himayesi altına girdi. Hemen akabinde Hive Hanlığı da (bugünkü Türkme-

nistan) Rus askerleri tarafından işgal edildi. Hive de Buhara gibi uzlaşmaya girmek zorunda kaldı ve Rusya'nın himayesini kabul etti. Rusya Orta Asya'da İngiltere ile rekabet içinde olduğundan bu hanlıkları tamamen ortadan kaldırmaya cesaret edemedi.

Ancak askerî ve siyasi gücünü pekiştirince 1876'da Hokand Hanlığı tamamen ortadan kaldırılarak Rusya'nın Türkistan Genel Valiliğine bağlandı. Aynı yılda yurt dışında ise Rusya'nın da parmağı olan önemli gelişmeler cereyan ediyordu. Nisan ayında Bulgar milliyetçiler Osmanlıya karşı ayaklandılar, birkaç karakolu bastılar. Çar II. Aleksandr (1855-1881) en azından kendi imparatorluğundaki Slavları Ruslaştırmak için Mayıs ayında Ukraine yayın yapma yasağı getirdi. Temmuz ayında ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Rusya arasında ihtilal hareketleri güçlendiği takdirde Bulgaristan'ı iki ülke arasında paylaşmak üzere gizli bir antlaşma yapıldı. Çarlık Rusyası genişlemek açısından çeşitli başarılarla imza atarken, kendi halkını pek mutlu edemiyordu. Aralık ayında Moskova ve St. Petersburg'da ihtilâlciler "Toprak ve Özgürlük" grubunun protestoları oldu. Rus köylüsünün önemli kısmının kendi toprağı bulunmuyordu. 1877 Nisanında ise Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi. Neticede San Stefano antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Kuzey Dobruca (bugünkü Romanya'da) ile Kafkasya'daki bazı topraklarını devir etmek zorunda kaldı. 13 Temmuz 1878 Berlin Kongresi ile Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Bulgar Prenslüklerine bölündü.

İşte Çarlık Rusyasında bu nevi siyasi gelişmeler olurken 1876 yılında Bahçesaray şehrine de kendi yönetimini, yani Şehir Duma'sını (Meclis) oluşturma hakkı verildi. Kahramanımız İsmail Gasprinski de eğitimci olması, Rusça, kendi lehçesi ile Osmanlıca ve buna ek olarak Fransızca bilmesi ve birkaç yıl yurt dışında da bulunmasından cesaretlenerek Şehir Duma'sı Başkanlığı seçimlerine katılmaya karar verdi. Tabii ki bu saygın göreve talip birçok aday mevcuttu. Ancak son turda iki aday kalmış ve

Gaspıralı 87'ye karşı 24 oyla seçimi kaybetmişti. Bu da onun siyasette tecrübe kazanmasına neden oldu. Ancak başkanlık hayalinden vazgeçmiyordu.

1878 yılının Mart ayında başkan Ömer Efendi vefat edince eline tekrar bir fırsat geçmişti. Ancak karşısındaki rakip hayli güçlü olan Yevpatorya sulh hâkimi S. İ. Genkel idi. 23'e karşı 15 oyla başkanlık makamını tekrar kaybetti. Seçime katılan adaylar ve Gaspıralı bu seçimin sonucunu adil bulmayarak Tavrida eyaletinin valisi A. A. Kavelin'e dilekçe verdiler. Vali de dilekçe sahiplerini haklı bularak 1878 güzünde Başkanlık seçimlerinin tekrarlanması emrini verdi. Yeni oylamaya aralarında Gaspıralı'nın da bulunduğu on aday katıldı. Son tura kalan Gaspıralı şehrin ileri gelen tüccarlarından Seyit Memet Topuzov'a 25'e karşı 9 oyla başkanlık makamını kaybetti.

Bu mağlubiyet onu kamçıladi ve Belediye Duma'sındaki işlerine daha sıkı sarılmasına neden oldu. Yeni başkan eğitimi olmayan bir tüccar olduğundan şehrin sorunları ile uğraşmaktan acizdi. Dolayısıyla da bu nevi işler Gaspıralı'nın omuzlarına yüklenmişti. Gaspıralı bundan gocunmuyordu. Tam tersine tecrübe kazandığı, yeni kimseleri tanıdığı ve resmi makamlarla ilişkiye girdiği için memnundu. Tavrida valisine dilekçeler yollamaya başlamıştı.

1879 yılının Şubatında Bahçesaray Duma'sı Başkanı Topuzov'un ayrılması ile Gaspıralı'ya tekrar bir fırsat doğmuştu. Artık tecrübeli bir meclis üyesiydi. Bu sefer artık oyların 3/4'ünü (26 lehte-11 aleyhte) alarak mutlak bir çoğunlukla Başkanlık görevine seçildi. İki yıldan birkaç ay fazla bir sürede çalışkanlığı, özverisi, bilgisi ve sebatı ile bu makama gelebilmişti. Yapılan seçim vali A. A. Kavelin'in 5 Mart 1879 tarihli onayı ile yürürlüğe girdi.

Gaspıralı göreve gelir gelmez şehirdeki düzensizlik ve pislikle mücadeleyle başladı. Çünkü o Paris gibi modern ve düzenli bir

şehri görmüş ve orada yaşamıştı. İşte bir yöneticinin görgülü olmasının bu gibi bir önemi var. Bizde ise genelde seçimle işbaşına gelen Belediye Başkanlarının çoğu değil yurt dışını, yurt içindeki şehirleri bile tanımadan bu mevkilere gelirler. Tabii daha sonra belediye bütçelerinden dünyanın çeşitli ülkelerine turistik geziler yaparlar.

Gaspiralı ilk iş olarak Belediyenin bütçesini düzene soktu. Gelirlerini tespit ettirdi. Malum, para olmadan hiçbir iş olmuyor. Örnek vermek gerekirse 1878 yılında şehrin 6.232 ruble geliri varken, 1884'te bu gelir 19.944 rubleye yükselmmişti.

Gaspiralı şehrin ana bahçesini düzenledikten sonra, diğer imar işlerine girişti. Pazar meydanını düzenledi ve yeni kural- lar getirdi. Şehirde 12 sağlık ocağı kurdurdu. Belediye bütçesin- den eğitim kurumlarına para aktardı. Şehirdeki Rus-Tatar okulu- na ve 1880 yılında açılan iki sınıflı Kırım Tatar millî okuluna öğ- retmenler ve kitaplar temin etmekte yardımcı oldu.

1883 yılında İsmail Mirza (asil) Gasprinski'nin başkanlığını yürüttüğü Bahçesaray Şehir Duma'sının 34'ü Kırım Tatarı, 27'si Yunan, 2'si Karaim (Yahudi inancındaki bir Türk boyu), 3'ü Er- meni ve ancak 2'si Rus olmak üzere toplam 68 üyesi bulun- yordu. Bu rakamlardan Bahçesaray'ın etnik yapısını da görmek mümkündür. Okuyucularımız belki bu kadar çok Yunan ne arıyor sorusunu sorabilir. Bunlar Kırım Hanlığının yıkılmasından son- ra Rus yönetimi tarafından yerleştirilmişti. Şehir Duma'sının et- nik yapısı karmaşık olduğu kadar inanç, eğitim ve sosyal yapı- sı da karmaşıktı. 45'i çiftçi, 16'sı tüccar ve 5'i de Dvoryan, yani asil (soylu) idi. Eğitimlerine geldiğimizde beş tanesinin okuma- yazma bilmediği, kalan çoğunun da az tahsilli olduğu anlaşılıyor. O dönemde gerek Ruslarda gerekse Müslümanlarda eğitim düze- yi hayli düşüktü ve Rusya halkının 4/5'ü kırsal kesimde yaşayan çiftçi ve köylülerdi.

Gaspıralı Belediye Başkanlığı esnasında Müslüman ve gayrimüslim toplulukları birbiri ile uzlaştırma gayreti içine de girer. Örnek olarak 23 Nisan 1881 tarihinde Aziz Georgi gününde Kırım tümeni başkanı Graf (kont) Milyutin'in de bulunduğu şehrin ileri gelenleri ile bu günü kutlamak için kilise ve camilerde dua törenleri düzenler. Askerî geçit töreni düzenlenir ve askeriye'nin orkestrası konser verir. *Tavrida* gazetesi birçok Kırım Tatarının bu törenlere katıldığını yazar. Graf Milyutin'e Gaspıralı tarafından bir saat hediye edilir, ziyafetler verilir.

En büyük etkinliklerden biri de Kırım'ın Rusya'ya katılmasının (resmi söylem bu, tabii ki Kırım'ın işgali aslında) 100. yılı dolayısıyla Gasprinski tören hazırlıklarına başlar. 5 Şubat 1883'te Bahçesaray Duma'sındaki toplantıya Tavrida valisi A. N. Vsevoljskiy de katılır. Gasprinski kendi konuşmasında bu olayın, yani Kırım'ın Rusya'ya katılmasının önemini vurgular. Toplantıda İ. Gasprinski başkanlığında S. Balov, M. Dremci ve S. Topuzov ile M. Kefeli'den oluşan bir jübile komitesi kurulur.

8 Nisan 1883'te Bahçesaray'ın sokaklarında Kırım Tatar müziği çalınır, devlet daireleri bayraklarla donatılır. Dükkânlar, okullar süslenir, sokaklarda Rusça ve Tatarca 100. Yıl afişleri asılır. 8 Nisan'da saat 10.00'da Kırım Hanlarının sarayı olan Han Saray'da toplanılarak dualar edilir. Bütün kilise, cami ve sinagoglarda özel dualar okunur. Böylece Kırım Tatarlarının yüz yıl sonra Ruslarla uyum sağladığı gösterilmeye gayret edilir. Nüfusunun çoğunu kaybetmiş olan Kırım Tatarlarının geçmiş günlerini hatırlayacak lüksleri kalmamıştır. Bağımsızlık bir kaybedildi mi, sonradan tekrar kazanmak çok zordur. Bu mutlu güne kavuşana kadar ise kendi millî topluluğunun sayısının azalmaması, millî, dinî değerleri ve dili korumaktan başka çare yoktur. İşte Gaspıralı da aslında uzlaşmacı olduğunu göstererek Rus yöneticilerini de ikna yoluyla Kırım Tatar halkının benliğini korumaya gayret etmişti.

Gaspıralı bu uzlaşma gayretleri ile sonuçta Rus makamlarını ikna edebilmiş, 100. Yıl resmi törenlerinin yapıldığı günden tam iki gün sonra 10 Nisan 1883'te *Perevotçik-Tercüman* adlı gazetenin ilk nüshası çıkmıştı. Bu gazetenin iki dilde, yani Rusça ve Kırım Tatarcası olarak yayınlanması aslında iki topluma da hitap etme gayesini taşıyordu. Gaspıralı'nın Bahçesaray Belediye Başkanı olması, ayrıca soylu bir aileden gelmesi, Ruslarla uzlaşmacı olması, bütün bunlar ona bu gazeteyi çıkarmasına izin verilmesine neden olmuştur diye düşünüyoruz.

Gaspıralı bir taraftan gazetesini çıkarıyor diğer taraftan da belediyedeki görevini sürdürüyordu. 9 Temmuz 1883'te belediye başkanlığı makamı için seçime gidildi ve Gaspıralı 17 aleyhte ve 40 lehte oyla tekrar seçildi. Bu seferki rakibi Seyit Ömer Çubukçu idi. Başkanlık makamı çok cazip olduğundan, bu makama talip olan bir hayli rakip de bulunuyordu. Başkanlık yaptırım gücü olan bir makamdır. Örnek vermek gerekirse İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı, birçok bakandan daha güçlüdür ve daha tanınmıştır.

İşte Gaspıralı bir taraftan şehrin sorunları ve rakipleriyle, diğer taraftan yeni gazetesini ile uğraşmak durumundaydı. 5 Mart 1884'te şehir Duma'sı başkanlık seçimi yapılması hususunda karar aldı. Gaspıralı bu seçimde adaylığını koymayacağını ilan etti. Neredeyse on yıllık belediye faaliyetleri esnasında Gaspıralı bürokrasi ve değişik menfaat gruplarının entrikaları ile de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu dönemdeki polis müdürünün Tavrida valisi V. V. Novitskom'a yolladığı rapordan Şehir Duma'sında üç siyasi grubun olduğu anlaşılıyor. İlk ikisi güçlü olmayan S. Kırımtay(ev)'in liderliğindeki muhafazakârlar ile Gaspıralı'nın liderliğindeki yenilikçiler, üçüncü ve daha güçlü olan ise S. D. Hattat(ov) liderliğindeki "Yoldaşlık Hareketi" idi.

Gaspıralı başkanlık seçimine katılmayacağını ilan etmiş olmasına rağmen tekrar seçimlere katıldı. Hattat(ov) bilinme-

yen nedenlerden seçimlere katılmayınca yarış Gaspıralı ile Kırımtay(ev) arasında oldu. Kırımtay(ev) 19 oy alarak, on oy eksik alan Gaspıralı'nın yerine yeni belediye başkanı seçildi.³⁹ Bu olay da Gaspıralı'nın Şehir Duma'sından çekilmesine neden oldu. Çünkü o artık mesaisini gazetesi ve daha büyük gayeleri için sarf etme kararı vermişti. Bahçesaray Şehir Duma'sındaki faaliyetleri ise ona Rusya yönetimi ile ilgili de bir hayli tecrübe kazandırmış oldu.

USÛL-Ü CEDİT VE GASPIRALI

Gaspıralı yeni metot eğitim (usul-ü cedit) hareketi ile birlikte adı sıkça anılan bir şahıstır. Aslında onun bu metoda katkısı çabuk okuma-yazmayı öğretmede uyguladığı metot ve bununla ilgili kaleme aldığı bir eserdir. Usul-ü Cedit geniş bir eğitim hareketidir ve temsilcileri ile uygulayıcıları çoktur. Gaspıralı ilklerden olarak hızlı okuma-yazma metodunu yaygınlaştırması dolayısıyla bu eğitimde reform hareketinin ancak öncü üyelerinden biridir. Bazılarının zannettiği gibi Rusya çapında Müslümanlar arasında eğitim reformunu başlatan veya geliştiren şahıs değildir. Böyle değerlendirsek diğer emek verenlere haksızlık yapmış oluruz. Gaspıralı diğer yandan modernleşmeyi, eğitimde reform hareketini gazetesi aracılığı ile desteklediği ve duyurduğu için adı diğerlerine nazaran daha fazla duyulmuş olabilir.

USUL-Ü CEDİT (EĞİTİMDE YENİ METOT)

Usul-ü Cedit (Eğitimde Yeni Metot): “Ceditçilik” (Usul-ü Cedit) adı verilen, yani yenilikçi reform hareketi Rusya Müslümanlarının aydınlanmasını esas alıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısı başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde ıslah (reform) hareketi İdil boyu Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî, Abdülkayyum Nasırî (1824-1907)⁴⁰ ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) ve başkaları tarafından başlatıldı.⁴¹

Bu hareket genelde Rusya’da meydana gelen iktisadi değişikliklerin neticesinde ve bunların tesiri ile canlanan bir uyanış, yenilik, “Ceditçilik” hareketiydi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çarlık Rusyası Orta Asya’da, Kafkasya’da ve Avrupa’da sınırlarını genişletiyor, bu coğrafyalarda yerli halkların çoğunluğunu Türki kökenli Müslümanlar teşkil ediyordu. Rusya bu yayılmacılık hareketinde kendi Müslümanlarından, yani Kazan Tatarlarından yararlanmaya başladı. Bu Tatarlar bu bölgelere tüccar, din adamı, öğretmen, memur veya teknisyen olarak yollanıyorlardı. Demek ki Müslümanlar arasından da Ruslarla işbirliği yapabilecek evsafa eğitilmiş, yetişmiş insanlara olan ihtiyaç hayli artmıştı. Bu yeni ele geçirilen Orta Asya’ya yayılan Tatar tüccarlarının da muhasebeci, Rus kanunlarını bilen avukat ve kâtiplere, hatta değişik alanda teknisyenlere ihtiyaçları artmıştı.

Neticede bu hareket 19. yüzyılın son çeyreği içinde iyice gelişmiş, genişlemişti. “Usul-ü Cedit” hareketi Türk dünyasının değişik köşelerine dağılma, dağıtılma yollarını arıyordu. Bu da Tatar ilkokullarına Gaspıralı’nın ilk defa uygulamaya başladığı Usul-ü Savtiye (ses çıkaran harf; sesli metot: fonetik)’nin sokulması, hece metoduna karşı mücadele açılmasıyla güç bulmuştu. Çünkü bu metot henüz Türk dünyasında yepyeni bir şeydi. Buna kadarki dönemde Kayyum Nasırî’ler mekteplerde matematik, geometri, coğrafya, tarih gibi ilimler okutmaya başlamışlardı veya bu dersler okul programlarına dâhil edilmek üzereydiler, fakat alfabe, okuma-yazma öğretiminde, savtiye metodu değil de, belki harf okutma veya heceleme metodu kullanılıyordu. Heceleme usulü ise okuma-yazma öğrenmeyi geciktiren bir sistemdi. Bugün ilköğretimimizde de ilk metot, yani fonetik (savtiye) metodu kullanılmaktadır.

Dolayısıyla savtiye metodu Türkler için çok yeni bir şeydi. Bu yeni metot hece usulüne karşı güçlü bir mücadeleye başladı. Aynı zamanda bu yeni metoda bağlı olarak Kayyum Nasırî’ler

tarafından okutulmaya başlanılan derslerin mektep programlarına alınması ile birleştirildi. Sonunda bu genel bir akım haline dö-nüş-tü. Eski metot taraftarları ile yeni metot taraftarları arasında “Kadimcilik”, “Ceditçilik” tartışmaları arttı. Çeşitli şehirlerde usul-ü savtiye adıyla, daha önce de belirtilen derslerin okutulduğu mektepler açılmaya başlandı. Halk arasında tamamen yeni olan bu okuma-yazma öğrenme metodu (usul-ü savtiye) dolayısıyla bu okullara da “usul-ü cedit okulları” denilmeye başlandı. Bu hareket de “usul-ü cedit hareketi” adını aldı. Aslında Avrupa’da okullarda okutulan fenlerin (derslerin) Türk okullarında da okutulmasına başlanması ve öğretim-eğitim faaliyetlerini Avrupaî anlamda uygulamak manasına gelen Ceditçilik, 19. yüzyılın son çeyreğinde değil, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştı.

Osmanlı coğrafyasında da bu metodun uygulanması ile ilgili bazı veriler bulunuyor. Ne kadar başarı ile tatbik edildiği bilinmiyor.⁴² Ancak Cumhuriyet döneminde bu metodun daha fazla yaygınlaştığı Ahmed Cevad (Emre)’ın ilki 1922 ve 20. baskısı 1928’de yapılan *Usul-ü Savtiye Üzerine Yeni Elifba* adlı eserinden anlaşılmaktadır.⁴³

Osmanlıda ise ilk öğretim seviyesindeki okullara genel olarak “sıbyan mektebi” veya “mahalle mektebi” denilmektedir. Sıbyan okullarına mektep veya küttab, yoksul çocuklar için açılanlara da küttab-ı sebil veya mekteb-i sebil deniyordu. Küttab veya mektep, yazı öğretilen yer anlamına gelir. Herhalde önceleri burada sadece yazı öğretiliyordu. Ancak sonra temel İslamî bilgiler de bu okullarda verilmeye başlanmıştır.

Önceleri bu öğretim için özel olarak yetiştirilmiş öğretmenler olmadığı gibi, okul denebilecek binalar da yoktu. Sünni İslam’da dört fıkıh (hukuk) okulundan birinin temsilcisi İmâm Mâlik de, mescitleri kirletebilecekleri düşüncesi ile onlara mescitlerde yer vermeyince bu okullar özel evlerde, mescit ve cami kenarlarında vs. yer bulmuşlardır. Bu okulları vakıflar, zengin kişiler ve çoğu zaman da halk yaptıırıyordu.

Küttab veya Mektep öğretmenlerine muallim deniliyordu. Muallimler genellikle o mahalle veya camiin imamı da olurlar; imamların eşleri de kız öğrencilere öğretmenlik yapabiliirdi. Muallimler genellikle fazla itibar görmezlerdi. Küttab öğretmenleri çeşitli zamanlarda ve *Kurân*’ın bitiminde, öğrencilerden ve ana babalarından hediyeler alırlardı.

Çocukların küttaba başlama yaşı, 7 civarındaydı. Bitirme ise 13-15 yaşları arasında, buluş çağında olurdu. Başlama, özellikle Osmanlılarda “âmin alayı” denilen, çocukların ve öğretmenlerin katıldığı, ilahiler okuyarak o yerleşim yerinde yürüyüş yapılan bir törenle olurdu. Okul genelde tek bir dersane şeklinde olur ve burada farklı seviye ve yaşlarda çocuklar bulunabiliirdi. Dolayısıyla bu tür ortamlarda dayak olayları da fazlaca oluyordu.

Öğretimin esası *Kurân* idi. Öğrenciden üç yılda *Kurân*’ı ezberlemesi istenirdi. Ama bu çoğu zaman ezber olmaz, *Kurân*’ın hatmi (baştan sona bir kez yüzünden okunması ve bazı sayfaların ezberlenmesi) olurdu. Programın içinde yazı da vardı. Yazı, şiir ve atasözleri üzerinde olurdu, küttablarda, bu derslere ek olarak hikâyeler ve aritmetik de vardı. İbadet şekilleri de öğretiliyordu. On yaşına kadar *Kurân*’ı hatmeden çocuk, daha sonra kelime bilgisi, hitabet, dilbilgisi, edebiyat, tarih gibi ek konular üzerinde üç yıl daha çalışabiliirdi. Perşembe öğleden sonra ve Cuma günleri tatildi.⁴⁴

Rusya’daki mevcut medreselerin ilk dört-beş yılında eğitim aşağı-yukarı Osmanlıdaki gibiydi. Yıllarca bu okullarda okuyan çocuklar hayata dair hiçbir şey öğrenmeden mezun oluyorlardı. İşte okuma-yazma öğretilmede “usul-ü savtiye”nin uygulanmaya başlanması ve Nasirîlerin başlattığı Avrupalı ders programlarının da bu tip mekteplerde uygulanması neticesinde “ceditçilik” hareketi büyük güç kazandı.

Kısacası “usul-ü cedit” hareketi eğitim-öğretim faaliyetlerinde geniş bir reform hareketi olarak 19. yüzyılın ikinci yarısı

sının başlarında Kayyum Nasırî, Hüseyin Feyizhânî'lerle başlamıştı. Fakat bu hareketin daha da yaygın şekli okuma-yazmada Savtiye metodunun kullanılmaya başlanmasıyla, 19. yüzyılın son çeyreğinde başlamış oldu.

İşte Türk dünyasındaki reform faaliyetlerinde ifadesini bulan daha geniş anlamdaki harekette “usul-ü savtiye hareketinde” en önde gelen şahıs Kırım mirzalarından (soylularından) İsmail Gaspıralı idi. O Türk-Tatar dünyasında usul-ü savtiye ile eğitim veren okulun ilk örneğini verdi. Onun 1883 yılında çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesi de bu metodu halk arasında yaymada en güçlü vasıta oldu. Bu konuda devamlı fikirlerini bildirdi ve tavsiyelerde bulundu. Genel anlamda ise, usul-ü cedit hareketini de yaymaya güç verdi. Kısacası halkın kendi dilinde ve Avrupa fenlerini okutmaya girişme ve bu dersler için gerekli olan ders kitaplarını yazmaya başlaması yönünden Türk dünyasında ilk “usul-ü cedit” muallimi (öğretmeni) olan Kayyum Nasırî, meselelerinin ameli ve nazari (teorik ve pratik) yönlerini çözmek için büyük mücadele verdiğinde henüz Gaspıralı dünyaya bile gelmemişti. Ancak Gaspıralı 1883'te *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla bu hareketi bütün Rusya Müslümanları arasında yayan şahıs oldu. Gaspıralı ancak birkaç yıl Rusça öğretmenliği yapmış, okuma-yazma metodu ile ilgili bir eser hazırlamanın dışında eğitim sorunları ile ilgili eser veren bir şahıs değildi. Ancak o bu işin propagandasını iyi yaptı. *Tercüman* Kazan Tatarlarının o devirdeki aydınları ve din adamları arasında da yayılmaya başlayınca, bu hareket onlar arasında da ilgi çekti ve yaygınlaştı. Gerçi o dönemlerde millî aydın sayısının az olması onları, eski Yunan veya Ortaçağ bilginleri gibi, her konuya eğilmeye mecbur ediyordu. Yani bugün televizyonlara çıkan allame programcılar nasıl her konuyu, hatta uzman olarak çağırdıkları konuktan daha iyi bilirlerse (!), o dönemin aydınları da biraz öyle olmak zorunda kalıyorlardı anlaşılan. Bu durum tabii ki Gaspıralı'nın değerini düşürmez. Çünkü o bu yenileşmenin öncülerindendi.

Gaspıralı'nın Katkıları: Gaspıralı'nın belki de en başarılı olduğu husus eğitime yaptığı katkıdır. Gaspıralı'nın yeni metotla eğitim programı en fazla tepkiyi, bilhassa muhafazakâr Müslüman topluluğundan çekmişti. 1881'de yayınladığı *Russkoe musulmanstvo* adlı eserinde medreselerde reform meselesini dile getirmiş olmakla birlikte mekteplerle ilgili herhangi bir şey yazmamıştı. Buna rağmen Gaspıralı eğitimde reform meselesinin ilkokuldan, yani mektepten başlatılması gerektiğini iyi bir şekilde tespit etmiş ve bu yönde faaliyete girişmişti.⁴⁵

İsmail Bey mektepte reform yapılması üzerinde niçin bu kadar ısrarla durduğunu şu şekilde izah etmişti:

“1881 senesi topladığım malûmata nazaran Rusya Türklerinde 16 bin küsur mahalle mektebi, 214 medrese-i Arabiye mevcut olup, bu 16 bin mektepte yarım milyon Türk çocuğunun beşer sene ömürleri çürütüldüğü halde onlara Türkçe beş satır okuyup yazma bile öğretilmediğini ve ancak Kurân, namaz duaları öğretilmekle iktifa edildiğini gördüm. Bu mahalle mektepleri sırf dinî addolunduklarından resmen İdare-i Sedyelerin (dinî idarelerin) nezaretinde, hakikatte ise hiç kimsenin nezaretinde bulunmuyorlardı. Bu boş mektepler hür mektepler idiler ki, efkâr-ı umumiye (kamuoyu) hareketlense, mektep işine sevk edilse hayli iş görmek mümkün olurdu kanaatiyle efkâr-ı umumiye harekete getirmek ve mektep işine sevk etmek için Tercüman'ın her sayısında ve bütün seyahatlerimde bu mesele ile uğraştım.”

Aynı şekilde Gaspıralı “Terakki ve Maarif” (Gelişme ve Eğitim) adlı makalesinde eğitimin önemi konusunda şu satırlara yer vermişti:

“İnsanoğlu hakikati ve saadeti hiç tapalmaz (bulamaz) ve lâkin bu hakikat ve saadet yolunda yürüyene yardımcı bir şey vardır, bu karanlıkta fenere benzer, buna maarif yaki bilük (bilgi) derler, maarif insanın fikrini çok eder, aklını keskin eder, zekâvetini köp eder (zekâsını çoğaltır). Bir insanın aklı ve zekâveti artsa kuvveti ve serveti dahi artar.”⁴⁶

Gaspıralı'nın 1884 yılında Bahçesaray'da Kaymazağa mahallesinde açtığı birinci mektebinde ilk yıl dokuz veya on iki öğrenci bulunuyordu. Eğitim işleri için de Bekir Efendi Emektar adlı bir öğretmen tayin edilmişti. Bu muallimi bizzat Gaspıralı eğitmişti. Şüphesiz Bekir Efendi eğitim faaliyetlerini Gaspıralı'nın *Hoca-ı Sıbyan* adlı eserinden yararlanarak yürütmüştü. Neticede ilk yılda öğrenciler günde dört saat olmak üzere 45 gün eğitim gördüler. Bu süre Gaspıralı'nın iddiasına göre okuma ve yazmanın temel öğelerini öğretmek için kâfiydi.

Belirlenen 45 günlük dönem sona erince İsmail Bey halka yeni metodu benimsetmek ve usul-ü cedit'e ilgi uyandırmak için öğrencileri halkın önünde sınavdan geçirdi. Öğrenciler daha önce görmedikleri bir kitaptan bir bölüm okuyacaklar ve dikte edileni yazacaklardı. Böylece talebelerin eski metotla eğitim görenlerin yıllarca öğrenemedikleri okuma yazmayı yeni metotla 45 gün gibi kısa bir sürede öğrendikleri ispatlanacaktı. Bu hal-ka açık sınav dolayısıyla takriben şehirdeki 200 kadar Türk aydınına davetiyeler yollanmıştı. Ancak belirtilen günde bu davetlilerden 30 kadarı geldi. Fakat bu 30 şahsın şahit oldukları, Gaspıralı'nın usul-ü savtiye (fonetik metodunun)'sinin ne kadar başarılı olduğunu ispatlamaya yetmişti. Öğrencilerin halk önünde yapılan sınavda başarılı olmaları usul-ü savtiyeye ilgi uyandırmış ve bu başarı haberi Rusya'daki Türkler arasında süratle yayılmıştı. Gaspıralı bu başarıdan cesaret alarak kısa zaman sonra bu sefer 40 öğrencinin katıldığı halka açık başka bir sınav düzenledi. Bu da çok başarılı oldu. Gaspıralı bu başarılarından sonra bu sefer yetişkinler için gece kursları açtı. Takriben 20 işçinin katıldığı gece kurslarını Gaspıralı bizzat yönetti ve takriben kırk günden sonra bu işçiler de basit metinleri okumasını ve yazmasını öğrendiler.

Yeni metotla eğitim hakkındaki haberler başta *Tercüman/Pe-revoçık* olmak üzere değişik şahısların yaptığı ağız propagandası

şeklinde dağılıyordu. Neticede Gaspıralı'ya bu yeni metodu merak edenler tarafından çeşitli müracaatlar gelmeye başladı. Bazıları ise doğrudan doğruya Bahçesaray'a gelerek, gelişmeleri yerinde incelemek istediler ve karşılarında bu yeni metodu canla başla öğretmeye hazır olan Gaspıralı'yı buldular. Bahçesaray'a gelen ziyaretçiler ekseri Gaspıralı'nın şahsî misafiri olarak onun evinde kalıyorlar ve iki üç ayda bu metodu öğreniyorlardı. Öğretim için Gaspıralı herhangi bir ücret talep etmiyordu, fakat her kursa katılandan evlerine döndükten sonra usul-ü ceditle çalışan bir mektep açmalarını ve başkalarına da bu metodu öğretmeleri şartını ileri sürüyordu. Gaspıralı'nın bu gayretleri ve Bekir Efendi'nin Ryazan vilâyetinde Han Kirman'da (Kasım) açtığı yeni mektep sayesinde bu metot Tambov ve Penza vilayetlerine yayılmış oldu. Kısa bir süre sonra 1890'larda her bir vilayette 2 veya 3 usul-ü cedit okulu açıldı.

1890'larda Gaspıralı yalnız eğitimde reform meselesinde değil, kadın hakları, Ruslarla yakınlaşma, Müslümanların da batı hayat tarzına katılması konularında fikirler yaymaya başladı. Gaspıralı'nın bu konulardaki fikirlerinin yayılmasında en etkili araç *Tercüman* gazetesi idi. Gaspıralı *Tercüman*'ı bastığı aynı matbaada değişik broşürler, kitaplar, edebî eserler (orijinal ve tercümeler) vb. gibi değişik yayınları da basmaktaydı. Gaspıralı'nın bütün yayınları eğitici, yeni fikir ve görüşleri yayıcı ve Müslümanlara yeni dünyayı tanıtıcı nitelikteydi.⁴⁷

Gaspıralı gazetesi ile fikir dağıtmakla yetinmedi; Bahçesaray'da usul-ü savtiye ile okuma-yazmayı öğretmek için mektepte pratik olarak gösterdi. İdil-Ural'dan⁴⁸ buraya gelen Tatarlar bu yeni usulü öğrenerek kendi ülkelerine döndüler. Hadi Maksudî (1867-1941)⁴⁹ gibi pedagog muharrirler (hem gazeteci hem eğitimci) bunlar arasındaydı. Fakat bu pedagog üstat usul-ü savtiye'sini kullanmadı, "Meddiye" usulünü, bir harfî fazlaca uzatarak telaffuz etme, heceleme metodunu kullandı.

Gaspıralı her yıl Rusya'nın en büyük fuarlarından olan Mekece (Makarya) panayırına (Nijni Novgorod) gelerek buraya toplanan Müslümanlar arasında da kendi fikirlerini yaydı.

Gaspıralı 1893'te Semerkant'a gitti, "Tatar ticaretinin lideri" sayılan Abdülgani Hüseyin(ov)'ların evinde usul-ü savtiye mektebi açtı. Bu mektep Orta Asya'da Özbekler arasında "Maşına (makine) mektep" diye anılmıştır.

Tatar Zenginlerinin Rolü: 1890-1900 yılları arası usul-ü cedit hareketinin en canlı dönemi oldu. İktisadî hayatta Avrupalılaştan, yenileşen (ceditleşen) Tatar burjuvaları bu hareketi kuvvetlendirmekle kendilerine ekonomik ve sosyal faydalar sağlayacaklarını anladılar. Neticede sosyal meselelere daha fazla eğilerek halkı kendi etkileri altına aldılar. Sosyal sahadaki hizmetleri onların ticarî hayatını da olumlu yönde etkilemekte ve onlara olan inancı kuvvetlendirmekteydi. Sibiry'a'da Nimetullah Hacı, Kazan'da Ahmet Bay, Orenburg'da Gani Bay, Şakir ve Zakir Remi(ev)'ler, Simbir'de Akçur(in)'ler ve Ufa'daki bazı zenginler bu ekseninde güçlü destek sağladılar, modern medreseler açtılar, öğretmenlerin maaşlarını ödediler, öğrencilere burs verdiler.

Ceditçilik hareketinde Tatar burjuvalarının faaliyeti kendi ellerine almaları, özellikle muallimler yetiştirmek üzere kurs açmalarında da kendini gösterdi. 1899'da Gani Bay, Kargalı'da ilk "muallim (öğretmen) kursu"nu (Dar ül-muallim) açtı, bu kurum 1901'e kadar faaliyet gösterdi. Fatih Kerimî (1870-1937)⁵⁰ bu kursta ilk fen hocasıydı. Bu kursta üç yılda 200'den fazla ilkokul öğretmeni yetiştirdi. Bunun dışında bir tek Gani Bay tarafından 1897-1902 yılları arasındaki beş yıl içinde yüzden fazla erkek ve kız mektebi açıldı. Aynı zamanda Kazan'da Muhammediye, Orenburg'da Hüseyiniye, Troyski'de Muhammediye, Resuliye, Ufa'da Osmaniye medreseleri de "usul-ü cedit"le eğitim veriyordu.⁵¹

1905-1907 yıllarında Kazan eyaletinde eğitim yapan mektep-medreselerin %90'ı artık "Usul-ü cedit" metoduyla çalışmaya başlamışlardı.⁵² Ocak ve Ağustos 1906 tarihlerinde yapılan I. ve II. Umum Rusya Müslümanlarının kurultaylarında mektep ve medreselerde "Usul-ü cedit" metoduna uygun bir program kabul edilmişti. Buna göre mektepler hazırlık olarak 1. 2. ve 3. sınıflara bölünecek ve her sınıfta belli bir müfredat takip edilecekti.

Dinî okullarda reform yapma fikrini ilk olarak Mercani'nin talebesi ve meslektaşı olan Hüseyin Feyizhani (1828-1866) *İslah-ı Medaris* (Medreselere reform) adlı eserinde tartıştı. Eser 1850'lerin başında yani Gaspıralı henüz bebekken ortaya çıkmıştı. Feyizhani bu eserinde medreselerin müfredatına pozitif bilimlerin de alınmasını ve Avrupa modeline göre bir Tatar okulunun açılmasını teklif ediyordu. Gaspıralı'nın bu eserden haberi oldu mu bilinmez. Ancak biz Türklerde geçmişte yapılanlara, yazılanlara önem vermeme huyu bulunur. Çok önceden birileri tarafından bulunmuş yazılmış bir eseri, makaleyi ilk kendimiz bulmuş gibi göstermeyi severiz. Mecbur olmadıkça yardım aldığımız kimseleri anmamak da Türk sporlarındandır. İşte Feyizhani'nin fikirleri İsmail Gaspıralı (1851-1914) tarafından uygulamaya geçirildi. Ancak Feyizhani'den hiç bahsetmediğine göre, ya bu eseri görmedi veya duyduğunu ifade etmeyi gerekli bulmadı. O dönemin şartlarında bu esere rastlamamış olması da kuvvetle muhtemeldir.

Gaspıralı Rusya'daki Müslüman eğitimin sisteminin durumunu aşağıdaki gibi açıklamakta ve tenkit etmektedir:

"Muharrirler (yazarlar) millî medreselerde yetişmiş ve kendileri talep ederek malumat-ı fenniye kesbetmiş (isteyerek fenni bilgileri öğrenmiş) "genç mollalardır"; gimnaziya (Rus lisesi) ve darülfünun (üniversite) görmüş gençlerimizin edebiyat-i milliye (ulusal edebiyata) hizmetleri şimdiye kadar görülmemiştir... Teessüflü bu halin (bu acınacak durumun) hikmeti pek sadedir:

Ziyalı (aydın), malumatlı (bilgili, okumuş) Müslümanlar, Rusça, Frenkçe (Fransızca) bilirler; doktorluk, mühendislik, madencilik, avukatlık (avukatlık) ederler, lakin millî lisan ve kitabetten (ulusal dil ve yazı yazmadan) mahrumdurlar. Ziyalı bir Rus yoktur ki ... kitab-ı millîyesini (ulusal dilde yazmasını) bilmesin. Bu hal, yalnız bizlere mahsustur.

İslamiyet en iptida (ilk önce) iki hali mucip olur (gerekir): Biri tahsil, biri ibadettir. Bunun semeratı (sonuçları) olarak Müslüman bulunan her yerde, tahsil için mektep, ibadet için cami bulunur... Lakin geçmiş zamanlarda bu mektepler yeterlik (yeterli) ve kâfi olmuşlar ise de bu zamana göre muhtac-ı ıslah (düzeltilmesi gereken) bir halde oldukları, herkesçe teslim edilmek lazımdır (kabul edilmesi gerekir).

Birkaç seneler muallimlik (öğretmenlik) ettim; şkola (Rus ilkokulu) mektep ahvaline (durumuna) aşına oldum. Biçare sıbyanın (zavallı çocukların) beş-altı seneler, günde altı-yedi saat mektepte rahle önünde sallanıp yalnız Arabî ibare (Arapça ifadeler) çıkarmaktan gayri bir şey hâsıl (elde) edemediklerini ve yazıdan, ilm-i halden (dinî bilgilerden) ve saireden mahrum kaldıklarını görüp açu ve teessüften (sinir ve öfkeden) uyuklayamadığım (uyumadığım) geceler çok olmuştur.

Bunun için 1883'te tesis ettiğimiz (kurduğumuz) Tercüman'da 1884'te usul-ü cedit bahsi (yeni usul eğitim-öğretim konusu) açıldı. Elifba-yı tedriciye ve savtiye (basamak basamak ve harflerin seslerine dayanan eğitim metodu) neşrolunup Bahçesaray'da bir mektep, usul ve nizama çekildi (yeni metoda uygun olarak düzenlendi). Bu mektebin sıbyanında (çocuklarında) görülmüş terakki (ilerleme), sair mektepleri kabul-i usule (metodu kabul etmeye) mecbur etti. Altı ayda müptedi sabi (yeni başlayan çocuk) Türkçe okuyup yazmak ile amal-i erbayı zabtederek (dört işlemi ezberleyerek) kiraat-i Arabiye ve ilm-i hal (Arapça metin okuma ve din bilgisi) derslerinde başladığı görülüp uzak vilayetlere kadar

aksedip, hazırda (halen) usul-i savtiye Türkistan-ı Çini'ye (Çin Türkistan'ı) kadar münteşir olmuştur (yayılmıştır). ”⁵³

İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray'da açtığı usul-i savtiye veya diğer adıyla usul-i cedit okulu Rusya Müslümanlarının eğitim sisteminde dönüm noktası oldu.⁵⁴ Bu okulda kendisinin kaleme aldığı ve çocuklara kısa zamanda okuma yazma öğreten metot kitabı *Hoca-i Sübyan*'ı kullanıyordu. Gaspıralı bu yeni metodu ve onun başarılarını Rusya Müslüman aydınları arasında oldukça yaygın olan ve o dönemde iki dilde çıkan *Tercüman/Perevotçik* adlı gazetesi ile de tanıtmaya faaliyetini içine girdi. Bu çabaların bir neticesi olarak yeni metotla eğitim veren ikinci okul ise Bahçesaray'dakinden üç yıl sonra 1887'de İdil boyu Tatarları'nın yaşadığı Han Kirman (Kasımov) şehrinde açıldı. 1905 yılına gelindiğinde ise Rusya Müslümanlarının takriben 5 bin okulunda, şartların getirdiği bazı farklılıklara rağmen Genelde “usul-ü cedit” kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Bir hayli eserde bu beş bin sayısı aynen kullanılmaktadır. Bu ifadeyi ilk kimin kullandığı bilinmiyor. Muhtemelen *Şura* dergisinin 1912'deki rakamına dayanmaktadır. Çünkü Gaspıralı 1901 yılında *Tercüman*'a ek olarak basılan “Mebadi-i Temeddün-i İslamiyan-i Rus (Rus Müslümanların Medenileşmesinin Başlangıcı)” adlı 16 sayfalık makalesinde “...beş yüzden mütecaviz (daha fazla) eski mektepler tecdit olmuştur (yenilenmiştir)” demektedir.⁵⁶ Aşağıdaki verilerden 11 bin civarındaki mektep medreseden 5 bini yedi yıl içinde usul-ü cedit eğitim sistemine geçmiş ise yedi yılda 4.500 okulda reform yapılmış oluyor. Bu da kendine göre büyük başarı, ancak yine de okulların % 50'sinden fazlasının usul-ü kadim, yani eski metotla eğitimlerini sürdürdükleri anlaşıyor. Demek ki 1917 Ekim İhtilali ve sonrasına kadar Müslümanlar arasında yenilikçiler ve muhafazakârlar (tutucular) arasında ayırım mevcuttu. Özellikle Orta Asya'da bu yeni metoda direncin fazla olduğu açıkça anlaşıyor.

Rus Eğitim Bakanlığı'nın 1911 yılındaki raporuna göre 10.003 mektep ve 1.085 medresenin resmi kaydı yapılmıştır. Fakat *Mir İslama* dergisi, bu rapordaki Hazar-Ötesi Bölgesinde (Türkmenistan) 6.003 mektep ve 328 medrese mevcut olduğu hakkındaki bilgiye şüphe ile bakıyor.⁵⁷ Çünkü derginin, Türkmenistan'da (Hazar-Ötesi Bölgesinde) yaptığı kendi araştırmasında medreselerin sayısı 70'i geçmemektedir.⁵⁸ Aşağıdaki rakamlar da bakanlığın verdiği sayılarda bir hatanın mevcut olduğunu göstermektedir (Aslında hata rakamlarda değil tabirlerdedir. Bakanlık "Türkistan" diye yazacağına Hazar Ötesi Bölgesi diye yazarak okuyucuları şaşırtmıştır). Rus istatistiklerine göre 1895 yılında Kazan guberniyasında (eyaletinde) 647 mektep-medrese mevcut olup bunlarda 33.907 öğrenci okumaktaydı. 1911'de ise bu sayılar 1.822 okul ile 132 bin öğrenciye yükselmişti. Ufa guberniyasında ise takriben 1.500 mektep-medresede 83 bin öğrenci; Orenburg guberniyasında 152 medrese ile 226 mektepte 16.044 öğrenci bulunuyordu.⁵⁹ Özetle İdil-Ural'ın başka eyalet, şehir ve köylerindeki mektep ve medreseleri yukarıdaki rakamlara kattığımızda yalnız İdil-Ural bölgesindeki Türk okulları sayısının 4 bin civarında olduğu ve 250 bin talebenin tahsil gördüğü ortaya çıkmaktadır.

İdil-Ural bölgesinde büyük çoğunluğu yeni metotla eğitim verdiğini tespit edebildiğimiz 45 meşhur medreseden bazıları aşağıdaki gibiydi:

1. Medrese-i Aliye-i Diniye (Ufa): 1906 yılında açılan bu okulun başlangıçta 70 öğrencisi bulunuyordu ve bu rakam 1909/10 eğitim yılında 226'ya yükseldi. Medresede Türkiye'den gelen muallimler de bulunuyordu.

2. Medrese-i İsterlibaş (Sterlitamak-Ufa): Muallimlerinden Muhammed Tukay(ev) I., II. ve III. Devlet Duması'nda parlamento üyesi olmuştu.

3. Medrese-i Muhammediye (Kazan): Medresenin müdürü tanınmış âlim ve 1917 yılında müftülük görevine seçilen Âlimcan Barudî (1857-1921) idi. 400 civarında öğrencisi bulunan bu medreseden mezun olmak için öğrencilerin *Kurân*, Türkçe, matematik, coğrafya ve Rus dili sınavlarını başarı ile vermeleri gerekiyordu.

4. Medrese-i Apanay (Kazan): Bu medrese meşhur zenginlerden Apanay ailesi tarafından finanse ediliyor ve 800 civarında öğrencisi bulunuyordu.

5. Medrese-i Mercani (Kazan): Bu medrese meşhur Ş. Mercani'nin ders verdiği medrese olup, ölümünden sonra okul bu adla anılmaya başlandı.

6. Medrese-i Bubi (İjbobinsk-Vyatka): En meşhur medreselerden biriydi. Bu medresede yabancı dil olarak Fransızca da okutuluyordu. 1910'da Rus hükümeti tarafından kapatıldı.

7. Medrese-i Hüseyniye (Orenburg): 1890'da tüccar Ahmet Hüseyin(ov) tarafından kurulan bu medrese 1906'da üç katlı modern binasına kavuştu. Medresenin yatılı kısmında 150, gündüzlü kısmında ise 160, yani toplam 310 öğrenci bulunuyordu. Dinî konuların dışında eğitim müfredatında tarih, coğrafya, kimya, zooloji, Türkçe, Rus dili ve edebiyatı gibi dersler bulunuyordu. Tatar öğrencilerin dışında bir hayli Kazak öğrenci de burada tahsil görüyordu.

8. Medrese-i Resuliye (Troisk-Orenburg): Müdürü tanınmış din alimi Şeyh Zeynullah Resul(ev) idi; o da bir hayli eğitimci gibi Rus hükümeti tarafından sürgün edilmiştir. Okulunda takriben 440 öğrenci bulunuyordu.

9. Medrese-i Rahmankul (Troisk-Orenburg): Öğretmenlerinden biri tanınmış tarihçi Abdullah Battal (Taymas) idi. Medresenin 300 civarında öğrencisi bulunuyordu.

10. Mekteb-i Ait (Kazan): Zengin Ait(ov) ailesinin finanse ettiği az sayıdaki kız okullarından biriydi.

11. Mekteb-i Lebibe (Kazan): 1904 ile 1918 yılları arasında faaliyet gösteren bir kız okuluydu.

12. Mekteb-i Feyizhan(ova) (Kazan): Kız mektebi olarak faaliyeti kısa ömürlü olmuştu (1909-1912).

13. Medrese-i Kızılyar (Petrovsk): Yazarın da mensup olduğu tanınmış Tatar soylularından Devlet-Kildi ailesi tarafından finanse edilen, kızlar için de ayrı sınıfları bulunan bir medreseydi.

14. Medrese-i Omsk (Omsk): Tanınmış Kazak soylusu ve âlimi Çingiz Velihan(ov) ilk eğitimi burada almıştı.

15. Medrese-i Petersburg (St. Petersburg): *Nur* gazetesinin naşiri, Petersburg imamı, tanınmış Ahund G. Bayazit(ov) tarafından tesis edilmişti.⁶⁰

17 Kasım 1905 tarihli, Çar'ın Rusya'daki herkese bazı hürriyetlerin verildiği hususundaki fermanı İdil-Ural bölgesinde usul-ü cedidin yayılmasına hayli imkân vermişti. 1905 ile 1907 yılında bir tek Kazan eyaletinde Müslüman okullarının yüzde 90'ı yeni sisteme geçmiş bulunuyordu.⁶¹ 1906 yılında I. ve II. Rusya Müslümanları kurultaylarında eğitimde usul-ü cedidi kulanma ve ortak bir müfredat uygulama kararları alınmıştı. Ancak ortak müfredatı bütün Müslüman okullarında uygulamaya koymak hiç de kolay değildi. Başta Rusya Müslüman eğitim kurumlarının hepsinin bağlı olduğu bir merkezi teşkilat mevcut değildi. Dolayısıyla kabul edilen müfredatın uygulanmasını takip imkânı bulunmuyordu. Başka bir ifade ile alınan kararların uygulanması değişik mektep ve medreselerin yöneticilerinin arzu, anlayış, bilgi ve maddi imkânlarına bağlı kalıyordu. Kararları uygulamayanlara bunu neden uygulamıyorsunuz diyecek, yaptırım getirecek bir otorite mevcut değildi.

Bunun dışında Müslümanlar her türlü eğitim faaliyetlerini, Rus Eğitim Bakanlığı'nın bir kuruluşluk maddi katkısı olmadan, ebeveynlerden, halktan toplanan yardımların ve hayırsever zenginlerin katkıları ile gerçekleştirmek zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla yeni metoda göre dört kısımda mütalaa edilen medresenin hepsinde bütün basamaklar mevcut olamıyordu. Prensip olarak İptidai (ilkokul) dört yıl, Rüstiye ile İdadi (ortaokul) üçer yıl ve son eğitim basamağını teşkil eden Aliye (yüksek okul) de üç yıllık eğitim veriyordu. Kısacası bir öğrenci 12-13 yıl okuduktan sonra Aliye'den mezun olabiliyordu.⁶² Ancak maddi imkânsızlıklar bütün bölümlerin açılmasına izin vermediği için Kazan'daki meşhur medreselerden Apanay veya Mercani medreselerinin dahi ancak ilk üç kısmı mevcuttu; yani öğrenciler Aliye'den mezun olabilmek için başka bir medreseye gitmek zorunda kalıyorlardı. Medrese-i Azimov'un Rüstiye ve İdadi kısımları mevcuttu. Emirhan ile Mansur medreselerinin ise ancak Rüstiye kısımları vardı. Kazan'da Muhammediye, Orenburg'da Hüseyiniye ve Ufa'da Aliye medreseleri dört okulu da bünyesinde barındırabilen nadir medreselerdendi. Muhammediye medresesi hem maddi yönden, hem de verdiği kaliteli eğitim yönünden en iyi medreselerden biri olarak kabul ediliyordu. Medresede 500 öğrenci eğitim almakta olup, fiilen 20 muallim görevli bulunuyordu. Bubi medresesi de bir kasabada yerleşmiş olmasına rağmen, haklı şöhrete kavuşmuş medreselerden biriydi.⁶³

Ceditçilik hareketi sadece erkek çocukları değil kızları da eğitmeye önem vermişti ve dolayısıyla kızlar için de mektep ve medreseler kurma yoluna gidilmişti. Mesela Tetüşi'de (1908), Troisk'ta (1909), Orenburg'da ve Kazan'da (1913), Ait(ov), Hüseyin(ov), Muteri, Abit(ov), Emirhan, Mir Haydar kız medreseleri açılmıştı. 1915 yılında ise, Troisk'ta ilk olarak kızlar için bir öğretmen okulu açıldı.⁶⁴

Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu okullar ebeveynler, varlıklı hayırseverler ve yardım teşkilatları tarafından finanse ediliyordu. Bu konuda Orenburg eyaleti göze çarpan bir konuma sahipti. Orenburg'da 595 cami/mescit mevcut olup, her iki mahalleden birinin mektep veya medresesi bulunuyor ve en azından 20 yardım derneği bunlara destek sağlıyordu.⁶⁵

Usul-ü cedit hareketi ile başlayan canlanma, şuurlanma kısa zamanda meyve vermiş, Rusya'da sayıları takriben 20 milyon tahmin edilen Müslümanlar 1910'da binden fazla kitap basmış, 14 basımevi kurmuş, çok sayıda gazete ve dergi çıkarmış bulunuyorlardı. Müslümanlar arasında 200'den fazla kişi Rus üniversitelerini tamamlamış ve hatta bunların 20 kadarı Batı Avrupa'da tahsil görmüşlerdi.⁶⁶ Kısacası İdil-Ural'da ve Rusya İmparatorluğu'nun idaresi altındaki diğer Türk illerinde, arzu edilen süratte olmamakla beraber, millî kültür alanların, şuurlananların sayısı artıyordu.

Gaspıralı Kırım'da ve Rusya'nın Avrupa kısmında Orta İdil havzasında yaşayan Tatar-Başkırtlar arasında, Kafkasya'da Azerbaycan'da usul-ü ceditin başarılarını gördükten sonra bu yeni metodun başka Türkîlerin yaşadığı Orta Asya'da da yayılabileceğini düşündü. Bu maksatla Erivan, Bakü, Taşkent, Buhara, Semerkant gibi şehirlere ziyaretler yaptı. (Bu konudaki ayrıntılı bilgi ileriki sayfalarda).

Okulların Yaygınlaşması: Usul-ü cedit hareketinin gayesi, okul çocuklarına yeni metotla okuma yazma öğretmektir. O zamana kadar öğrenciler okumayı hece usulüne göre öğreniyorlardı, bunun için ise çok zaman harcanıyordu. Ders kitabı olarak başta imanın şartlarından bahseden *Bedesam* adlı eser bulunmakta, sonra *Risale-i Azize*, *Sabatü'l-Acizin* ve *Heftiyek* (*Kurân*'ın yedide biri) gelmekteydi. Neticede okumak, usul gereği, ezberlemek demek oluyordu.

Bundan dolayı çağdaş sistemde öğretim uygulayan “Usul-ü cedit” hareketi, Rus istilâsında ve çarlığın “Obuscurantis (cehalet taraflısı)” idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk kavimlerinin, bir maarif ve kültür davası niteliğini kazanmıştı.

19. yüzyılın sonlarına kadar Türk kasabalarında çoğunlukla düzenli ilkokul bulunmadığından, küçükler de büyük öğrencilerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise her mescidin yanında bulunan bir okul bu işlevi görürdü. Bu “falaka mekteplerinin” öğretmenleri ise imamlardı. Üstelik bu okullar yalnız erkek çocuklar için olup, kız çocuklara, mahalle imamının karısı tarafından evlerde yarım yamalak bir şeyler öğretilirdi. Erkek çocuklarının gittiği okullarda daha ziyade “okuma”ya önem verilir, “yazma” ikinci planda kalırdı. Kız çocuklarına yazı öğrenmek ise kesinlikle yasaktı.

Usul-ü cedit’e göre:

1. Okul medreseden ayrılacak,
2. İlkokulun ayrı öğretmenleri olacak,
3. Öğretmen “sadaka” değil aylık alacak,
4. Okuma yazma öğretimi, usulsüz yöntemsiz “heceleme” ile değil de yeni “Elifba” kitaplarında gösterilen “usul-ü savtiye” veya “usul-ü meddiye” ile başlayıp kolayca okuma yoluna gidilecek,
5. Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de önem verilecek,
6. Kız çocukları için de ayrı ilkokullar açılacak ve kızlar da yazı yazmayı öğrenecek,
7. Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktır.⁶⁷

Başta Kazan Tatarları olmak üzere, Rusya Türkleri arasında uyanmayı sağlayıp, Batılılaşmayı hedef alan “Usul-ü cedit”, yani yenileşme hareketi elbette halk tarafından kolayca benimsen-

medi. Yeni usuldeki okullar başlıca iki çeşit zorlukla karşılaştı: İlki, muhafazakâr çevrelerin tepkisiydi. “Usul-ü kadîmci”ler (Eski usulcüler) diye adlandırılan bu zümreyi cahil mollalar, işanlar (şeyhler, dervişler) ve umumiyetle “İslam elden gidiyor” korkusunu taşıyan kimseler teşkil ediyordu. Belki bu endişelerinde haklıydılar, çünkü o zamana kadar Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerin benliğini ancak İslamiyet korumuştur. İslamlık zorla Hristiyanlaşmaya karşı koyarak dinî bütünlüğü korumak yolu ile Türklerin Ruslaşmasına engel olmuştu. İslam dini Rus dilinin öğretilmesini engellediği için Rus kültürü de Türkler arasına fazla nüfuz edememişti. “Usul-ü cedit”in ise Ruslaşmaya iteceği korkusu ile “Usul-ü kadimciler” yeni okullarda fen dersleri, dünyevî bilgilerin okutulmasını zararlı görüyorlar, bütün imkânları ile buna karşı koymaya çalışıyorlardı. Hatta Ceditçileri “devlet için zararlı ve tehlikeli” diyerek jurnal etmekten bile geri durmuyorlardı. Bu iftiraya kurban gidenlerden biri tanınmış bilgin Alimcan Barudî⁶⁸, kuzeydeki Vologda bölgesine sürgün edilmişti. Usul-ü cedidi gözden düşürmek için 20. yüzyılın son yıllarında Kazan’da “*En-nüsûl-ü hadîde fî hilâf-i Usul-ü cedide* (Usul-ü cedide karşı demir oklar)” gibi risaleler yayınlanmıştı. Usul-ü ceditçilerin karşılaştıkları ikinci zorluk ise işin maddi yönüydü. Rus hükümeti bu nevi okulların açılmasına ses çıkarmıyor, fakat resmen de tanımıyordu. Dolayısıyla hükümet tarafından yeni okullara maddî yardım yapılması söz konusu değildi. Üstelik Rus hükümeti herhangi bir bahane ile bu okulları kapatabiliyordu. Mali destek meselesi özellikle servet sahiplerinin yardımı ile nispeten çözüldü. Kazan’da, Türkistan ve Kazakistan ile ticaret sayesinde zenginleşen yeni bir burjuva zümresi oluşmaya başlamıştı. Bu zümre mensupları, mesleklerinin icabı, tecrübe ve temaslarının neticesi olarak bir hayli açık görüşlü kimselerdi. Usul-ü cedit’in yararını anlamışlar ve sosyal faaliyetlere de aktif olarak katılmışlardı.

Şihabeddin Mercânî'nin izinden yürüyen molla ve aydınlardan başka, 1789'da II. Katerina tarafından kurdurulan "Ruhanî Meclis (Duhovnaya Sobraniya)" üyesi olan kadılardan bazıları (Kadı Abdürreşid İbrahim, Kadı Rizaeddin b. Fahreddin) "Ceditçi" idiler. Din bilginlerinden Gilman Âhund, Alimcan Barudî, Ufa'da Hayrullah Osmanî, Hasan Ata Abesi, Kazan'da Hâdî Maksudî (Sadri Maksudî Arsal'ın kardeşi), Kazan'daki Rus-Tatar okulu hocalarından Şâkircan Tahirî ve aynı okuldan yetişen Ayaz İshakî (İdilli) bu yeni hareketin başlıca teşvikçileri olarak tanınmışlardı.⁶⁹

1884'te İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı "Usul-ü cedit" hareketi meyvesini veriyordu. Artık 1904'lerde Rusya'da aşağı yukarı 5 bin "Usul-ü cedit" okulu vardı. Hareket tesirini Kazakistan ve Türkistan Genel Valiliklerinde de gösterdi. Rus genel valisi Kaufmann bu tür eğitim sistemini Çarlık için tehlikeli görerek okulları kapattı ve iki dilde (yani Rusça ve yerli şive-de) eğitim yapan okullar kurma yoluna gitti. Bu karma okulların ilki 1894'te açılmış ve 1915'e kadar sayıları Türkistan'da 90'a ulaşmıştı. Fakat bu okullara giden öğrencilerin %95'i Rus çocuklardı. 1897-1904 yılları arasında "Taşkent Öğretmen Okulu"nu tamamlayan 415 öğrenciden yalnız 65'i Türk kökenliydi (11'i Özbek, Türkmen ve Tatar, 54'ü ise Kazak ve Kırgız).⁷⁰

Taşkent'te Türklerin ilk "Cedit" okulu 1901'de kuruldu. 1914 yılında ise bunların sayısı yüzü aşmıştı. 1910-1915 yılları arasında Türkistan'da 80 "Usul-ü cedit" okulu açılmıştı (Fergana bölgesinde 28, Sır-Derya-Taşkent'te 40, Semerkand'da 5 ve başka yerlerde 7, Buhara'da (1911/12) 57 "Usul-ü cedit" okulu mevcuttu (Kurucuları: Abdül-Vâhid Burhân, Osman Hoca, Mükâmil Burhan, Hâmî Hoca). Yeni okullar hem muhafazakâr zümrenin, hem Rusların şimşeklerini üzerlerine çekmekten geri kalmadı: Türkistan genel valisi Samsonov 1909'da Rus hükümeti kültür bakanı Schwartz'a şöyle bir rapor yolluyordu: Aydın

yerli Müslümanlar, ‘kültür taşıyıcılar (öncüler)’ diye tanımlanan Volga (İdil) ve Kırım Tatar aydınlarının ve memlekete gizlice sızmış olan Türk propagandacılarının tesiri ile kendi okullarındaki eğitim şartlarının normal olmadığını anlıyorlar. Dolayısıyla da “Usul-ü cedit” adını verdikleri yeni okulları yaymaya uğraşıyorlar. Bu okullarda fonetik kurallara göre öğretim yapılmakta ve medreselerce bilinmeyen coğrafya, aritmetik gibi dersler okutulmaktadır.” Samsonov bu okullarda milliyetçilik tohumlarının atıldığını söylemekte ve raporunun sonunda şöyle demektedir: “Bu okullar devam ettiği takdirde netice Panislamizm (İslam birliği) olmakla kalmayacak, Pantürkizm (Türk birliği) ve hatta Panasyatizm (Asya birliği) olacaktır.” Rus hükümeti meseleye ciddiyetle eğildi. 1911’de İçişleri Bakanı Mahlokov gerekli tedbirlerin alınmasını bildirdi. Ancak türlü engellemeler Türklerdeki uyanma hareketini durduramadı. Nitekim Azerbaycan’da da “Usul-ü cedit”in tesirleri artmaktaydı.

Bu işe halk ve tüccarlar katkıda bulundu. Mesela Azerbaycan’ın sayılı zenginlerinden Hacı Zeynelâbidin Tagi(yev) 1901’de “I. Alaksandriyevski” Türk kız okulunu kurmuş ayrıca Şemahı’da Hacı Seyit Azîm, Kuba’da Molla İbrahim Halil, Salyan’da Molla Ebül-Hasan, Bakû’de Mirza İsmail Kutsî yeni usulde okullar açmışlardı.

Reform hareketi medreselerde de kendini gösterdi. Kazan’da Alimcan Barudî’nin idaresindeki “Muhammediye” ve Bahçesaray’daki “Zincirli” medreselerinde ilk reform hareketleri belirdi. Bunun dışında, Troisk’ta İshan Zeynullah Resul(ev)’in “Usul-ü cedit ve Troisk’un öğretmenleri” adlı risalesi bir nevi fetva şeklinde kaleme alınmış olup, “Usul-ü cedit”in faydalarını anlatıyordu. Böylece din adamları da millî benliğin kazanılmasında destekçi durumuna girmişlerdi.⁷¹

Doğal olarak “Usul-ü cedit”in yayılmasında asıl rolü bu harekete maddi imkânlar sağlayan büyük Tatar tüccarları

oynamışlardı. İdil-Ural'da en büyük maddi hizmeti yapanlar arasında muhakkak ki Orenburglu Hüseyin(ov) kardeşler (Ahmed, Abdulganî ve Mahmud) idi. Onlara ait merkezi Orenburg'da olan "Ahmed Hüseyin(ov) ve biraderleri" adlı firma 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırgız (Kazak) bozkırları ile Moskova arasındaki ticareti âdetâ tekeli altında tutuyordu. Aslen Kargalı kasabasından olan Hüseyin(ov) kardeşlerin ticaret metâi yün, ham madde ve deriydi. Hüseyin(ov)'lardan başka zenginler de eğitim işlerine ehemmiyet veriyorlardı. Orenburglu Şakir ve Zakir Remi(ev) (sonuncusu "Derdmend" adıyla tanınmış olan meşhur Kazanlı şâir), Azerbaycanlı Tagi(yev), Sibiryalı Hacı Nimetullah, Kırım- lı Süleyman Hacı bunlardan bazılarıdır.

Kadimcilik-Ceditçilik: Gaspıralı 1909 yılında üç diziden oluşan makalelerinde Rusya Müslümanları arasındaki bu yenilikçiler ve tutucular konusunda düşüncelerini toparlar. Bu makalelerde belirtilen görüşlerden ilginç bulduklarımızı ise aşağıda paylaşacağız. Böylece bu cedit ve kadim konusunun daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz. 21. yüzyılda ülkemizde dahi dinî kurallarla modern görüşlere karşı çıkıldığını hemen her gün okuduğumuzu hatırlarsak, bundan 150 yıl önce durumun ne kadar da zor olduğu daha iyi anlaşılır:

"Heyet-i içtimaiyemizi (sosyal yapımızın tümünü) bugün en ziyade zehirleyen ve milletimizin ekser işlerine belki saadet-i istikbaliyesine set çeken (gelecekteki mutluluğuna engel olan), ayak çalan (çelmeleyen) "kadimcilik ve ceditçilik"te (eski ve yeni taraftarlığında) görülmekte olan ifrattır (aşırılıktır). Kadimcilik ve ceditçilik maişet-i cemiyet (toplum hayatı) ile beraber doğmuş tabii hallerdendir.

Tarihşinasana (tarihçilere) malumdur: Bundan iki bin niçe yüz sene mukaddem (iki bin kaç yıl önce) Yunan kadimcileri (gericileri), hükemadan (filozoflardan) meşhur Sokrat'ı ceditçilik ile kabahatli edip (yenilikçilikle suçlayıp) katlettirdiler...

Rahatı bozdu, âdeti bozdu, mezhebi bozdu, dini bozdu tavuş-ları (sesleri), nidaları çok eski, çok kadim zamanlardan beri işi-tilegelmişlerdir.

Rezina kalos istimaline (lastik mesh/ayakkabı kullanımına) varıncaya kadar kadimci ve ceditçi iddiaları vaki olmuştur. Ki-lise ve çerkovlarda (ufak kilise) bal mum çıraktan maada (bal mumu ışığından başka) may çırak (yağ lambası) yaki (veya) elektr ziyası (elektrik ışığı) kabulü hâlâ iddiada ve mübarezede (tartışmada) bulunuyor.

Zamanımızın en medeni, en müterakki (ilerlemiş) insanları olan İngilizler arasında kadimciler (tutucular) pek çoktur... Rus-ya ile İngiltere arasında iki yüz senelik bir mesafe-i medeniye (uygarlık mesafesi) varlığını göstermektedir... Bizim Müslüman kadimcileri ile ceditçilerine gelince, heyhat (yazıklar olsun)! Bu mesafe daha ziyade açılıyor, Cenab-ı Hak inayet eyleye!

Gelelim maksuda (amacımıza): Bizim ceditçiler, kadimcilere pek şiddetli hücumlar ediyorlar. Kadimcilerimiz de borçlu kal-mayıp daha ziyade himmet (çaba) gösteriyorlar ve iki taraf yek-diğerini anlamaz derecelere gelip cemaat de nişleyeceğini (ne yapacağını) şaşırtıyor. İddia ve mübarezeler (çekişmeler) şöyle bir tarzda gidiyor ki her iki tarafın tarih-i medeniyetten (uygar-lık tarihinden) hiç haberleri olmadığına hüküm vermek lazım ge-liyor.”⁷²

“Bugün elhamdülillah, tecvit (Kurân’ı usulüne göre oku-mak) lazım değildir, yazı yazılmasın, hesap gösterilmesin, ilm-i hal ders edilmesin (din bilgileri okutulmasın), çocuklara fayda-lı malumat verilmesin, bir aylık ders altı ay okulsun (okunsun), vani usul-i ders (ders yöntemi) ve programda ıslah (reform) ge-rekmez davasını eden yoktur; ama, otuz sene mukaddem (otuz yıl önce) bu şeyler lazımdır manasında olan “usulü cedidi”yi tek-fir derecesine varmayan (yeni usul öğretime kafirliktir demeyen) pek az idi.

Gaflet-i milliyemizden maada (ulusal gafletimizden başka) iş üzerinde başka bir ağırlık daha vardı: ... “Mujiklere (Rus köylülerine) okumak, yazmak lazım değildir” politikasını köçüren (yürüten) sahib-i iktidar (iktidar sahibi) müteveffa Pobedonotsev (Mukaddes Sinod [din adamları toplantısı] Başkanı) zamanında mekatib-i İslamiye ıslahına (Müslüman okulların reformuna) hoş nazar edileceğini beklemek eser-i hamakat (ahmaklık eseri) olabilirdi... Bir taraftan misyonerlerin, diğer taraftan öz gafillerimizin taassuplarını (bağnazlıklarını) uyandırmamak üzere iş köçürmek iktiza (iş yapmak gerekli) idi... Ancak Türklere, Tatarlara her ne teklif olumursa ruhlarına, psikologiyalarına muvafık surette (ruh hallerine uygun şekilde) teklif edilmek iktizadır (gerekmemektedir). Rus mujikleri arasında semere veren sistem ve usul, bizim halk arasında iş görmez... Bu iş için mücadele edenler Hacı Habibullahlar, İbrahim Kerim(ov)lar, Bubiler, Barudiler, Fahreddin(ov)lar, Şeyhzadeler, Ahundzadeler, Mercaniler ulema-i molla (mollaların alim olanları) idi.”⁷³

Kırım'ın son hükümdarı olan merhum Şahin Giray Han, Rusların nizamlı askerine naks ederlik nizamlı (karşı koyacak düzenli) asker tertip ede başladıkta (kurmaya başladığında), o zamanın kadimcileri (tutucuları, gericileri) “Han Rus oldu, askeri de Rus edecek” iftirasıyla işe set çekmişlerdi. Şu esnada İstanbul'da Sultan Selim Han'ın teşebbüsüne Osmanlı kadimcileri mani olmuştu... İşbu taassub-i cahilane (cahilce bağnazlık) çohanlardan başlayıp ta ulema-yı kirama (şerefli bilginler, büyük) ve selatin-i İslama (İslam sultanlarına) kadar hükm edip (hükümünü sürdürüp) habersizlik, malumatsızlık deryasına Mağripler (kuzey batı Afrika), Cavalar, Hindistan ve Maveräünnehrler (Dicle ve Fırat deltasındaki Araplar) kurban olup gittiler.

Bizim Rusya ve Maveräünnehr kadimcileri şu derecede gafil ve cahildirler ki asrımızın allameleri (en büyük bilginleri) olan Şeyh Cemaleddin Afgani, Şeyh Muhammed Abduh-i

Mısri, Manastırlı İsmail Hakkı gibi ulema-yı benama (ünlü bilginler) nazar-ı hakaret ile bakıyorlar. Mısır'ı, İstanbul'u şeria-tı bozmuş, "nizami" (düzenli) olmuş diyerek kendi payelerini kötermeye (mevkilerini yükseltmeye) çalışıyorlar!

Böyle giderse daha çok kamçı yeriz; daha çok tüben (aşağı) gideriz ve hayvanlıkta devam ederiz...

Bizim ceditçilere gelince, bunlar kah kadimcilerin kardaşları yaki bir tayagın (sopanın) ikinci ucu oldukları görülüyor. Bunların da milel-i mütemeddine ceditçilerine (uygar ulusların yenilikçilerine) benzeyen halleri pek azdır.”⁷⁴

Özetle, 1905 ihtilaline girerken Rusya Türkleri arasında “Cedit”çilik süratle yayılmakta ve buna paralel olarak Avrupai tarzda aydınlar yetişmekte, asırlar boyu hareketsiz kalmış Türk kavimleri yavaş yavaş canlanmakta ve siyasi hayata doğru adım atmaya hazırlanmaktaydı.

TERCÜMAN GAZETESİ (1883-1918)

Gaspıralı 1882 yılında Petersburg'a yaptığı son ziyaretten sonra nihayet *Tercüman* gazetesini çıkarmak ve matbaa kurmak için gerekli izni alabildi. Gazete Türkçe ve Rusça (*Tercüman/Perevotçik*) olmak üzere iki kısımdan oluşacaktı. 1883 yılında Bahçesaray Duma'sı (Meclisi) Başkanı iken İsmail Gasprinski'ye resmi izin çıktığı anlaşıyor. Bu izin birkaç yılda bir başvuru üzerine tekrar veriliyor. Gaspıralı'ya matbaa sahibi olma ve Tatarca edebi yayın yapmak için 13 Ocak 1882, 6 Mart 1883 ve 12 Mart 1885 tarihlerinde verilen izin belgeleri bulunuyor.⁷⁵

C. S. Kırım'er'in ifadesine göre Gaspıralı'ya bu ilk iznin verilmesinde şu faktörler rol oynamıştı: Kırım'ın Rus hâkimiyeti altına girmesinin 100. Yılı Nisan 1883'te kutlanacaktı. Bu tarihî kutlama dolayısıyla Rus hükümetinin anadilde (Türkçe) bir neşriyata müsaade etmiş olması muhtemeldir. Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinden koparılıp alındıktan sonra da, iki ülke arasındaki düşmanlık sona ermemişti (En son savaş 1877-78'de olmuştu). Hükümetin *Tercüman/Perevotçik* adlı gazetenin yayımına müsaade etmesi yerli Müslümanların Rusya'ya karşı sempati duymalarını sağlamak gayesi ile de açıklanabilir. Bu ihtimallerden mi veya başka sebeplerden mi, yayına müsaade edildiği hakkında kesin bilğimiz yok. Şüphesiz İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray Belediyesi Başkanı olması, yıllardan beri Rus ile gelenleri ile sürdürdüğü dostane ilişkileri, asaleti dolayısıyla

Rus askerî okullarında tahsil görmesi gibi buna benzer nedenlerle Rus yönetiminin ona güvenmesinin de bir neticesidir. *Tercüman/Perevotçik* gazetesinin Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinin yıldönümünden iki gün sonra yayına başlaması (10 Nisan 1883) ve Gaspıralı'nın gazetesinin ilk sayısında (Rusça bölümünde) yazdığı aşağıdaki satırlar bu ihtimalleri destekler mahiyettedir. Makalede şu satırlar mevcuttu: “*Tam yüz yıl önce 8 Nisan 1783’te düzensizlik ve kanlı olaylar dolayısıyla tamamen mahvolan küçük hanlık (Kırım Hanlığı) dünyadaki en büyük imparatorluğun bir parçası oldu ve bu gücün hâkimiyeti ve adil kanunlarının himayesi altında barışa kavuştu... Diğer halklarla bugünü kutlayan Kırımlı Müslümanlar yüz yıldan beri yararlandıkları bu iyi davranışları inkâr edemezler.*”⁷⁶

Bu ifadeleri içten olarak mı, yoksa şartlar gereği mi yazdı bunu tespit etmemiz zor. Bugün dahi yüksek makamlardan bir şey elde etmek istediğinizde uygun ve yumuşak üslup kullanmanız gereklidir. Bir başka deyişle, resmi makamlara saldırarak herhangi bir hak elde etmeniz neredeyse mümkün değildir. Patronunuzun yanına girip “benim hakkım, şu tarihlerde izne gidiyorum” dersiniz şüphesiz istediğiniz o tarihlerde izin alamazsınız. Çünkü her şeyin kuralı, üslubu, olasılık şartları vardır. Gaspıralı da *Tercüman*’ı yayınlatabilmek için rejime karşı uyumlu davranmak zorundaydı. Bu şekilde davranmasa, gazete çıkarmak için gerekli izni alamaz ve yayına başladıktan sonra da, tutumunu değiştirdiği takdirde kısa zamanda sansürün kurbanı olur ve gazetesini kapatırdı. Dolayısıyla o, fikirlerini mümkün olduğu kadar yumuşak ve örtülü anlatmak, Rus hükümetini kızdırmamak zorundaydı. Ancak bu sayede gazetesini uzun ömürlü olabildi. Gaspıralı, şartlar elverince daha açık ve kesin yazmaya başlamakla asıl görüşlerini, bu uzlaşıcı tutumu baskıdan kurtulmak için aldığı ortaya koymuş oldu. Zaten, nispeten hürriyet getiren 1905 I.

Rus İhtilâline (Devrimine) kadar Rusya Türkleri toplam olarak ancak 11 gazete çıkarabilmişlerdir. Yayına izin verilenlerin büyük çoğunluğunun resmen yasaklanması da, ağır sansür şartlarını göstermektedir. *Tercüman*, Türk gazeteleri arasında en uzun süre yayın hayatında kalmayı becerebilmişse (1883-1918) işte bu temkinli siyasetinden dolayıydı.⁷⁷

Tercüman'ın Türkçe bölümü de, Rusça bölümünün aynısıydı. Gazete hakkında daha geniş bilgi sahibi olabilmemiz için Türkçe bölümünü de incelemek yararlı olacaktır. Gazetenin sağ üst köşesindeki sütunda şu ifadeler bulunmaktaydı: “*Gazete idaresi Bahçesaray’dadır. Derc ve neşir olunmak (yayınlanmak) için ciberilen (için yollanan) kâğıt varak yazıcının adresi ve imzası ile olmalı. Bunlar gerek halde kıskalamur (kısaltılır) ve neşir olunmayan halde poçta (posta) ileri geri ciberilmez (yollanmaz).*”

Sol köşedeki sütunda ise gazetenin yayın tarihinin hicri takvime göre (15 Cemazielahir 1300) verildiğini görmekteyiz. Bu sütunda ise aşağıdaki ifadeler bulunmaktadır:

“*Gazetenin bir yıllığı poçta hakkı (posta ücreti) ile dört Rubledir. Altı aylığı iki Ruble elli Kopeyktir (kuruş). Satuda (perakende) bir nomeri (sayısı) on kopeyktir. İlânın her satırından bir lisan üzere oldukça dört, iki lisan üzere altı Kopeyk alınır.*”

İlk sayının içindekiler kısmında (mündericat) şu bölümler olduğunu görmekteyiz: İdareden; Yüzyıl; Rusya’da Matbuat-ı İslamiye (Rusya’da İslami Basın); Münacaat (İdareye Mektuptan); Ahbar-ı Mahalliye (Yerel haberler); Ahbar-ı Dâhiliye (İç haberler); Ahbar-ı Hariciye (Dış haberler); İlânat.

Bu bölümleri sırasıyla incelersek *Tercüman*'ın tuttuğu yolu daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Gazetenin Türkçe bölümü olan *Tercüman* ile Rusça bölümü olan *Perevotçik* tıpatıp birbirlerinin çevirileridir, ancak çok az mizanpaj (sayfa düzeni) farklılığı göstermektedir. Gazetenin ilk sayfasının en önemli

bölmeleri “İdareden”, “Yüzyıl” ve “Rusya’da Matbuat-ı İslamiye” adlı bölümlerdir. Kısaca incelersek şu satırlar dikkati çekmektedir:

“İdareden”

*Gazetemizin neşrine başladığımızdan okuyucularımıza ifade-
demiz oldur ki, Rusçasında kullandığımız lisan Türk lisanının şi-
vesine ve İslamların matbuat hakkında olan itikatlarına (alışkan-
lıklarına) mümkün kadar uyguncadır. Bunun ile beraber maişet-i
medeniyeden faydalı ahbar (uygar yaşamdan faydalı haberler)
ve eskâr-ı beyan (kamuoyu) ve levazımat-ı milliyemizden (milli
ihtiyaçlarımız) cemiyet-i Rusu haberdar etmek “Tercüman’ın”
başlıca hizmeti olacağı malûm ediliyor..... Akmesic ve Gorki
şehirlerinin Darül-muallimin nazırının ve Kazan Çernyavskiy
hazretleri malumatlı İslamlardır.*

*Müftü-zade ve Yahya Oğlan(ov)- ve ulema-i kiramdan bazı
müderrisler muavenat kılmaya da bulunmaya söz verdikleri
kemal-i memnuniyet ile ihsas ediyoruz (bilim adamlarından yar-
dım etmeye söz verdiklerini memnuniyetle belirtiyoruz). Bu hal-
de “bismillah” ile işe tutunup hakikat ve maarifet için kale-
me yapıştık (Besmele ile işe koyulduk gerçek ve bilim için kale-
me yapıştık). “Tercüman”ın derece-i faydası ve matlubuna mu-
afik (aranılana uygun) yolda olup olamadığı hususunda muha-
keme ileride olup ol mahkemenin kadısı dahi biz olmayacağım
aşikârdır.” Bu satırlardan Tercüman’ın Müslümanların ihtiyacı-
nı Ruslara duyurmak gibi mühim bir görevi üstlenmek istediği
anlaşılmaktadır. Bunu yaparken de Çarlık yönetimi ile herhangi
bir çatışmaya girmek istemediği, resmî politika ile uyum göste-
receği aşağıda bir bölümünü vereceğimiz “Yüzyıl” başlıklı yazı-
dan da anlaşılmaktadır:*

“Yüzyıl”

April (Nisan) sekizde-Kırım'ın Rusya devletine koşulduğuna (katılmasına) yüz yıl oluyor..... Tam yüz yıl burun (evvel)- 1783 senesi April sekizde kan dökümler ile naçarlanıp (kötüleşip) nizamsızlık ve baskınlar ile perişanlanmış ufacık hanlık âlemin en büyük devletine koşulup güçlü hükümet ve adil kanunlar ile kurcalanıp (çevrilerek) rahatı bulmuştur. O gün cümle Rusyalıların kıvançlı ve ferahlı günü olmuştur ki, Kırım Rusya'ya koşulmasıyla (katılmasıyla) memalik-i cenubiyede ve şarkiyede (güney ve doğu ülkelerinde) nüfusça çok terakki eylemiştir (gelişmiştir)..."

Gaspıralı da, Sovyetler Birliği dönemindeki genel tarih anlayışına göre eser veren tarihçiler gibi, Kırım'ın ve onun Türk halkının Rusya'ya katıldığı ifadesini kullanarak, bunun sanki halkın arzusu ile gerçekleştiğini ve bundan halkın yararlandığını belirtmek zorunda kalmıştır. Bu ifadelerin gerçeği yansıtmadığı bellidir. Çünkü hiçbir millet veya devlet kendi arzusu ile bağımsızlığından vazgeçerek başka bir devletin hükümrانlığını kabul etmez, bunu düşünmek mantık dışı bir görüş olur. Fakat Gaspıralı, Çarlık döneminin tarihî görüşüne sadık kalmadığı takdirde bu gazeteyi yayınlamayacağı için Kırım'ın işgalini “katılma” şeklinde yorumlayarak ifade etmek zorunda kalmıştı. Bu uzlaşıcı tutum da, yukarıda ifade ettiğimiz gibi gazetenin uzun ömürlü olmasına hizmet etmişti. *Tercüman*'ın ilk nüshasının ilk sayfasında dikkati çeken diğer bir bölüm ise “Rusya’da matbuat-ı İslamiye” adlı makaleydi. Bu makalede *Tercüman*'dan önce de Türkçe olarak değişik gazete ve dergilerin yayınlanmış olduğu bildirilmektedir. Makalede ilk olarak hükümetin katkısı ile 15 yıldan beri Taşkent’te “*Türkistan Gazetesi*” (tam adı: *Türkistan Vilayetinin Gazetesi*), Hasan Bek Melik(ov) tarafından 1875’te Bakü’de *Ekinci* adlı bir gazetenin çıkarıldığı, fakat bunun kısa ömürlü olduğu, 1879’da ise Tiflis’te Ünsi-zade tarafından *Ziya-i Kafkasî* adlı gazete ile *Keşkül* adlı bir derginin yayın-

landığı belirtilmektedir. Gazete verdiği bu malumatlar ile Rusya İmparatorluğu dâhilinde Türkçe neşriyata ihtiyaç olduğunu ve bunun örnekleri olduğuna işaret etmektedir. Gazetenin “Ahbar-ı mahalliye (Yerel haberler)” bölümünde ise en mühim haber, belki de Kırım müftüsü Knez (prens) Ali Bek Hunkal(ov)’un imparatorluğun Moskova’da düzenlenecek taç giyme merasimine katılacağı hususundaki haberdır.⁷⁸

Gaspıralı, gazete çıkarmak için gerekli izni alınca hem gazetesini tanıtmak, hem de maddi destek sağlamak maksadıyla abone kaydetme işine girişti. Bu maksatla, St. Petersburg’dan doğrudan doğruya Nijni Novgorod’a gitti ve buradaki panayırdan toplanan Türklere *Tonguç* adlı broşürünü dağıtarak çıkacak olan gazetesini için ilgi toplamaya çalıştı. İlk yılda 51 nüsha yayınlamaya söz veren Gaspıralı, üç ruble yıllık ücret karşılığı 100 kadar abone toplamak başarısına erişti. Nijni Novgorod’daki bu başarısı üzerine Kazan’a gittiyse de, burada ilgi görmedi. Ancak Zakir ve Şakir Remi(ev) kardeşler ve Kafkasyalı Allahyar Beyle faydalı fikir alışverişinde bulunabildi.⁷⁹

Gaspıralı, gazetesini çıkarmak için izin almaya, izin aldıktan sonra da abone toplamaya başladığı sıralarda Simbirsk vilayetinden zengin bir tüccar olan İsfendiyar Akçura’nın kızı Zühre ile evlenmeye karar verdi. Zühre Hanım evliliğe çok mühim bir şey getirmişti; o da kıymetli çeyizi ile şahsî varlığıydı. Şayet Zühre hanımın belli bir serveti olmasaydı, Gaspıralı ne bir matbaa açabilir, ne de gazetesini yayınlatabilirdi. Çünkü gazete için abonelerden toplanan para çok yetersizdi. Zühre hanımın sağladığı maddî imkân o derecede olmalı ki, Gaspıralı İstanbul’dan özel bir mürettip (dizgici) de getirtebilmişti.

İlk yıllarda *Tercüman/Perevotçik’e* abone bulmak hayli güç olmuştu. 1888 yılında abonelerinin sayısı 300’den biraz fazlaydı. Bu probleme rağmen Gaspıralı, eşinden gördüğü destek sayesinde gazetesini yaşatabildi.⁸⁰ Uzun yıllar boyunca *Tercüman*

gazetesi zarar eden bir teşebbüs olarak kalmıştır. Ancak yirminci yayın yılının arifesinde (1903) gazete masraflarını karşılamaya başlar. Dolayısıyla İsmail Bey geçimini matbaa siparişleri ve dizgi işleri yaparak sağlıyordu.⁸¹

Tercüman/Perevotçik dört sayfadan ibaret olup, yarısı Türkçe, yarısı da Rusça yayınlanıyordu. İlk yıllarda Rusça yazılan metinleri Türkçeye Hasan Nuri Bey tercüme ediyordu. 1905 yılının sonuna doğru, yani I. Rus ihtilalinin ardından, Gaspıralı gazetesinin Rusça bölümünün neşrinden vazgeçti. Daha doğrusu artık buna ihtiyaç kalmamıştı. Yine de Gaspıralı makalelerini Rusça yazmaya devam etti. Tabii ki, bu makaleler Türkçeye tercüme ettirilerek yayınlanıyordu.

1905 yılı Birinci Rus Devrimi sonucu olarak sansür bir müddet ortadan kalktı. Bu vesile ile Gaspıralı 23 yıl *Tercüman* gazetesinin sansür memuru olan İlya İliç Kazas (1833-1912)'a hitaben aşağıdaki satırları yazdı (5 [18] Aralık 1905, sayı 101):

“Azizim sansürüm; İlya İliç, bugün Tercüman'ı sansürsüz çıkarıyorum ve bunun ile beraber 23 seneden beri bilamaaş, bilarütbe, bilaferin (maaşsız, rütbe ve aferin almaksızın) yalnız vicdanınız iktizasınca maarif ve ilim (vicdanınız doğrultusunda eğitim ve bilim) uğruna sansürlük meşakkatini (zorluklarını) çekip geldiğiniz bir yadigar-ı nurani (nurlu hatıra) olarak gözüm önüne geliyor. Kırım'da Türkçeye aşına bir memur, fünuna (fen) ve Rusçaya aşına bir Müslüman bulunmadığı karangı (karanlık) bir zamanda dünyaya gelmiş bu Tercüman, senin sayende (korumanda) meydan almıştır (meydana çıkmıştır). Cümle gazeteler katım işkencede kalem ve ağızlar bağlı bir zamanda Tercüman oldukça söyleniyor ve meslek-i milliyesini (ulusal yolunu) müdafaa ediyor idi. Senin arkanda, geçen katı zamanın ağırlığı pek o kadar duymuyor idi.

Yaşa İlya İliç, yaşa!

*Hem nam-ı acizaneme hem milletim namına (kendim ve ulusum adına) sana en ihlâslı (içten) teşekkürler ediyorum. Kabul eyle, sağ ol, sağ ol, sağ ol!”*⁸²

Prof. Dr. Yavuz Akpınar bu yazıyı kinayeli olarak bulmuştur. Ben de buna katılmıyorum. Bana göre İsmail Bey’in şayet samimi olmasa böyle bir yazı yazmasına gerek kalmamıştı, çünkü gazetelerin basılmadan önce sansür memuruna yollanma zorunluluğu ortadan kalkmıştı. Bence Gaspıralı bu yazıyı cidden de minnet duyguları ile kaleme almış. Çünkü İlya İliç Kazas eğitimci, şarkiyatçı, ders kitapları yazarı ve köken olarak da bir Karaim’di. Yani Musevi inancındaki Türk kökenli bir şahıstı. Muhtemelen soydaşı Kırım Tatarlarına karşı bir sempatisi vardı ve 23 yıllık görevi esnasında Tercüman’ı engellemedi ki, gazete aralıksız çıkabildi. Yani bu başarıda sansür memuru Kazas’ın rolü çok büyüktür, ancak bu hususu ilk vurgulayan Y. Akpınar olmuştur. Rusya’nın diğer bölgelerinde bir hayli gazete ve derginin sansür tarafından bir süre veya tamamen kapatıldığını da bilmekteyiz.

1302 (1885) yılında Konstantiniye’de (İstanbul’da) Matbaayı Ebizziya basımevinde bastırılıp gizlice Kırım’a sokulan *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* (Avrupa Uygarlığına Dengeli Bir Bakış) adlı 30 sayfa civarındaki kitapçığının sonunda basılan ilanda aşağıdaki satırlar bulunuyor:

“Kırım’da şehir-i Bahçesaray’da, haftada bir defa, açık ve sade Türkî dilinde neşrolmakta olan Tercüman’a... abone olacak zevat (zatlar, kimseler) Dersaadet’te (İstanbul) Okçularbaşı’ndaki Kıraathane-i (okuma yeri veya kahvehane) Osmanî müdürü Sarafim Efendiye müracaat eylemeleri (başvurmaları).

Tercüman her Cuma neşrolup Pazartesi Sivastopol Postasıyla Dersaadet’e yetiştirecektir.

*Sahib- imtiyaz ve muharrir (Sorumlu müdür ve gazeteci): İsmail Gasprinski*⁸³

İşte bu ilandan 1885 yılında *Tercüman*'ın haftada bir kere yayınlandığı ve İstanbul'a da yollandığını anlıyoruz.

Lazzerini'nin ifadesine göre, *Tercüman/Perevotçik* 1904'e kadar haftada iki gün, 1906'dan sonra haftada üç gün, 1912'den sonra ise günlük olarak yayınlandı. 1905 yılının sonlarında gazete biraz isim değişikliğine uğradı ve *Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman* diye adlandırıldı. Buna rağmen gazetenin mizanpajı ve muhteviyatı (içindekiler) hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadı. Her sayıda ilk başta Gaspıralı'nın bir veya iki makalesi, Rusya iç haberleri, dış haberler, seri makaleler, seyrek olarak fotoğraflar, resmî bildiriler (bilhassa Müslümanlarla ilgili olanları), Rus basınından, daha sonraları Rusya'daki Türk basını güçlenince onlardan seçmeler, kitap tanıtımları ve ilanlar bulunurdu.⁸⁴ Ancak bu bilgiler ne kadar sağlıklıdır pek bilemiyoruz.

Tercüman'ın İstanbul'dan ve Bulgaristan'dan da aboneleri olduğu biliniyor. Ancak 1888 yılında II. Abdülhamit döneminde gazetenin Osmanlı ülkesine sokulması yasaklanıyor. Ancak altı yıl sonra 1894'te tekrar girişine izin veriliyor.⁸⁵ Bu ve başka nedenlerden Türkiye'de *Tercüman*'ın tam koleksiyonu bulunmamaktadır. Geçtiğimiz yıllarda Norman Ross adlı bir Amerikan firması St. Petersburg Millî Kütüphanesindeki mevcut tercüman nüshalarından mikrofilmler hazırlayarak satışa sundu. Yavuz Akpınar işte böyle bir imkândan yararlanarak bu kitabı hazırlarken çok yararlandığımız üç ciltlik eserleri derledi. Ülkemizde tarihî koleksiyonlar konusunda durumumuz bir fecaat halindedir. Bırakalım *Tercüman*'ı bir tarafa İstanbul'da yayınlanan *Türk Yurdu* dergisinin bile tam koleksiyonunu bulamazsınız.

Gazetenin neşredildiği ilk yıllarda yalnız maddî problemleri çözmek değil, halka gazete fikrini yaymak da, Gaspıralı'yı zorlayan konuların başında geliyordu. Müslümanların ekseriyeti

bu tür bir yayın şekline (gazete) şüphe ile bakıyorlardı. Gaspıralı 1888’de haklı olarak “kısa bir müddet öncesine kadar gazetenin ne olduğunu söyleyebilecek Müslümanların sayısı çok azdı” demişti. Gaspıralı gazete fikrini yaymak ve gazetesini tanıtmanın dışında iki çeşit zorluğun daha üstesinden gelmek mecburiyetindeydi.

Tercüman/Perevotçik’in sayfalarında yayımlanan tenkitler “hakaret veya adi dedikodular” olarak yorumlanıyor ve Gaspıralı’nın Ruslara kültürel yönden yaklaşma teklifleri şüphe ile karşılanıyordu. Gaspıralı, ilk yıllarda okuyucuyu ürkütmemek için aşırı temkinli davrandı. Gazetede Müslüman okuyucuları rahatsız etmeyecek, huzurunu bozmayacak tarafsız bilgiler verilmeye dikkat edildi. Gaspıralı bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Bu durum üç yıl devam etti. Dördüncü yılda gazetenin muhteviyatını genişlettim ve bazı tenkitler, tartışmaya açık konuları da dâhil ettim. Ancak bunu yapabilmek için abonelerimi yazdıklarımın sırf dedikodudan ibaret olmadığını inandırmam gerekiyordu. Okuyucuları buna inandırmak zor oldu ve hâlâ onları inandırmak için uğraşmam gerekiyor. Bugün bile (1888) okuyucularım dedikodu yaptığımı zannediyorlar ve onlara yaptığım işin bunun aksi olduğunu izah için bütün gücümü sarf etmem gerekiyor.” Gaspıralı’nın karşılaştığı ikinci zorluk ise, hayatının sonuna kadar onu takip etti. Gaspıralı’yı oldukça huzursuz eden aşağıda izah edeceğimiz husus, başta muhafazakârlar daha sonra ise bilhassa 1905’ten sonra Müslüman toplumundaki siyasetle yakından ilgilenen aşırı eğilimli şahıslar tarafından paylaşılmıştı. 1880’lerde Gaspıralı’nın Ruslara karşı uzlaşıcı tavır alması itirazlara sebep oluyordu ve başta bu itirazların delilleri dinî mahiyetteydi.

İsmail Bey’in batılı gibi giyinmesi, topluma yabancı olan fikirleri, Rusça bilmesi ve onu kullanması ve Ruslarla Müslümanları aralarında uzlaşmaya davet etmesi ekseriyet tarafından onun “dönme” olarak yorumlanmasına sebep oluyordu.⁸⁶

Ruslarla Uzlaşma: Gaspıralı yukarıda da bahsettiğimiz üzere *Tercüman/Perevotçik*’in neşrinden iki yıl önce (1881) *Tavri-da* gazetesinde seri makaleler halinde yayınladığı, daha sonra da ayrı bir kitap olarak neşrettiği *Russkoe musulmastvo. Mısli, zametki i nablyudeniye* (Rus Müslümanlığı, fikirleri, haberleri ve görüşleri) adlı eserinde her iki topluluk için de uzlaşmanın faydalarına değinmiş olduğundan bahsetmiştik. Gaspıralı “*tarihî zaruriyet (zorunluluk) peyda olunca, büyümekte olan Rusya’ya Rязан, Kazan, Astrahan, Sibir, Kırım hanlıkları, hatta Kafkasya ötesi halkları ve son zamanlarda Orta Asya’nın bazı halkları girdi..... Uzağı görebilmek, Rusya’nın hâkimiyeti ve himayesi altında gayet zengin toprakları olan Müslümanlar kütlesini vermekle, Rusya’yı Avrupa ve Asya, ilim ve cahillik, hareket ve durgunluk arasındaki tabii ortağına çevirmektedir*” diyerek işbirliğinin yararlı olacağına işaret etmişti. Gaspıralı görüşlerini, *Tercüman* gazetesinin çeşitli nüshalarında ve *Russkoe-vostoçnoe soglaşenie. Mısli, zametki i pojelaniye İsmail Gasprinskogo* (Bahçesaray) (Rus-Doğu uzlaşması. İsmail Gaspıralı’nın fikirleri, notları ve istekleri) adlı eserinde tekrarlamıştır. O bu uzlaşmanın Rusya Müslümanlarına millî ve ticarî sahada da yararı dokunacağına inanıyordu. Bu görüşünü, “*Doğu ile iyi ilişkilerden, doğunun Rusya’ya olan inancından, biz de çok şeyler elde edebiliriz. Coğrafi konumu dolayısıyla Rusya ve Doğu arasında çok geniş bir ticaret gelişmesi gerekir*” cümleleri ile ifade etmektedir.

Reformlar neticesinde Rus kapitalizmi kendi tesirini yaymaya çalışırken Gaspıralı da bu cereyanda millî burjuvaziye bir yer temin etmeye çalışmıştı. Gaspıralı “ortak menfaatler” elde edilebileceği için iki toplumu uzlaştırmaya çalıştı. Gaspıralı adı geçen eserinde 1878’de Berlin Konferansından sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun zayıflamasına ve yıkılmasına yüz tutan olayların yarattığı huzursuzluklara bakmaksızın, bu görüşünde ısrar ediyordu. Hatta “herkes Rus-Türk yakınlaşması veya ittifakından

bahsedince, Avrupa'nın telaşlanmasından bunun ne kadar doğru olduğu anlaşılmaktadır” diye yazarak görüşlerini sadece Yakın Doğu ile sınırlamıyor belki de bütün Türkleri bu uzlaşmaya davet ediyordu.⁸⁷

Tercüman'ın İçeriği: 35 yıllık yayın hayatıyla Rusya'da çıkan Türk gazeteleri arasında en uzun ömürlüsü olan *Tercüman*'ın tam bir koleksiyonu, daha önce de belirttiğimiz üzere, maalesef Türkiye'mizde bulunmamaktadır. Dolayısıyla da, çok az sayıda görebildiğimiz ve diğer eserlerde kaydedilen bilgiler çerçevesinde gazetenin niteliği ve içeriği hakkında sınırlı bir bilgi aktarmakla yetinmek zorunda kalmaktaydık. Ancak Yavuz Akpınar sayesinde bu bilğimiz de artmış bulunuyor.

Gaspıralı'nın Paris'te tanıdığı ve yanında bir müddet çalıştığı meşhur Rus yazarı Turgenyev'in ölümü üzerine *Tercüman/Perevotçik* 'in ilk sayılarında “vafat-nâme” başlıklı bir yazı hazırlandığı bilinmektedir (Bk. *Tercüman*, 23 Eylül 1883, sayı 17). İlk sayılarda millî şuurlu, bir devlet içinde çeşitli dil ve dine mensup insanların birlikte yaşamaları, onların arasındaki iktisadi, medeni münasebetleri konu eden makalelere sık sık rastlanmaktadır. Mesela, Kazan Tatarlarına “şahsî şan ve şereflerini” muhafazaya davet eden (1883, sayı 10), “topraksızlıktan” şikâyet ederek Türkiye'ye göçmelerine üzüntü bildiren haber ve yorumlar (1883, sayı 27) bu meyandadır. *Tercüman*'ın aynı sayısında iktibas ettiği (kopya ederek aynen aldığı) *Mşak* (Emekçi) adlı bir Ermeni gazetesinin Ahalkalak (bugünkü Gürcistan) kaynaklı haberi ilginçtir: “Yerli Tatarlar (o devirde Azerbaycanlılara böyle denirdi) gelecekte mecburî askerî hizmete celp edileceklerini işiterek, mallarını satarak Türkiye'ye göçüyorlar. Ancak işin acı yönü şu ki, sırf mesut insanların yaşadığı bir ülke yoktur. Şayet Kırım Müslümanları da gurbette çekecekleri acıları önceden fark etse, hiç göçmemiş olurlardı.”

Tercüman kadın hakları konusuna da eğilmekteydi. Mesela, bir sayısında (1883, sayı 10) İstanbul’da Şeyhül-İslamın Müslüman kadınlarının örtünmeleri gerektiği hususunu hatırlatınca şeriatın bu katı kuralını “dirileri kefenlemek” olarak yorumlamış ve çok sert tenkit etmişti. Gazetenin aynı yılki 28. sayısında Fas sultanı Sidi Mulay Hasan’ın 1000. kadını satın aldığına dair bir haber yerleştirilmişti.⁸⁸ *Tercüman*’da dünyevî tahsil almış olan Türk kadınlarını metheden haberlere de yer veriliyordu. Mesela, gazetenin 1892 yılındaki 17. sayısında Emine Batırş(ina)’nın “Çiçek hastalığı hakkında iki ağız söz” başlıklı “mektubu” basılmıştı. Mektubun giriş kısmında gazetenin şu notu dikkati çekmektedir: “Bu muhterem Müslüman kadını Taşkent lisesinde tahsil görmüştür ve kendi bildiklerini halka aktarmak arzusu bizi ziyadesiyle sevindirmektedir” denilmektedir.

Gaspıralı tabii ki, sert sansür gözetiminin gadrine uğramamak için dış ve iç gelişmeleri dikkatle gözetmek ve tenkitlerinde pek yumuşak olmak zorunda kalmıştır. Gaspıralı da liberal Rus basınının takip ettiği yolda giderek, bir hayli aktüel meseleleri dış ülkelerden alınan örneklerle aydınlatmaya çalışmaktaydı. Böylece ülkedeki zulüm ve baskılar, temel hak ve hukukların ayaklar altına alınması veya basın hürriyeti gibi konular yabancı ülkelerdeki gelişmelerden örnekler verilerek dolaylı şekilde izah edilmeye gayret edilmekteydi.

Mesela *Tercüman*’ın 1892 yılındaki ilk sayısında İstanbul mahreçli ve “Seyyah” imzalı bir haber cidden ilginç bir örneği teşkil etmektedir. Bu haberde konu Almanya ve uluslararası işçi hareketinin tanınmış şahıslarından, Reichstag’a (Alman millet meclisine) defalarca seçilen August Bebel’dir. “Buradaki basının hali kötü-diye yazıyor Seyyah- onu tek Türk sansürü değil, serbest Avrupa’nın vekilleri de gözetlemekteler. “*İstanbul*” gazetesi tanınmış milletvekili Bebel cenaplarının nutkunu Nemse (Alman) gazetelerinin birinden alarak derc etti, orada o, Alman

imparatoru Wilhem (Rusça metinde ad konulmamış) militarist nutukları ile halkı telaşlandırmaktadır, demektedir. Avrupa gazeteleri bundan da, mühim şeyler yazmaktalar... Fakat Türk gazetesinin bu hareketi Alman elçiliğini kızdırdı ve birinci kâtip... bu imparatora hakarettir diyerek.... saraya şikâyet ettiği.... (Neticede) “İstanbul” gazetesi yayından men edildi.”

Gaspıralı'nın *Tercüman*'da basılan *Darür-Rahat Müslümanları* (Rahatlar ülkesi Müslümanları) hikâyesinde ise İngiliz emperyalizminin işgal siyaseti tenkit edilmekteydi. Abbas Molla adlı bir seyyah imzasıyla 1887 yılında *Tercüman*'da yayınlanmaya başlayan bu hikâyede: Yazar, Paris'te iken “*İngilizlerin Mısır'da bulunmaları için hiçbir türlü hukukî şart yok. Onların bu memlekette bulunmaları doğrudan doğruya işgaldir, bu olayı hiçbir şekilde desteklemek mümkün değildir*” deyince onun sevgilisi olan Fransız kadını Margarita Salon ondan “*Bana açıktan açık söyleyiniz: şayet Mısır'dan kovup çıkarmak isteyen ve çıkaracak birkaç kişi bulursa, siz onlara yardım eder miydiniz?*” diye sorar, o da çok kesin olarak “*Tabii ki, yardım eder idim (der)*” (*Tercüman*, 1889, sayı 36) gibi göze çarpıcı örnekler bulunmaktadır.

Bu hikâye hayali olaylarla siyaseti birbirine ustaca karıştırmıştı. Ayrıca yayınlanma tarihi de iyi zamanlanmıştı. Çünkü Fransa ile Rusya arasında ittifak kurulmaya başladığı, Fransa ile Almanya ve İngiltere arasında Afrika'da sömürgeler elde etmek için çıkar çatışmalarının arttığı bir döneme rastlamıştı.⁸⁹

Tercüman'ın sayfalarında özgürlük için savaşan Müslümanlardan da yeri geldiğinde söz edildiği dikkati çekmektedir. Mesela, Doğu Sudan'ın bağımsızlığı için savaşan Şeyh Muhammed Ahmet (1848-1885) ve Cezayir'in bağımsızlığı için çarpışan Abdülkadir'den “*şanlı dahi ve şeyh*” diye bahsedilmişti (*Tercüman*, 1889, sayı 46).

Gaspıralı'nın *Darür-Rahat* hikâyesinin kahramanı Granada-lı (Gırmata) Molla Abbas Fransevî güney İspanya'nın dağları arasında gizli ve ideal bir Müslüman devletinde yaşamaktadır. Bu hayali ülkedeki Müslümanlar asırlar boyunca başka dindeki Avrupalılar arasında kimseye tabi olmadan yaşayıp, tek başlarına kendi bilim ve tekniklerini geliştirebilmişler, kendi tramvayları, telefon, elektrik enerjisi, bankalar ve diğer teknik şeylere sahip olmuşlardı. İsmail Gaspıralı bu ütopyik hikâyesi ile Müslümanların da kalkınmış uluslar seviyesine ulaşabileceğine işaret etmek istemişti. Bu eserin bilhassa camilerde elektriği kullanmanın (mesela Tomsık'ta), halka ispiroto lambalarının kullanılması-nın (mesela Buhara'da) günah olarak yorumlandığı muhafazakâr bir ortamda yazıldığı düşünülürse, Gaspıralı'nın Müslümanları uyandırmak, onlara reform fikirlerini aşılama için ne kadar önemli bir hizmet yaptığı daha iyi anlaşılır.⁹⁰

Gaspıralı Rusya'daki Müslümanlarla Rusları uzlaştırmanın dışında diğer milletlerle de iyi geçinmeyi öğütleyen bir tutum içindeydi. Bu bağlamda Ermenilerin çalışkanlığı, ticaret ve marif işlerindeki başarıları Müslümanlara örnek olabilecekleri hususu *Tercüman*'ın sayfalarında işlenmişti. Fakat yeri geldiğinde Gaspıralı bile Ermenilerin saldırgan siyasetlerinden rahatsız oluyor ve bu nevi olayları protesto etmekten geri kalmıyordu. Elime geçen çok az sayıdaki *Tercüman* gazetesinin bir sayısında (1 Eylül 1896, sayı 34) aşağıdaki "Eden Bulur" başlıklı yazı Gaspıralı'nın bu hassasiyetine iyi bir örnek teşkil etmektedir.

"Eden bulur"

Ermeni milletinin çalışkan, ticarete, sanayiye mâil (sanayi-ye yatkın) ve maarife rağbetli (eğitimi arzulayan) olduğunu defa defa "Tercüman"da medh edüb (överek) bunlar ile beraber yaşayan vatandaşları Müslümanlara emsal (örnek) gösterdiğimiz ve bunlar gibi çalışmak ve kesb-i kemâlâta himmet (olgun

kazanç için çabalamak) etmek lâzım olduğunu tavsiye ettiğimiz malumdur.

Ahali-i İslamiye (Müslüman halk) ile karışmış bulunduklarından muhabbet ve emniyet üzre (sevgi ve güven içinde) yaşamak lâzım geldiğini dahi pek çok söylemiş idik.

Bu halde Anadolu'da fesat baş gösterdiği ile bir dereceye kadar ecnebi teşvikatına (yabancıların cesaretlendirmesine) ve bir dereceye kadar hayâlâta (hayallere) ve olmayacak şeylere aldanmış Ermeni "Milliyetçileri" milletin başına türlü bela ve felaket göstereceklerini anlayıp, geçen sene Ermeni meselesinden hayli bahsler ve esefler etmiş idik. İşte şimdi dost millet "fedayi", "Büyük Ermenistan Ehli" namları ile meydana atılmış fesatçıların millete ettikleri faideler (faydalar) görülmektedir.

Geçen sene Anadolu'da çıkardıkları fesat (karışıklık, bozukluk) ile milleti vatanları indinde lekeledikleri gibi bu defa İstanbul'da gösterdikleri hareket ve cinayetler Avrupa'nın da gözünü açtı.

İhtilâlcı ve fesatçı fırka erbabı (parti mensubu) kilise indinde kargaşlı (lanetli) ve kilise haricinde oldukları Patrikhane tarafından ilân edildiği bunların dost değil, düşman millet olduklarını Ermeni âlemine bildirmiyor; şöyle ki, sıra ahali (sıradan halk) bunlar hakkında şimdiden sonra doğru bir eskâr peyda (görüş belirleyecek) edecektir. Mezkûr (belirtilen) karar ve ilân, bundan iki sene mukaddem (önce) Patrik, İzmir, Liyon canibinden (tarafından) edilmediğine teessüf olunur. (üzüntü belirtilir) Bu sayede belki bir hayli sade diller fesada (kışkırtmaya) verilmeyip bir hayli kanlar dökülmemiş olur idi.

Ağustos ortalarında Ermeni fesatçılarının İstanbul'da ettikleri cinayetler en kırmızı anarşistler ve iştirakiyun (komünist) cinayetlerine benzeyip Avrupa'nın nefretini mucib oldu (çekti).

Rus gazetelerinden 'Novoe Vremya' diyor: Evvelden berü Ermeni meselesi hakkında beyan etmekte olduğumuz *esfâr* (görüş) doğru çıkıyor: Eğer Ermeni milleti bazı entrikacıların yazdığı gibi "çaresiz" ve "mazlum" olsa idi, Osmanlı Bankasına hücum etmezler idi.

Petersburg'un "Akademi" Gazetesi diyor: Ağustos 14 vakası Ermeni fesatçılarını tekrar ileriye sürüyor: Bunların işi *Müdafaa-i Hukuk* (haklarını savunmak) olmayıp, açık hücum ve yankeserlikten ibaret olduğu görüldü. Osmanlı Bankasına hücumları en alçak işlerden olup, âlemi (dünyayı) nefret ettirdi. İnsaniyet haricine (insanlık dışına) çıkmış fesatçılar daha ne istiyorlar? Ortaya attıkları bozgunluğa beyler ile hanlar (suikasta öldürülen Rus çarlarını kast ediyor) kurban olduğu az oldu da daha ve daha lâzım mı?

Ermeni fesatçıları bu yolda giderler ise karşılırlarına çıkacak yalnız *Hükümet-i Osmaniye* (Osmanlı hükümeti) olmayacaktı. *Düvel-i Muazzama* (büyük devletler), rahat ve asayiş (güvenlik) istiyor, buna mani olmak isteyenler ezilir (ezilir) ve def edilir (kovulur).

Avusturya gazetelerinden "Neue Freie..." diyor: Millet arasından bir miktar ihtilâlcı ve fesatçı zuhur ettiği (ortaya çıktığı) bütün millete kabahat ve kusur yazılmaz ise de, bu defa erbab-ı fesadın (bozguncu efendiler) İstanbul'da ettikleri cinayetler Ermeni milletini gözden düşürdü.

Memâlik-i Osmaniye'ye Ermeniler mazlum suretinde yaşadıkları ve kuzu gibi mülâyim (yumuşak) ve itaatli (söz dinler) olduklarına dair mahsus tertip (özel hazırlanmış) ve beşer olunan "Hikâyelere" inananların bu defa gözü açıldı.

Geçen seneleri Anadolu içlerinde olan vakalar hâlâ tahkik ve malum olamıyor (araştırılıp açıklanamıyor), fakat İngiliz gazetelerinde "Mazlum Kuzu"lar suretinde gösterilmekte olanlar bu

defa İstanbul'da yol basıcı olduklarını zahir ettiler. Bankayı basmak, ötede beride dinamit patronları (kapsülleri) patlayup bî günah (günahsız) adamları telef (yok) etmek Ravaşul ve Hanry gibi alçakların usulüdür, milliyetçi bayrağı ve yiğitler işi değildir.

Petersburg'da neşr olunan "Borsa" gazetesinin muhbir-i mahsusu (özel habercisi) İstanbul'dan yazdığı mektupların birinde Patrik Kaimmakamı (vekili) ile görüştüğünü beyan ediyor. Söz Anadolu vakalarına gelince Patrik demiş:

"Bu vakalardan haber almak mı istiyorsunuz? Nasıl haber verelim ki, "vakaların" aslı yoktur."

"Aman Efendim, ne diyorsunuz. Gazetelerde bunca mektuplar, göz ile görenler bunca hikâyeleri nedir?"

"Yalandır oğlum, yalandır ve bir miktarı da mübalağadır (abartıdır)."

'Tercüman'

Ümitvarız ki, Ermeni ehl-i fesadın (bozguncular) oynamakta bulunduğu facianın son perdesi düşmüştür. İlerüde rahat ve emniyet meydan olup, fena günler unudulur. Fesatçılar ele düşerler. Nizamen (yasaya uygun şekilde) cezalarını bulurlar. Firar edebilenleri böylece def olur gider. Bunlara bakup vatan içinde ... aksilik kaldırmamalı. Ermeni milletinin büyük ekseriyeti sadık ve salim adamlardan ibaret olduğu gibi Müslümanlarda hiçbir vakit adaletten ayrılmayıp 'Her koyunun kendi bacağından asılacağını' bilmez değildirler.'⁹¹

Gaspıralı'nın Ermeni konusunu sürekli takip ettiği anlaşılmaktadır. 6-12 Şubat 1905 tarihlerinde Bakü'de Azerilerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalar, kanlı olaylar dolayısıyla *Tercüman*'da İsmail imzası ile (sayı 14) Türkçesi iki sahife, Rusçası ise daha kısa olan kapsamlı bir makaleye yer verilmişti.

Gaspıralı bu olaylara provokatörler (kışkırtıcılar) sebep olmuştur, diyerek bu nevi çatışmalara son verilmesini talep etmiştir. Azerbaycan'daki bu kanlı olaylar *Tercüman*'ın 15 ve 16. sayılarında da işlenmişti.⁹²

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Tercüman* gazetesinin tam bir kopyası elimizde mevcut değildir. Millî Kütüphane'de 1957 SB 143 numarada kayıtlı olmak üzere 1895 yılına ait 19-51., 1896 yılına ait 24, 1909 yılına ait 28. sayılar bulunmaktadır. İstanbul Belediye Kütüphanesinde ise 39 numarada kayıtlı olarak 1895 ile 1909 yılları arasındaki nüshalar aralarında eksikler bulunmak üzere ve Hakkı Tarık Us kütüphanesinde 1893-1924 yıllarına ait bazı sayılar mevcuttur.⁹³ Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın Gaspıralı ile ilgili üç ciltlik eserini yayınladıktan sonra *Tercüman*'ın mikro-filmlerinin kendisinde bulunduğunu anlaşıyor.

Bunun dışında bazı şahısların elinde de *Tercüman*'ın bazı nüshalarının veya kopyalarının bulunduğunu biliyoruz.⁹⁴ Bana verilen 1906 yılına ait bir kısım kopyalar (sayı 2'den 43'e kadar) maalesef çok okunaksız olduğundan ancak şu aşağıda belirtmeye çalışacağım hususları tespit edebildim.⁹⁵

Tercüman'ın 1906 yılı nüshalarında son iki yarım sahifede "Kamus-u İlmiye ve Fenniye" adlı bir bilim sözlüğünün yayınlandığını görmekteyiz. Gaspıralı şüphesiz bu yolla Türkleri aydınlatmaya, onlarda fenne karşı ilgi uyandırmaya çalışmaktaydı. Dört sayfalık gazetenin bir sayfasının buna ayrılmış olması, gazetenin bilime verdiği önemin bir göstergesi durumundadır. Bunun dışında gazetenin her sayısında "Ahval-i Devlet-Hareket-i Millet (Devletin durumu, milletin hareketi)", "Ahbar-ı Dâhiliye" (iç haberler), "Bizim Gazetelerden" (yani Rusya'daki Türk basınından) gibi bölümlerin dışında değişik Türk boylarından ve onların yaşadıkları şehirlerdeki sosyal, kültürel ve siyasi faaliyetlerden bahis bulunmaktadır. 1906 yılının 2 ile 42 numaralı nüshalarında Gaspıralı'nın kendi hayatından esinlenerek kaleme aldığı

“*Gündoğdu* (Millî Roman)” adlı romanı da tefrika edilmiştir. Bunun dışında “Yüz sene sonra yahud 2000 sene-i miladiye” adlı yazı serisi de ilginçtir. Gazete 1906 yılı nüshalarında “El-Cezire Konferansı” (sayı 5, s. 3), “(yeni) yirmi usul-ü cedit mektebi” (sayı 5, s. 4), “Türkiye ve Rusya” (sayı 6, s. 1) ve “Bizler Tatar mı, değil mi?” (sayı 6, s. 2) fotoğraflı “İngiliz Millet Meclisi” (sayı 14, s. 1), “İran’da Hürriyet” (sayı 20, s. 1), “Hicret Meselesinden” ve “Mektep ve Tedris (okul ve eğitim) Meselesi” (sayı 27, s. 1), Medrese-i Muhammediye’den 65-70 talebenin ayrılması ile ilgili “Kazan Talebeleri” (sayı 28, s. 1), “Bulgarya’da Müslüman gazeteleri” (sayı 29, s. 2) ve Devlet Dumasına Müslümanlardan mebus sokulması için “Millet Meclisine Bizden Bir Adam” (sayı 30, s. 1) gibi doğrudan doğruya Türkleri ilgilendiren veya dış dünyadan verilen haberlerle Rusya Türklerinin hürriyet gibi konulara dikkatini çekmeye çalışan mühim haberlere yer vermiştir.

1906 yılındaki sayıda ilginç bir husus da dil konusunda gösterilen hassasiyettir. Bilindiği üzere Gaspıralı’nın ana ilkesi “Dilde, fikirde, işte birlik” idi. O ileride de bahsedeceğimiz üzere bütün Türklerin ortak bir dilde yazıp, konuşmasını istiyordu. Gazetesini de bu ilke ekseninde çıkarmaktaydı. Yani Osmanlı Türkçesine sadık kalıyor, fakat bunu yaparken de ağır Arapça ve Farsça terkipleri (tamlamaları) kullanmayarak herkesin, daha doğrusu şu veya bu şekilde İstanbul neşriyatından haberdar olan aydınların anlayabileceği bir dilde yazıyordu. Ancak 1905 1. Rus ihtilâlinde sonra nispeten bir basın hürriyetine kavuşan değişik Türk boyları arasında bir gazete yayın patlaması gerçekleşmiş ve çoğu çıktıkları bölgenin mahalli şivesini kullanmaya başlamışlardı. Çünkü Gaspıralı’nın kullandığı Osmanlıca Türkçesi bilhassa Kıpçak grubuna mensup Kazan Tatar, Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız ve benzerlerine anlaması zor geliyor, dolayısıyla da bu gazeteler okunmuyordu. Bu durum Gaspıralı tarafından or-

tak dilden ayrılma şeklinde yorumlanıyordu. İşte bu endişe sebebiyle olsa gerek *Tercüman* gazetesinin 28. sayısından itibaren her sayının ilk sayfasının ikinci paragrafında “Umumi Lisan-ı Edebî (Genel edebi dil)” başlığı altında şu aşağıdaki satırlar yerleştiriliyordu:

“Vilayet (Rusya'daki Türk) şivelerinde yedi sekiz gazete zuhur ettiği (ortaya çıktığı) halde “Tercüman”ın müşterisi ve okuyanları ardında (gerisinde) olduğundan milletimizin umumi lisan-ı edebi arzusu bulunduğu halde müsebbib (sebe) oldu. Binaenaleyh (dolayısıyla) “Tercüman” eski meslekenden (yolundan) kıl kadar ayrılmayıp açık ve anlayacağı gibi sade umum lisan (genel dil) ile Kaşgar'dan Han Kirman'a kadar olan umur-u edebiyesine (edebi işine, kuralına) hizmet edecektir....”

1905 yılından sonra Kazan, Ufa, St. Petersburg, Moskova, Orenburg, Troisk gibi yerlerde Kazan Tatarcasında gazete ve dergilerin sayısı daha da artınca *Tercüman*'ın etkisi buralarda daha da azaldı. Çünkü Gaspıralı gazetesinde okuyucusuna öngördüğü bir dili dayatmak istiyor, okuyucusunun anlayacağı dilde yayın yapmıyor, yani bu işe kazanç ve iş noktasından bakmıyordu. Gazeteyi kendi görüşlerinin bir propaganda aracı olarak kabul etmişti. Daha sonraları Rusya'da çok az satılmaya başlayınca Osmanlı ülkelerine yöneldi, çünkü orada kullandığı dil çok daha iyi anlaşılıyordu ve o da daha fazla Osmanlıca tabirler kullanmaya başladı.

Tercüman'ın 1906 yılındaki nüshalarının son sayfalarında değişik ilanlar arasında Türkler tarafından değişik dergi ve gazetelerin de yayınlanmaya başlandığını anlamaktayız. Mesela, reformcuların önemli bir yayın organı olacak olan *El-Asr ül-Cedit*'in (Yenilik yüzyılı) yayına başlayacağı bu gazetenin nüshalarında ilan edilmişti. (sayı 2, s. 1; sayı 13, s. 4) Gaspıralı bu yılki sayılarında ayrıca hanımlar için çıkardığı *Âlem-i Nisvan*

(Kadınlar Dünyası)” ve mizah dergisi *Ha! Ha! Ha!* yı da okuyucularına tanıtmak için yoğun bir kampanya yürütmüştür.⁹⁶

Âlem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası): Gaspıralı’nın inisiyatifi ile büyük kızı Şefika Hanım’ın yönetiminde 1906 yılında yayınlanmaya başlayan kadın dergisi *Âlem-i Nisvan* (Kadınlar Dünyası) Rusya Türkleri tarafından çıkarılan ilk kadın dergisi (İkincisi 1913’te Kazan’da çıkmaya başlayan *Süyüm Bike*’dir) olması yönünden de çok önemli bir girişimdi. 1907 yılına ait görebildiğimiz nüshalarında aşağıda belirteceğimiz konuları tespit ettik. Böylece bu dergi hakkında bir fikir edinme imkânına kavuşmuş olduk.

Bahçesaray’da 1906 ile 1910 yılları arasında yayınlanmış olan *Âlem-i Nisvan* sekiz sayfadan ibaret olup, haftada veya on beş günde bir yayınlanmaktadır. Dergi tamamen kadın ve aile ile ilgili konulara ağırlık vermektedir. Dergi kendini “Fenun (bilim) ve edebiyattan, ilm-i sıhhat (tıp), terbiye ve idare-i beytiyeden (ev idaresinden) bahseden resimli haftalık Türkî mecmuadır” diye tanıtmaktadır. Derginin 1907 yılına ait 2 ile 8. sayıları incelendiğinde de bu programa sadık kaldığı anlaşılmaktadır. Derginin resimli olması ise şeriatın resme, surete karşı tutumu dolayısıyla devrine göre büyük bir yenilikti.

Âlem-i Nisvan’ın her sayısında değişik konularla ilgili taş basma resimlere rastlamaktayız.

İncelediğimiz yedi sayıda da derginin yarısında (5., 6., 7. ve 8. sayfalar) “Çocukların seyahat-i garbiyesi” (Başlarına gelen acayip ve korkunç vakalar) adlı batılı bir romana seri bir şekilde yer verildiğini görmekteyiz. Böylece sürükleyici maceralar serisi sunularak okuyucuların dergiyi takip etmesi sağlanmak istenmiştir. Bu serinin dışında Muallim Naci’nin “Zavallı Kız” adlı hikâyesi (30 Ocak 1907, sayı 2, s. 3) ve Nâlân imzalı “İki külfetin

bin rubleye kurban gitmeleri” (2 Mart 1907, sayı 5, s. 1, 2 ve 3 ile 9 Mart 1907, sayı 6, s. 1 ve 2) adlı hikâyesi dikkati çekmektedir.

Fakat bizce derginin en önemli bölümlerini sağlık ve sosyal meselelerle ilgili konular teşkil etmektedir. “Çocuk Büyütmek” (30 Ocak 1907, sayı 2, s. 3) ve “Doğururken Temizlik” (9 Mart 1907, sayı 6, s. 4) sağlıkla ilgili önemli bilgiler ve öğütler vermektedir. Bunun dışında 3. sayıda (12 Şubat 1907, s. 2 ve 3) yayınlanan “Serbest-i Tezvic (Serbest Evlilik)” adlı makale okuyucularına evlilik hukuku konusunda Rusya’daki gelişmeleri izah etmektedir. Konunun önemini göz önüne alarak bu makaleyi aşağıda aynen veriyoruz:

“Şimdiye kadar Rusya’da hangi dinde olsa da ayin-i ruhanî üzere nikâh ile icra olmayan tezvicler nizamı memnu (dinî nikâhla yapılmayan evlilikler kanuna aykırı) idi. Şimdi Fransa’da cari olduğu tarzda (uygulandığı şekilde) Rusya’da dahi serbest nikâh ve tezvic (grajdanskiy brak: vatandaş evliliği) usulünün nizam edilmesi hususunda (düzenlenmesi hakkında) dâhiliye nezaretinde bir layiha tertip edilmektedir (içişleri bakanlığında bir kanun taslağı hazırlanmaktadır).

Bundan mâdâ (dışında) 1905 senesi April (Nisan) 17’ye gelinceye kadar provoslavni (Ortodoks mezhebindeki) kadınlar ile Hristiyanların gayr-ı veya gayr-ı dinlere (başka dinlere) mensup olanlar arasında provoslavni olmayan dinler ayini üzere akd-ı nikâh edilerek vaki olmuş tezviclerin (Ortodoksluk dışında başka bir dinî merasimle yapılan nikahların) ve bunlardan vücûda gelen ensab (nesiller) ve evlâdın (bu nevi evlilikler sonucu dünyaya gelen çocukların) nizamen tanınması hususta dahiliye nezaretince tertip olunup kanunen tanınması (içişleri bakanlığınca hazırlanan) manastırlar meclisine takdim olunmuş nizam layihası (kanun teklifi) tasdik olunmuştur.”

Bu konuların dışında gerek Rusya’da ve gerek dış dünyadaki kadınlarla ilgili haber ve yorumlar da *Âlem-i Nisvan*’da önemli bir

yer tutmaktadır. “Bakü’de Kadınlar Cemiyeti” ve Türkistan’daki kadınların durumunu konu eden haber (30 Ocak 1907, sayı 2, s. 1); Ermeni-Türk çatışması dolayısıyla yıkık bir halde bulunan Gence’de (Azerbaycan) kızlar için herhangi bir eğitim imkânının bulunmadığını belirten haber (23 Şubat 1907, sayı 5, s. 3; 9 Mart 1907, sayı 6, s. 3 ve 16 Mart 1907, sayı 7, s. 4); Orenburg’da yayınlanan *Vakit* gazetesinde “Naciye” imzasıyla yayınlanan “Kadınların Devlet Dumasındaki (meclis) Müslüman Üyelerden Talepleri” adlı makale (6 Mart 1907, sayı 7, s. 1) ve dinî yönden kadınların haklarını savunan “İlm-i Hadis” adlı bölümler (12 Şubat 1907, sayı 3, s. 3 ve 23 Şubat 1907, sayı 4, s. 2) genç kız ve kadınları doğrudan doğruya ilgilendiren mühim konular olarak göze çarpmaktadırlar.

Derginin bir özelliğini de *Âlem-i Nisvan*’ın okuyucularına batı dünyası kültürü ile ilgili verdiği ufak haber ve resimler oluşturmaktaydı. Örneğin, bir sayıda Viyana operasının iki sanatçısının resmi, (23 Şubat 1907, sayı 4), Amerika ile ilgili bir resim veya eski Yunandaki masalcı Ezop’la ilgili bir haber (23 Mart 1907, sayı 8, s. 3) bu nevidendir. *Âlem-i Nisvan* kısıtlı sayfalarında bu şekilde batıya ilgi uyandırmaya çalışmaktadır. *Âlem-i Nisvan*’ın sayfalarında yukarıda belirttiğimiz roman, hikâye gibi edebî yazıların yanında Gaspıralı’nın küçük kızı Nigâr Hanımın “Neredesin” (12 Şubat 1907, sayı 3, s. 1) ve “Gönlüm ne ister?” (9 Mart 1907, sayı 6, s. 3) adlı iki şiirine de rastlamaktayız. Bu kadınları şiir yazmaya teşvik mahiyetinde olsa gerektir.

Kısacası *Âlem-i Nisvan* kadınlar tarafından kadınlar için yayınlanan bir dergiydi. Rusya Türkleri arasında bugün bile tartışılan kadın hakları konusunun 20. yüzyılın başında aktüel olduğunu göstermesi bakımından bu derginin ayrıca özel bir yeri bulunmaktadır. Gaspıralı’nın kadın haklarına verdiği önem işte bu 1910 yılına kadar yayınlanan dergide ifadesini bulmaktadır. Uzun süre yayınlanmamasını kadın okuyucuların azlığı ile açık-

layabiliriz. O dönemdeki şariat düzeninde yaşayan kadınların kocalarının izni olmadan bu nevi dergilere abone olması da mutlaka bir sorundu. Gene de İsmail Bey, Rusya Türklerinin kalkınmasında kadınların çok mühim bir yer aldığını kavramış ve bunu kamuoyuna mal etmiş bir şahıstır.

Tercüman'ın Dil Politikası: Dilin millet için değeri ve önemini Gaspıralı'dan önce de kavrayan Türk aydınlarının sayısı bir hayliydi. Kayyum Nasırî'nin halka ulaşmak için Tatar dili meydana getirmek için gösterdiği gayretler bilinmektedir. Hatta İslam birliği fikrini savunan şahısların önde gelenlerinden Cemaladdin Efganî (1836-1897) de okul eğitiminde ana dilin önemi ne dikkati çekmişti. Milleti dilinden ayırmak mümkün değildi. Aleksandr Kazem Bek (1802-1870)⁹⁷ 1834'te şivelerden arınmış Türk-Tatar dili fikrini ileri sürmüştü.⁹⁸ Bu fikir 1848'te ikinci baskısını yaptığı *Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka* (Türk-Tatar dili genel dilbilgisi) adlı eserinde ifadesini bulmuştu.⁹⁹ Gaspıralı'nın çağdaşlarından Kafkasyalı Melik-zade Hasan Zerdabî (1837-1907) de *Ekinci* adlı gazetesinde (msl. Sayı 14, 26 Eylül 1876) Türkçenin umumileştirilmesi teklifinde bulunmuştu. Gaspıralı ise bu konuda bir adım daha ileri gitmiş, bu meseleyi millî bir gaye haline getirmiş ve “dilde birlik” demişti. Gaspıralı “dilde birliğin” aşağıdaki üç hususa dikkat edilerek gerçekleştirilebileceğini savunuyordu:

1. Türk dilini yabancı unsurlardan temizlemek,
2. Okuyanın da yazanın da anlamadığı Arapça ve Farsça tabirlerden vazgeçmek,
3. Yerel deyimler yerine Osmanlıcada olanları kullanmak.

Dolayısıyla da Gaspıralı *Tercüman*'da kendi bildiği Kırım Türk lehçesine ve oldukça fazla Osmanlı Türkçesine dayandığı bir dili kullanıyordu. Bunu yaparken İstanbul'da

kullanılanın aksine basit, açık ve kısa ifadeler kullanmaya ve Rusçanın tesirinden şiddetle kaçmaya gayret ediyordu. Gaspıralı'nın Osmanlıcanın çok güçlü tesiri altında kalması gayet normaldi. Çünkü o devirde bugün de olduğu gibi tek bağımsız Türk ülkesi olan Osmanlı devletinde yazı dili gelişmişti. Ayrıca Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu ile tarihî ve kültürel bağları çok sıkı olduğu ve Gaspıralı'nın da bu tesir altında kaldığı için onun kullandığı dilde İstanbul Türkçesinin güçlü tesirinin bulunması gayet normaldi. Gaspıralı kullanılan dilin "Kırım'dan Herat'a İstanbul'dan Kaşgar'a kadar" yalnız aydınlar tarafından değil, bütün Türkler (İstanbul'daki hamaldan Çin'deki deveciye kadar) tarafından anlaşılması gerektiği fikrini ileri sürüyordu.¹⁰⁰

Ancak Gaspıralı'nın bütün Türklere has ortak (edebî) dil yaratma gayretleri gerçekleşmedi. Çünkü onun kullandığı Türkiye Türkçesine çok yakın dil Rusya'nın değişik bölgelerinde yaşayan, mahallî şive veya lehçelerde konuşan herkes tarafından anlaşılıyordu. *Tercüman*'ın dilini İstanbul Türkçesine vakıf olan aydınlar ancak iyi bir şekilde anlıyorlardı. Ortak bir Türkçenin yaratılamamasının çeşitli sebepleri vardı. Başta Rusya'da Türk mektep-medreselerinde ortak bir müfredat olmayıp, buralarda *Tercüman*'ın dili ile eğitim verilemiyordu. Bunun dışında ise Kazan Tatarları, Azerbaycanlılar ve Kazaklar arasında mahallî lehçelerle halka çok daha kolay ulaşılabileceğini kavrayan aydınların başlattığı Türkçülük-Tatarcılık, Türkçülük-Azerbaycancılık ve Türkçülük-Kazakçılık gibi tartışmalar neticesinde herkesin kendi lehçe ve şivesinde neşriyatı ve eğitimi güçlendirmesi ile neticelenmişti.¹⁰¹ Çarlık döneminde Rus makamları Türkler arasındaki dil konusundaki tartışmalara fazla müdahale etmediler, fakat Bolşevikler hâkimiyete gelince her bir Türk boyuna kendi lehçe veya şivesini geliştirme imkânı verildi, hatta fazlasıyla teşvik edildi ve böylece de Gaspıralı'nın bütün Türklere has ortak bir edebî dil yaratma gayreti netice vermemiş oldu.

Her gazete belli bir okuyucu kitlesine hitap eder veya etmek ister. Bu yüzden de kültürel, dinî, sosyal eğilimlerini belirlediği belli bir okuyucu kitlesine yönelir. Okuyucu da seveceği, kendini ifade ettiğine inandığı haber ve yazarların bulunduğu dergi, gazete ve kitapları satın alır. Herkesin tercih ettiği bir yayın vardır. Günümüzde de kendini liberal, solcu, Atatürkçü, İslamcı, Türk-İslamcı, Kürtçü, falan partili veya futbolsever diye tanımlayan okuyucular vardır. Aldıkları gazete veya dergiler aşağı yukarı o okuyucunun alıştığı, arzuladığı dili, haberleri kullanır; arzulayacağı yorumları yapar. İyi gazeteci de işte böyle bir okuyucu kitlesi yakalayandır. Bizdeki basın yelpazesine bakarsanız ağdalı dille ve bolca Arabî, dinî ifadelerle yazan gazetelerden yeni Türkçecilerin bile anlayamadığı sözcüklerle yazan yayın organlarına kadar çeşitli eğilimdekilere rastlamak mümkündür.

Gaspıralı'nın *Tercüman*'ı çıkardığı 1883 yılında Türkî toplumların kendi dillerinde yayın yapan hemen hemen hiçbir gazete yoktu. Ancak çoğunluğu dinî mahiyette olan kitaplar vardı. Türkî kökenli Rusya Müslümanları da aynı tarz eğitim almadıklarından ve yerel lehçelerle anlaşılan topluluklar olduklarından, ortak dilleri de yoktu. Tek edebî dil Osmanlıca'ydı. Osmanlıca da iyi eğitimlilerin kullandıkları, Arapça-Farsça kelimeler ve terkiplerle dolu neredeyse halktan kopuk bir dildi. Yani bir köylünün bu dili anlaması neredeyse mümkün değildi. İşte Rusya Müslümanları için Osmanlıca bu yüzden pek de iyi bir örnek teşkil etmiyordu. Ortaçağdan gelen Çağatayca metinlerden veya İstanbul'da kullanılan dilden faydalanmaktan başka da fazla bir alternatif yoktu. Gaspıralı da daha kolay anlayabildiği Osmanlıcadan yana tavrını koydu. Ancak bu dil ile ulaşabileceği kitlenin de çok az olacağını anlamıştı. Dolayısıyla Gaspıralı, Osmanlıca'yı sadeleştirerek, bütün Türk Dünyasının ortak dili yapmak gibi uygulaması çok zor bir hayalle işe başladı.

Gaspıralı gazetesinin çıktığı ilk günlerden vefatına kadar yeri geldikçe dil konusunda tuttuğu yolu okuyucularına kabul ettirmek için mücadele etti. Onun bu yönünü takdir etmek gerekir. Gaspıralı Kırım'da, bir zamanlar Osmanlı'nın hâkimiyeti altında bulunan bir coğrafyada yetişmişti. Yani Osmanlıca ona pek de yabancı değildi. Kırım'da ise genelde iki şive, yar (sahil) ve çöl (kuzey) şiveleri mevcuttu. Yerleşik ve sahil şeridinde yaşayanlar Oğuz lehçesinin etkisinde bir dil kullanırken, diğerleri bilhassa Nogay denilenler Kıpçak lehçesi etkisinde, Kazan Tatarlarına yakın bir şive kullanırlardı. Dolayısıyla Kırım Tatarları arasında, Özbekistan'a sürgün edildiklerinde, yani 1950'li yıllarda dahi hangi sözcüğün Kırım Tatarcası olduğu konusunda tartışmalar çıkardı.¹⁰²

İşte Gaspıralı 1888'de dil konusundaki görüşlerini bir makalesinde şöyle açıklıyor:

“Orta Aziya ve Avrupa'nın cihet-i şarkiyesinde sakin (Orta Asya ve Avrupa'nın doğusunda yerleşmiş) Türk ve Tatar kavimleri lisan-ı Türkî'nin muhtelif şiveleri ile mütekellimdirler (konuşurlar)...

Türkî şivelerin büyüğü dördttür: Birincisi ve eskisi Çağatay şivesi, bade (sonra) Kazan şivesi, bade Azerbaycan ve Osmanlı şiveleridir...

Osmanlı şive-i Türkisi ziyade işlenmiş ve edebiyatı gayrile-re göre zengin ve ilerlemiş olduğundan, akvam-ı Türki beyninde (Türk kavimleri arasında) meydan (yer) alacağını zannedenler bar (var) ise de biz bu zanda (kanaatte) değiliz; çünkü Osmanlıca şivesi, has Türkidən (öz Türkçe'den) ziyade (oldukça) uzaklaşmıştır ve kavmi lügatleri terk edip (ulusal kelimeleri bırakıp) Arabi ve Farsi ve gayri dillerden gayet çok kelimeler kabul edip şivelerin en gücü (en zoru) ve kavmi dilin ögey (üvey) oğlu olmuştur. Kavmi olmayan dil, öz dairesinin haricine geçemez. Zannımıza göre Osmanlı şivesi kavmi bir lisan (dil) değil; divanha-

neler ve memurlar şivesidir. Bu bir şivedir ki Kaşgarlı bir Tatar [Uygur olması gerekirdi, benzetmede hata var] için ne kadar güç (zor) ve çetin ise, Anadolu’lu kaba bir Türk için dahi belki şu kadar güçtür (zordur). Anadan öğrenilmez üç dilin tahsiline (eğitime) ve karışılmasına (karıştırılmasına) muhtaçtır.

Osmanlı şivesinin bu hali dikkate alındığı, bu ahir (son) beş-on senelerde İstanbul’da neşrolunmuş kütüp ve resailden (yayınlanan kitaplar ve kitapçıklardan) anlaşılıyor. Lisanı sadeleştirmek yani hacetli (gerekli) olmayan lügati ecnebiyeden (yabancı sözcüklerden) temizleyip açık Türkî ibaresi ile kalem çekmek eskârı (yazmak düşünceleri) hayli meydan almıştır. Geçrek (oldukça geç) davranılmış ise de lisan için tarik-ı selamet (kurtuluş yolu) bulunmuştur; ama, meseleyi halletmek zorluğa kaldı. Çünkü Türkler, Türkçe’yi unutmuşlar ve Arabî, Farsî, Fransevi, İngilizî ve gayri lügatlara malik (sahip) oldukları halde, Türkî olarak bir lûgat (sözlük) yoktur. Merhum Ahmet Vefik Paşa’nın Lehce-i Osmanî’si kamus-ı Türkî makamını (Türkçe sözlüğün yerini) tutamaz.”¹⁰³

Gaspıralı aynı yıldaki diğer bir makalesinde tekrar dil konusuna, daha doğrusu Osmanlıcayla ilgili aşağıdaki satırları yazmıştı:

“Lakin özü Arabî, Farsî, Türkî, Rus, Slav ve bir miktar Fransevi lûgatlerinden mürekkep (sözcüklerden karıştırılmış) karma-karışık lisan (dil) çorbasıdır ki muteber (saygın) tutulan Osmanlı şivesi “Türklükten” çıkıp kavmi lisan suretini (ulus dili özelliğini) kaybetmiştir.”¹⁰⁴

Gaspıralı ortak dili, kendi yarattığı sade dili Rusya’ya da Osmanlı ülkesine de yaymaya var gücü ile çalışmış, ancak 1905’ten, yani Rusya’da basın hürriyetinin verilmesinden sonra Rusya Müslümanlarında gazete, dergi ve kitap sayılarında inanılmaz patlama sonrası bu işin ne kadar zor olduğunu kabul etmek zorunda da kalmıştır. Aşağıdaki “Can Alıp Can Verecek

Mesele” başlıklı yazısında Kazan’da çıkan *Yulduz* gazetesinden “Duma¹⁰⁵’da Müslümanların Tilleri (Dilleri)” makalesinden bazı örnekler sunuyor:

“İstikbal-i milliyemiz (ulusal geleceğimiz) ve cümle (bütün) işlerimiz nokta-i nazarından (açısından) can alıp can verecek mesel, aynen ortaya koyulmuştur.

Her taraftan milletvekili sıfat-ı muteberesiyle saylanıp, seçilip (itibarlı milletvekili sıfatıyla seçilip) Peterburg’a cemolmuş (toplanmış) Türkoğlu Türklerin söyleşmek, anlaşmak için “dil”, lisan izledikleri (aradıkları) meclis...

Kazanlı diyor:

“Bizning Kazan tilin Orus cirindegi Müsülmanlar bar da anğlıylar.

Şunğa küre Dumadagı Müsülmanlar üzleri arasında Kazan-ça süylev kirek. Kazan’da basılğan kitaplar her tarafa tarala. İç anğlamamaslık bulsalar, Kazan kitapların başka cagda almaslar idi” (Bizim Kazan dilini Rusya’daki Müslümanların hepsi de anlar. Bunun için Duma’daki Müslümanların Kazanca konuşmaları gerek. Kazan’da basılan kitaplar her tarafa dağılıyor. Hiç anlamasaldı, Kazan kitaplarını başka yerlerde almazlardı.)

Ufalı diyor:

“Pey, bizning tilni bilmeyip de. Bizningçe höylehik. Duhavni Habranya bizde. Müftiler de bizning Başkortlardan” (Bizim dili bilmeden olmaz. Bizim gibi konuşalım. Duhovni Sobraniye [Din İşleri Dairesi: Müftülük] bizde. Müftüler de bizim Başkurtlar.)

Kırgız (Kazak) diyor:

“Bizning Kazakdar üns-i sahabe neslinden yaki Hazaha kabilesinden boladı. Osnun üşün başka Müsülmandardan artık bo-

ladı. Bning Kazak tili minen enğeme, müşavir kursanız bolmay mu?” (Bizim Kazaklar Sahabe dostlarının veya Hazaha kabile-sindendir. Bunun için başka Müslümanlardan daha üstündür. Bizim Kazak dili ile konuşsanız, görüşseniz, olmaz mı?)

Taşkentli diyor:

“Bizler ilgeri zamanlardın kilgen Çıgatay tili birlen söyler-mizlar. Çıgatay tili hemme Türkî tillerining aslı kü! Bol meclis-larda bizlar Türkistan tili birlan gep urmak kirek”. (Bizler eski zamanlardan gelen Çağatay dili ile konuşuyoruz. Çağatay dili bütün Türkî dillerinin aslıdır. Bu meclislerde Türkistan diliyle konuşmamız gerek.)

Kafkazlı diyor:

“Burda indi ne mertebe çoh adamlar cürbecür sözler da-nışdılar. Ne kayıralım? Sözler gurtardı. Biz heç bir zat anlama-duh. Eger de her iclasda bu teheri danışursah, halımız yaman olur. Biz canımız üçün Azarbaycan dili ile danışırız. Biz alahı dil-de danışmaruh.” (Burada şimdi ne kadar çok adamlar çeşit çe-şit sözler söylediler. Ne yapalım? Sözler bitti. Biz hiçbir şey an-lamadık. Eğer her mecliste bu şekilde konuşursak halimiz ya-man olur. Bizim hatırımız için Azerbaycan dilinde konuşunuz. Biz başka dilde konuşmayız.)

Tercüman:

İstikbalimize (geleceğimize) set çekmiş ve çekecek bir şey bi-lirim ki yalnız “dilsizliktir”.¹⁰⁶

Gaspıralı bir taraftan ortak dil meydana getirmeye çalışırken “savti imla”, yani sesli harflerin de kullanıldığı bir imla oluşturma çabasına da girişti. Bu eğilim Rusya’da değişik bölgelerde de yaygınlaşmıştı. Buna göre okumayı kolaylaştırmak için yazıda

sesli harfler kullanılacaktı. *Tercüman* bunu uygulamaya da başladı. Eskiden Arap harfleri ile “ben” yazılırken sadece “b” (be) ve “n” (nun) harfleri kullanılırken arasında “e” harfi de sokularak bugünkü gibi “ben” şeklinde yazılmaya başlandı. Ancak Arap alfabesinde sesli harfleri birebir karşılayacak ayrı harfler yoktu. Dolayısıyla bu yeni imlaya karşı da itirazlar bir hayliydi. Aşağıda bu yeni imlaya karşı İstanbul’da Türk Yurdu dergisinde çıkan bir itiraza Gaspıralı’nın cevabı bulunuyor. Bu onun ölümünden önceki son yazılarından biri olmasıyla da dikkati çekiyor. Yani Gaspıralı ölüm döşeginde dahi fikirlerinden vazgeçmeyen bir şahıs olduğunu gösteriyor:

“Evvela, yeni imlayı biz kabul ettik. Artık tereddütte (kararsızlık içinde) de değiliz, geri dönmeyiz; fakat, millî harflerden ayrılmayıp daha sade, daha yengil (kolay) bir usul ve imla gösterilirse yegilceden daha yengile (kolaydan daha kolay) geçeriz. Bunda da tereddüt göstermeyiz. Canımız yandı tereddütlerden.

İkinci, “tedkik ve münakaşa (inceleme ve tartışma) devresi bugüne kadar geçen otuz senelik devredir. Bu devre içinde Moskova’dan ta Port Artur’a (Büyük Okyanus sahiline) kadar demiryolları uzatıldı, telefonlar uçkuçlar (uçaklar) icat olundu. Uçkuçlar esnafı (pilotlar) vücut buldu; İspanya battı, Japonya kalktı, Rumeli gitti. Biz hâlâ “ye”lerle, “he”lerin tedkik-i zamanı (inceleme zamanı) gelmediğini dava ediyoruz (iddia ediyoruz)!”¹⁰⁷

Gaspıralı’nın dili sadeleştirme ve bütün Türkî toplulukların ortak bir dili haline getirme gayretleri aslında takdir edilecek bir uğraştı. Rusya’daki değişik Müslüman Kurultaylarında (kongre) bu konu da tartışılarak, en azından ilk eğitimden sonra Anadolu’da kullanılan Türkçenin ülkenin her okulunda okutulması üzerine tavsiye kararları alınmıştı. Ancak arzuların gerçekleşmesi için uygun ortamlar ve şartlar gereklidir. Bu şartlar Gaspıralı döneminde de yoktu, daha sonra daha da zorlaştı ve bugün

ise imkânsız hale geldi. Yani Türk Dünyası dediğimiz dünya tek bir edebi dilde anlaşılamayacaktır. Belki bazıları için acıdır ancak gerçektir.

Gaspıralı'nın vefat ettiği yılda Birinci Dünya Savaşı patlak verdi ve Osmanlı ile Rusya rakip olduklarından aralarındaki ilişkiler kesildi. Böylece İstanbul ile Bahçesaray ve diğer Kazan, Bakü gibi kültür merkezleri ile temas sona erdi. 1905'ten itibaren ise Rusya'daki Türk basınında bir patlama olmuştu. Tespit edebildiğimize göre 1905-1918 yılları arasında 87 Tatarca, 65 Azerice, 22 Özbekçe, 8 Kazakça ve 2 Türkmence, yani toplam 184 dergi ve gazete yayınlandı. Büyük çoğunluğu belki uzun ömürlü olmadı, ancak *Tercüman*'ın karşısında en az yüz değişik yayın organı vardı. Rusya genelinde 1911 yılında 529, 1912'de ise 608 kitabın yayınlandığını biliyoruz. 1911 yılında Rusya genelinde çıkan 60 romanın 48'i Kazan'da basılmıştı. Kısacası Gaspıralı'nın bu muazzam yayın hareketinde 1905'ten sonra pek de fazla etkisinin olamadığı kendiliğinden anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

1917 Ekim ihtilali sonrası ise Çarlık Rusya İmparatorluğu dağılmış, yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuş ve bu yeni rejim etnisite, yani uluslar sistemini benimsemişti. Böylece dinî dayanışma kırılmak istendi. Yeni kurulan özerk ve birlik cumhuriyetlerinde esas halkın dili eğitimde, basında ve yayında kullanılmaya başladı. Diğer bir ifade ile bu millî prensip birbirine en yakın Türkî topluluklar, örnek olarak Tatar-Başkurtlar veya Kazak-Kırgızları birbirinden zaman içinde ayırdı. Bu gibi topluluklar arasında şive veya lehçe farkı varken, hepsi kendilerinin ayrı dilleri olduğu iddiası ile ortaya çıktılar. Buna ek olarak 1926'da Latin harflerine, 1940'ta ise Kiril harflerine geçilerek, yeni alfabeler, yeni yazım kuralları geliştirildi. Böylece Türkî topluluklar birbirlerinin yazılarını okuyamaz hale geldiler ve her biri kendi dilini bağımsız olarak kendi içinde geliştirdi. Bu durum 80 yıl devam etti ve bugün beş tanesi bağımsız, kalanları

Rusya Federasyonu içinde bulunan belli başlı sekiz büyük Türk topluluğunun kendilerine has dilleri ve edebiyatları oluştu.

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu dağılarak Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkınca dil ve alfabe reformları yapıldı. 1928’de Latin harflerine geçildiyse de bu SSCB’de kullanılan Latin’den en az sekiz harfinde farklılık arz ediyordu. Dili sadeleştirme döneminde ise bir hayli yeni sözcükler icat edilerek Rusya’dakiler ile kullandığımız ortak sözcükler dahi farklılaştı. Dil canlı bir organ olarak yıllar içinde değişime uğradı. Türk lehçe ve şiveleri bu şartlarda birbirlerinden hayli uzaklaştılar. Bugün herhangi bir lise mezunu 1920’lerdeki gazeteleri (1928 sonrası, çünkü daha öncekiler Arap harfleri ile basılıyordu) okuyup anlayamayacaktır. Harfler Latin’e çevrilse bile en azından yüzde yüz anlamayacaklardır.

Bu şartlarda Dünya Türklüğünün ortak bir dilini oluşturmak mümkün müdür? Tabii ki mümkündür. Ancak bu gücümüz var mıdır? Yoktur. Dil, alfabe gibi araçlar genç kuşaklara ancak eğitimle verilebilir. Dolayısıyla da Edirne’de okutulan dilbilgisi ile Erzurum’da okutulan dilbilgisi ve diğer kitaplar aynı dil ve imla ile yazılmazsa bu iki uçta yaşayanlar birbirini anlamamaya başlarlar. Dolayısıyla her ülkenin kendi ulusal dil eğitimi politikası olur ve bu bir merkezden, bizde M.E.B. tarafından yürütülür. Demek ki dil birliği için aynı kuralların yürürlükte olduğu ortak bir vatan da yaşamak gerektir. Dünya Türklüğünü tek bir devletin sınırları içine alamayacağımıza göre, ortak Türkçe eğitimi de verilemeyecek ve ortak bir dil oluşamayacaktır. Türk Dili ve Edebiyatı ile uğraşan bilim adamlarımız ne kadar Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi derlerse desinler, Tatarlar da, Kazaklar da, Özbekler de Türkçe konuşmamaktadırlar, onların kendi dilleri Tatarca, Kazakça ve Özbekçedir. Türkçeyi ise biz konuşur ve yazarız. Dillerimizin kökeni birdir ve diğer büyük dil aileleri Slav veya Germen dil ailelerine mensup olan uluslarınkinden çok

daha fazla yakındır. Ancak bazılarını % 70, bazılarını % 50, bazılarını ise ancak % 10 anlıyorsak, bu artık ortak dil değildir. Ortak dil olabilmesi için İstanbul'da basılan bir kitabı bir Özbek'in, Almatı'da basılan Kazakça kitabı bir Türkün okuyabilmesi gerekir. Özetlersek Gaspıralı döneminde en azından ortak Arap alfabesi kullanılıyordu. Şimdi o da olmadığına göre ortak Türkçe bir hayal olarak kalmıştır.

Ancak şu andaki en aktüel konu Latin harflerine geçiş sürecini başlatan Türk topluluklarına destek vermektir. Bugün Azerbaycan Latin harflerini kullanmaya başlamıştır. Türkmenistan ve Özbekistan'daki teşebbüslerde pek başarı yoktur. Rusya Federasyonundaki teşebbüslere ise Moskova izin vermemektedir. Ne zaman ki bütün Türkî uluslar aynı alfabeyi kullanmaya başlarlar belki o zaman dil konusunda da bir yakınlaşma olabilir.¹⁰⁹ Ancak bu Gaspıralı'nın hayalini tam anlamda gerçekleştirmek olmayacaktır. Onun 1912'de ortaya koyduğu "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganının ilki gerçekleşemedi. Bütün bunlar ancak siyasi irade ve güçle olacak şeylerdir. Kim bilir...

Tercüman'ın Amacı: İsmail Gaspıralı, Türk milletinin bir bütün olduğuna, coğrafi ayrılıkların ve lehçe farklarının bu bütünü parçalamaması gerektiğine inanıyordu. Türk milletinin en kuvvetli bağının dil olduğunu kabul ediyordu. Bu dil Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden geçmiş kelimelerden adım adım sıyrılmalı, sade bir Türkçe ile konuşulup yazılmalıydı. Bu hususta Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkiye'deki basın ve yazı erbabı ile mektuplaşıyordu. İstanbul'da, Bahçesaray'da, Bakü'de, Kazan'da, Taşkent'te veya başka herhangi bir Türk yurdunda basılan bir kitap bütün Türkler tarafından okunup rahatça anlaşılmalıydı.

Ortak bir Türkçe bütün Türk illerinde yayılıp tutunduktan sonra fikirlerde bir birlik hâsıl etmek kolaydı. İşte birlik ise,

bundan sonra gelebilirdi. Gaspıralı, “*Bazı düşünceler vardır ki, bize yasaktır. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakalım. Biz manevî birliği yapalım, dilleri birleştirelim, siyasi birliği başkaları düşünsün*” diyordu. Bununla beraber *Tercüman*’ın çıkışının 25. yılı kutlanırken matbaasının yanında bulunan iki kaya arasına astığı bir dövizle Kırım Hanlarının damgası olan “Tarak Tamga”yı asmak suretiyle “işte birlik”ten ne anladığını açıkça ifade etmişti.

Tercüman zamanla bütün Türk illerinde ve bu arada İstanbul’da aydınlar tarafından merakla beklenen bir gazete hüviyetini almış ve bunu uzun zaman devam ettirmiştir. Bazı zamanlar yalnız İstanbul içinde 5 binin üzerinde sattığı anlaşılmaktadır. *Tercüman* 1897-1898 yıllarında Bulgaristan’da 200, Dobruca’daki Kırım Türkleri arasında ise 100 nüsha kadar satıyordu.¹¹⁰ *Tercüman*’ın Türkiye’de beş bin nüsha sattığını başka bir kaynak da teyit etmektedir.¹¹¹ Rusya’daki azınlıkları Hristiyanlaştırmak için çalışan, iyi bir şarkiyatçı olan N. İ. İlminski (1822-1891)¹¹² yüksek savcı K. P. Pobedobçev (1827-1907)’e yolladığı mektuplarda *Tercüman*’ın yayını ve İsmail Bey’in faaliyetleri için aşağıdaki özetleyeceğimiz endişelerini belirtmektedir:

“..... Dikkatinizi çekerim ki, Bahçesaray’da *Tercüman* gazetesini çıkaran Gasprinski’nin gayeleri şunlardır:

1. Rus İmparatorluğu’nun Müslüman tebaası arasında, İslamî esaslardan ayrılmaksızın Avrupai eğitimi yaymak ve İslamî fikri Avrupai eğitimle kaynaştırmak.
2. Çok sayıda, karışık ve değişik dillerde konuşan Rus Müslümanlarını birleştirmek ve pekiştirmek; mesela, Alman Birliği gibi.
3. Kendi yayın organlarıyla Osmanlıca’yı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak..... Şim-

di ne olacak? Duyduğuma göre, Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların içeriği Avrupalı, dili Osmanlıcadır. Bu, Gasprinski ve yandaşlarının Tatarlara modern eğitim vermeyi arzuladıklarını, fakat bunu Rusya kanalı ile yapmak istemediklerini anlatmaktadır. Böylece Tatar aydınları, Rusya Müslüman kültür merkezi kurma gayreti içinde dirler.”¹¹³

Tercüman sayfalarında seyrek olmakla beraber coşkun milliyetçi içerikte yazılara da yer vermekteydi. Mesela, Gaspralı'nın yazdığı “Var olsun Türk!” başlıklı makalede şu satırları okumaktayız:

“Biz Türklerin kabul-ü islamdan mukaddem (İslam'ı kabul etmeden de önce) millî yazımlarımız vardı. Kabul-ü islamdan sonra ilim ve edebiyat meyanında birçok hizmetlerimiz görüldü. Bunlar istidat-ı medeniyetimizin nişaneleridir (uygarlığa yatkınlığımızın işaretleridir). Var idik, var olacağız.

Bu son asırlarda mevki ve tarih mani olmakla birçok milletlerden geri kaldıysak mevcudiyet ve temeddün (yerleşme) hakkında dönmedik. Şimdi bu hakkımızı daha ziyade bir gayret ve sebat (yerimizde durarak) ile talep etmeğe borçlu olduk. Biz Türkler, Çinlilerin asırlarca devam eden ağır tesiratına (etkilerine) karşı vücud-u milliyemizi (millî gövdemizi) muhafaza edebildik (koruduk). Ehli salib (haçlılar) zamanında bütün Avrupa'nın hücum ve tasallutunu def edebildik (rahatsızlıklarını kovduk), lisanımızı ve âdetlerimizi bu zamana kadar kaybetmeyip her türlü belâ ve inkilâb-ı zamana (zaman devrimine) karşı merdâne (yiğitçe) göğüs gerip ruhumuzun kavi (sağlam) olduklarını âleme (dünyaya) gösterdik. Binaenaleyh (dolayısıyla) milletler arasında kendimizi zayıf ve nâçar (zayıf ve çaresiz) zannedip istikbalimizi (geleceğimizi) karanlık görmeyelim. En büyük milletlerin biri bizim Türk milletidir. Ruhumuzu istidat-

sız (yeteneksiz) zannederek kuvve-i maneviyemizi (tinsel gücümüzü) berbat etmeyelim.”¹¹⁴

Tercüman gazetesi 1912 yılında Türkiye’nin dışında Mısır, İran, Hindistan hatta Fas’ta bile satıyordu. Gaspıralı gazetenin baş editörü olarak çalışıyor ve yayının en ufak ayrıntısına kadar bizzat meşgul oluyordu. *Tercüman*’da Türk dünyasının en mükemmel ve tanınmış aydınlarının yazıları neşrediliyordu. Bunlar Türkiye’den Yusuf Akçura (1876-1935)¹¹⁵, Fuad Köprülü, Ziya Gökalp, Ahmet Muhtar Paşa ve Rusya’dan Remi(ev) kardeşler, Ahmet Hadi Maksudî (1867-1941)¹¹⁶, Rizaeddin Fahreddin (1858-1936)¹¹⁷, Feridun Bey Köçerli, Ali Ekber Refibeyli, Neriman Neriman(ov), Osman Akçokraklı, Ahmed Özenbaşlı, Hasan Sabri Ayvaz(ov), İbrahim Fehmi ve benzerleriydi. Orenburg’da Hüseyin(ov) kardeşler ve Bakü’den Zeynel Abidin Tagi(yev) gibi tanınmış zenginlerin maddî desteğini de gören Gaspıralı *Tercüman*’ı yayınlamakta son yıllarında artık maddi zorluk çekmemişti.¹¹⁸ Sovyet dönemi tarihçileri de *Tercüman*’ın olağanüstü başarısı ve tesirini kabul etmişlerdi. C. Valid(ov) “bu ufacak gazetenin yaptığı etki meşhur Rus gazetesi *Novoe Vremya* (Yeni Zaman), hatta meşhur İngiliz gazetesi *Times*’tan bin kere daha fazlaydı” demektedir.¹¹⁹ Tabii ki buradaki yorumların hiçbiri bilimsel değil. Şayet böyle olsaydı, neticeler çok farklı olurdu.

Tercüman görünüşü yönünden ılımlı muhafazakâr-reformcu ve Müslüman birliği taraftarıydı. Gazetenin bu genel uzlaşıcı tutumu 1905 başında darbe aldı. 1904 yılındaki Rus-Japon savaşından Ruslar beklenmedik bir mağlubiyet almışlardı. Bu beraberinde iç huzursuzluğu, grevleri, işçi hareketlerini, protestoları getirdi. Hatta sonunda Çar II. Nikolay meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştı. İşte Kırım Tatarları genç aydınları arasında da ağabeylerinin uzlaşıcı tutumundan bezen, sosyalist ve daha mücadeleci “Genç Tatarlar” diye adlandırılan yeni muhalif

bir grup ortaya çıktı. “Genç Tatarlar”, “Genç Türkler” hareketini örnek almışlar ve başta yer altında faaliyet göstermişlerdi. Bu grup ayrıca Rus sosyalist-ihtilâlcî hareketinden de etkilenmişti. “Genç Tatarlar” Karasubazar’da öğretmenlik yapan Abdürreşid Mehdi(yev) (1880-1912) liderliğinde millî, sosyal ve siyasi istiklâlin ancak Çar rejimine karşı mücadele ile gerçekleşeceği fikrini açıkça yaymaya başlamışlardı. Onlar “toprak işleyenindir” diyerek Rus sosyal demokratlarının bu husustaki görüşlerini paylaşıyorlardı. “Genç Tatarlar” yasal faaliyetlerini ise basın yoluyla yürütmeye giriştiler. Önce *Uçkun* (Kıvılcım) adlı bir broşür yayınlayan “Genç Tatarlar” 1906 yılında *Vatan Hadimi* (Vatan hizmetçisi) gazetesini çıkarmaya başladılar. Gazetenin başyazarı ve sorumlu müdürü Abdürreşid Mehdi(yev) idi. Hasan Sabri Ayvaz(ov) ve Abdülhamit Şeyh-zade gazetenin belli başlı yazarlarıydı. Gazete, aşırı tutumu dolayısıyla 1907 yılında kapatıldı. Mehdi(yev) gazeteyi haftada bir kere çıkarmak için 1907 yılının sonlarında tekrar izin alabildiyse de 1908 yılının baharında bu sefer tekrar çıkmamak üzere kapatıldı.¹²⁰

Genç Tatarların başarısı Mehdi(yev)’i II. Devlet Dumasına (Rus Millet Meclisi) mebus seçtirebilmeleri oldu.¹²¹ II. Devlet Duması (20 Şubat-3 Haziran 1907) çok kısa bir süreden sonra dağıtıldığı için Abdürreşid Mehdi, Karasubazar’a döndü ve belediye reisi seçilerek bu görevde ölümüne kadar kaldı.¹²²

İşte Mehdi(yev)’in çıkardığı *Vatan Hadimi* kısa zamanda *Tercüman*’ın rakibi olmuştu. Yayın hayatında kısa süre kalmakla birlikte Gaspıralı’nın ılımlı tutumuna hücum etme fırsatını bulmuştu. Gaspıralı da *Tercüman*’la ve Türklerin daha cesur ve aşırı eğilimli aydınlarını etkilemek için yeterli güce sahip olmadığını anlamıştı. Bunun üzerine Gaspıralı 1906’da *Tercüman*’dan daha milliyetçi, daha fazla sosyal konulara eğilen ve Rusya’ya daha açık düşmanlık gösteren haftalık *Millet* gazetesini çıkarmaya başladı. 1908’den itibaren bu gazetenin başına daha önce

Vatan Hadimi'nde çalışan Hasan Sabri Ayvaz getirilmişti. Bunun dışında Gaspıralı daha önce de belirttiğimiz üzere kızı Şefika'nın yönetiminde çıkan *Âlem-i Nisvan* (Kadınlar Dünyası) (1910 yılına kadar yayınlandı), *Âlem-i Sübyan* (Çocuklar Dünyası) 1915 yılına kadar yayın hayatında kaldı) ve *Ha! Ha! Ha!* adlı mizah dergilerini yayınladı.¹²³

Gaspıralı'nın basın faaliyetleri muhafazakâr basın tarafından hoş karşılanmamakla birlikte liberal Türk basını tarafından takdirle karşılanıyordu. Sayfalarında Gaspıralı'yı ve bilhassa *Tercüman*'ı öven yazılara rastlanıyordu. Mesela, Rusya Türkleri arasında oldukça büyük isim yapmış olan Azerbaycan mizah dergisi *Molla Nasreddin*, *Tercüman*'ın yayın hayatının 25. yılı dolayısıyla 2 Mayıs 1908'de Tiflis'ten yolladığı telgrafta şunları yazmıştı:

“Sizin kardeşlerimiz yararına yaptığınız çeyrek asırlık faaliyete yüksek değer veriyor, biz sizin dostlarınız arasında bulunuyor, size samimi dileklerinizi yolluyor ve içtenlikle “Yaşasın İsmail Bek!” diyoruz. *Molla Nasreddin*¹²⁴

Tercüman ve Diğer Türk Gazeteleri: Gaspıralı 1883'te “bir milletin büyüklüğünü tekrar tesis etmekte millî basın da belli bir rol oynamalıdır” demiştir. Fakat zengin bir tarih, anane, kültür ve büyük devlet kurma özelliğine sahip olan bir soyun çocuklarına Rusya İmparatorluğu içinde 1883'e kadar kendi millî basınlarına sahip olma hakkı tanınmamıştı. Aslında hak verilmez alınır. En azından bu sahada Rusya Müslümanları diğer Müslüman milletlerden geri kalmışlardı. İlk Arap periyodığı (sürelî yayın) Kahire'de 1828'de yayınlanan *El-Vakai el-Mısırıye* idi. 1847'de Cezayir'de ve 1861'de Tunus'ta Arapça gazetelerin yayınlandığına şahit oluyoruz. Hindistan'da ise 1869'da Aligarh'da Urdu dilinde *Tahsil-i Ahlak* yayınlanmıştı. 1892 yılında artık Mısır'daki periyodiklerin sayısı 40'a yaklaşmıştı.¹²⁵

Tercüman'ın neşir yılı olan 1883'e kadar Rusya'da birkaç adet Türkçe gazetenin yayınlandığına şahit oluyoruz. Fakat bunların ekserisi çok kısa ömürlü olup, *Tercüman*'ın başarısına ulaşamamışlardır. Kısacası 1905 I. Rus ihtilâline kadar, yani kısıtlı da olsa basın serbestisinin verildiği döneme kadar toplam olarak aşağıda adlarını sıraladığımız 10 kadar dergi ve gazete yayınlanmıştır:

Yayın Yılı	Adı	Yayınlandığı Yer	Yayınlandığı (Şive)
1870	Türkistan vilâyetinin geziti	Taşkent	Özbek
1875	Ekinci	Bakü	Azeri
1879	Ziya	Tiflis	Azeri
1880	Ziya-i Kafkasi	Tiflis	Azeri
1883	Keşkül	Tiflis	Azeri
1883	Tercüman	Bahçesaray	Kırım
1888	Dala vilâyetinin geziti	Omsk	Kazak
1902	Mir'at	Petersburg	Tatar
1903	Şark-i Rus	Tiflis	Azeri
1904	Nur	Petersburg	Tatar
1904	Hayat	Bakü	Azeri ¹²⁶

1905 ihtilâlinden sonra ortaya çıkan yeni durum Rusya Türklerindeki basın faaliyetlerinin süratle gelişmesine sebep olmuştu. Bu durum *Tercüman*'ın tirajını olumsuz yönde etkiledi. Yukarıda *Tercüman*'ın tirajının 5 binin üzerinde seyrettiğini belirtmiştik. Ancak resmî bir dokümana göre 1910 yılında *Tercüman* 1500 adet basıyordu.¹²⁷ Bu resmî raporun belirttiğine göre Rusya'da Türkçe yayınlanan dergi ve gazetelerin toplam tirajı 28.000'in üstündeydi.

Bunlar sırasıyla aşağıdakilerden ibaretti:

Gazeteler (1910)			
Adı	Yayın Yeri	Tirajı	Yayınlandığı (Şive)
Beyanü'l Hak	Kazan	1400	Tatarca
Yıldız	Kazan	2400	Tatarca
İdil	Astırahan	1000	Tatarca
Vakit	Orenburg	3600	Tatarca
Sada	Bakü	1500	Azerice
Güneş	Bakü	2000	Azerice
Türkistan vilâyetinin geziti	Taşkent	1800	Sart (Özbekçe)
Kazan Muhbiri	Kazan	500	Tatarca
Yalt-Yult	Kazan	1200	Tatarca
Burhan-ı Terakki	Astırahan	500	Tatarca
Din ve Maişet	Orenburg	800	Tatarca
Nur	Petersburg	2500	Tatarca
Tercüman	Bahçesaray	1500	Kırım Tatarcası
Dergiler			
Adı	Yayın Yeri	Tirajı	Yayınlandığı (Şive)
Molla Nasrettin	Tiflis	2500	Azerice
Mezher	Tiflis	100	Azerice
Yeni Füyuzat	Bakü	1000	Azerice
Necat	Bakü	?	Azerice
Mavera-i Bahr-i Hazar	Aşhabad	2000	Farsça

Yukarıda adı geçenlerin dışında Samara'da yayınlanan aylık *İktisat*'ın tirajı 1000 ve Orenburg'da iki haftada bir yayınlanan *Şura*'nın tirajı ise 1500 olarak verilmektedir.¹²⁸ Bu hesaba göre, değişik Türk lehçelerinde yayınlanan dergi ve gazetelerin 1910 yılındaki tirajı (günlük ve haftalık) 27.300'dür. Ancak bu ra-

porun bütün Türk basınını kapsayamadığı ortaya çıkmaktadır. Bizim bildiğimize göre en azından 9 yayının adı burada kaydedilmemiştir. *Âlem-i Nisvan, Âlem-i Sübyan, Çüküç, Hakikat, Maarif, Malumat-ı Mahkeme-i Şeri'ye-i Orenburgiye, Millet, Mirat, Şahab-i Sagib.*¹²⁹

GASPIRALI'NIN GÖRÜŞLERİ, FİKİR YAZILARI VE EDEBİYATÇILIĞI

Gaspıralı bazen birbirinden bağımsız, bazen birbirinin devamı şeklinde yazdığı hikâye, roman ve makalelerle okuyucularını istediği gibi yönlendirmeye çalıştığı biçiminde bir görünüm yaratıyor. Aslında o bir gazeteci olarak, memleketin gündeminden uzak kalmamaya çalışmakta, aynı zamanda uzun zamandır düşündüklerini de okuyucuları ile paylaşmaktadır. Bunda bazen başarılı olmakta, bazen ise okuyucusu ile o önem verdiği fikir arasında bağlantı kopmaktadır. Zaten haftada bir-iki kıt imkânlarla çıkan, uzun yıllar kazanç sağlamadan yayınlanan bir organdan daha fazla ne beklenebilir. *Tercüman/Perevotçik* gazetesini günümüzün ulusal gazeteleri ile karşılaştırma yanlışlığına düşmemeliyiz. Bu gazete 19. yüzyılda, tek bir dizgici ve bir iki çalışanı ile yayınlanan dört sayfalık bir gazeteydi. Ancak içinde zaman zaman çok ilginç bilgiler ve fikirler bulunurdu.

Görüşleri: Gaspıralı'nın bilhassa *Tercüman* gazetesiyile yaydığı fikirleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1. Okullarda Avrupa tarzında eğitim yapılması,
2. Türkler için ortak bir yazı meydana getirilmesi,
3. Kadınların esaretten kurtarılması,
4. Rusya Türklerinin iktisadi hayata katılmaları,
5. Dinî idarelerin düzeltilmesi,
6. Yardımlaşma cemiyetlerinin kurulması.

Bu noktalarda toplanan görüşler geri kalmış Türk-Tatar topluluğunu kalkındırmak için çalışan reformcuların “Usul-ü Cedid” programı olmuştur. Eğitim problemi Gaspıralı için en mühim meseleyi teşkil ediyordu. Ona göre eski metotla çalışan mektep-medreselerden mezun olanlar, eğitim ve dünya görüşü olarak 16. yüzyıl seviyesinde olup Kepler ve Newton’u tanımıyorlardı, ayrıca halklar ve devletler arasındaki münasebetlerden bihaberlerdi.

Gaspıralı henüz 1881’de yayınlanan *Russkoe Musulmanstvo* adlı eserinde Müslümanlara Rusça’dan Türkçe’ye tercümeler yapılarak bunların daha geniş bir kitle tarafından okunmasının sağlanmasını, Avrupalı eğitim örneklerini tavsiye ediyordu. Gaspıralı, “*Ruslar ve Slavlar da Avrupa’nın kültürünü kendi sahillerine çekmek istiyorlar. Biz Müslümanlar da Avrupa’nın kültürünü almalıyız, fakat gerekli yerlerini tenkit ederek*” diye yazmıştı. Gaspıralı Avrupa kültürünün en mühim unsuru olarak eğitim tarzını görmekteydi ve Türklere başta bunu kabul ettirmeye çalıştı. Gaspıralı mektebe gittiği yıllarda buradaki eğitimin yetersizliğini bizzat fark ettiğini ifade etmektedir. Gaspıralı “Zincirli” medresesinde Rusça öğretmeni olarak çalıştığı dönemlerde Müslüman okullarının durumunu, bu sefer yetişkin bir insan olarak, daha iyi anlamaya başlamıştı. O, “*çocuklar bu okullarda ne kadar zaman ve gücü lüzumsuz yere sarf ettiklerinin bilincinde değiller. Bu fedakârlıktan hemen hemen hiçbir şey elde etmemektedirler. Çocukluğun en güzel yılları boşuna geçmektedir*” diyerek mektep-medreselerdeki içler acısı durumu ifade etmişti.

İşte, ilkin 1884’te açtığı usul-ü savtiye (ses: fonetik) metoduna göre eğitim veren mektebi ile eski metotla yani heceleme suretiyle *Kur’ân* okumasını öğreten mektepleri kısa zamanda fersah fersah geçmişti. Gaspıralı yeni okulu “modernleşmenin” hücreci olarak kabul etmişti. Fakat bunu milletin ilgi odağı haline getirmek için eğitimin, eskisi gibi yarım yamalak Arapça ve Farsça değil, Türkçe yapılması gerekiyordu. Gaspıralı’nın

1906 yılında da teklif ettiği gibi bu yeni mekteplerde ilk üç dört yıl “mahallî lehçe”de, sonra ise “umumi edebî Türk lisanında” eğitim yapılmalıydı. Türk dilini kullanmanın millî siyasi önemi- ni, bunun Türkleri birleştirici unsur olduğunu Gaspıralı gayet iyi anlamıştı. Fakat gerek Osmanlı Türkleri ve gerek Rusya Türkleri tarafından kullanılan ortak bir yazım (edebî) dili mevcut değildi.

Fikir Yazıları: İleride Gaspıralı’nın edebiyata katkılarından bahsedeceğiz. Bu eserlerin çoğu başta Tercüman’da tefrika edilmiş ve sonra kitap olarak yayınlanmıştır. Ancak bu bölümde ilgi- mizi çeken birkaç fikir yazısından örneklerle yetineceğiz.

Bunlardan ilki “Sosyalizm ya da Mezheb-i İştirakiyyun (Sos- yalizm veya Komünizm İdeolojisi)”, sonrakileri “Mezheb-i İşti- rakıyyun” adını taşıyor. Yirmiden fazla sayıda olan bu dizi ma- kalelerin ilki 1906 Ocak ayında, sonuncusu ise Temmuz 1906’da yayımlanmış. Biz bu makale dizilerinde bulduğumuz ilginç gö- rüşleri aktaracağız:

“... Vakıan birinci nazarda (ilk bakışta) bu mezhebin kavaidi (ideolojinin kuralları) pek hoş görülen şeylerdir. Müsavat (eşit- lik), adalet, merhamet, hakkaniyet (doğruluk) ve saire. Bu şeyle- ri herkes sever.”¹³⁰

Bu sosyalizm efkarları (fikirleri) ahlak haricinde (dışında) bir hayalattan (hayalden) ibaret olduğu söylemek lazım mı acaba? ... İrsiyet (soy) olmayacak, haram imiş. ... Peder (baba) nefisinden esirgeyip evladına toplayacak bu ise ortaya konulup umuma tak- sim olunacak (genele dağıtılacak). Bunun müsavat ve adalet nere- sinde kaldı? Ama aile de olmayacak. Peder - evlad birbirini tanı- mayacak. Boru ile umumi (genel, ortak) sofraya davet olunacak, boru ile zevk ve sefa edecek, boru ile birer kadın alıp istirahatata çe- kilecek. Aferin sosyalistler! İyi bir medeniyet (uygarlık), iyi maişet tesis (geçim sağlayacak) edecek imişsiniz.”¹³¹

*İştirakiyyun nazarları ve itikatları (görüş ve inançları) bizim Rusya Müslümanlarının yaşları (gençleri) arasına girdiği ma-lum oldu. İki gazete tesis edildi (kuruldu). (Tanğ Yulduzu ve Azad [Özgürlük])*¹³²

Avrupa'da yirmi milyon halkın on altı milyonu çıırçıplak (tamı tamına on altı milyonu) işçidir. Yirmi milyon İslam arasın-da yarım milyon halis işçi bulunmaz. Bizim Tanğçı, Azadçı bi-raderlerin "bay, bay" diye kıçkırıp (zengin zengin diye bağırıp) prikazçikleri (tezgâhtarları) bunlara düşman ettikleri kişiler öz-leri (kişilerin kendileri) Moskova'nın prikazçikleridir...

*Bir gün mucize olarak "cemiyet-i iştirakiyyun" vücut bul-sa (komünist toplum oluşursa) biz Müslümanlar bu cemiyetin en edna (pek bayağı), en aşağı azaları (üyeleri) olacağız; en ağır, en pis işlerini bizler işleyeceğiz; çünkü fikir, fen, bilgi ve hüner-den bibehreyiz (yoksunuz).*¹³³

*Herkese iş ve toprak ve rahat verilmelidir, lakin bilabedel (karşılıksız, ücretsiz) tutup almak, müsadere etmek, talamak (el koymak, çalmak) ile değil.*¹³⁴

Gaspıralı Rusya'da sosyalizmin yerleşmesine şüphe ile bak-masına rağmen bu makalenin yayımlanmasından on bir on iki yıl sonra komünistler iktidarı ele geçirdiler. Gaspıralı'nın tahmin et-tiği gibi de Müslümanlar bu yeni rejimde de aşağıda kaldılar.

Gaspıralı toplumun gelişmesinde kadınların önemini nere-deyse her fırsatta makale veya küçük hikâye şeklinde okuyucula-rına sunardı. Kızı Şefika Hanım ile çıkardığı *Âlem-i Nisvan* (Ka-dınlar Dünyası) adlı gazete de bu duyarlılığına bir örnek teşkil eder. Ancak Rusya'daki Müslümanlar, diğer halklar gibi laik bir sistemde yaşamadıklarından, kadın haklarının da şeriat düzenin-de yorumlanması gerekiyordu. Dolayısıyla bugün Gaspıralı'nın kadınlar hakkında söyledikleri anlamsız ya da ters gelebilir. An-cak 21. yüzyılda ülkemizde dahi kız çocukları ve kadınları-

mızın hak hukukları Avrupai anlamda çözülmediğinden belki Gaspıralı'nın o yıllardaki fikirleri bizim bile işimize yarar. Biz her ne kadar şeriat düzeninde yaşamadığımızı iddia ediyorsak da, diyanet işlerimiz, müftülükler, camiler, onların görevlileri imam ve müezzinler devletin bütçesi ile yaşıyor. Medeni hukuk kurallarına göre tek eşlilik yürürlükte ise de imam nikâhı adı altında çok eşlilik sürüyor. Bu nevi kadınların hukukları şeriata göre mi düzenleniyor? Buna benzer laiklik prensibine ters düşen uygulamaları yaşıyoruz. Gaspıralı ise şeriat düzeninde yaşıyordu. Müslümanlar o dönemde hem şeriat hem de Rusya'nın sivil kanunlarına uymak zorundaydılar.

Gaspıralı 1903 yılında 18 sayfalık *Kadınlar* adlı bir broşür yayınladı. Bu broşürün “Kadınların Baş Vazifeleri (Görevleri)” adlı kısmında şu satırlar mevcut:

“Dişi insanların üç büyük vazifesi vardır: Biri kadınlık, biri validelik (annelik) ve biri refikalıktır (eşliktir). Fakat erlerin de (erkeklerin, kocaların) böyle üç vazifesi vardır: Biri kocalık, biri atalık (babalık) ve biri refiklik...”

Kadınlar insan olduklarından ve insan evladı (çocuğu) terbiye edeceklerinden dişi hayvan gibi bisavat ve biilim (cahil ve bilgisiz) kalsalar dünya ve ömür fena olur.

Tahsil-i ilim cümle Müslim ve Müslimeler (Bilim eğitimi almak bütün Müslüman erkek ve kadınlara) farz edilmiştir.”¹³⁵

Broşürün devamında “Büyük Kadınlar” başlığı ile Semiramis, Kleopatra, Buhara’da kadın padişah, peygamberin annesi Hatice, İngiltere’de kraliçe Elizabet ile Viktoria, Avusturya’da Marie Teresa, Rusya’da Elizaveta ile Ekateria örnekleri verilmiş. Ayrıca “Kadınların Şer’i ve Nizami Hukukları (Kadınların şeriata göre Rusya kanunlarına göre hakları)” başlığı ile açıklayıcı bilgiler vermiş.

Gaspıralı bu broşürün devamı mahiyetinde ise yine aynı yılda 1903'te üç dizi yazısında "Zulüm Kaydan (Nereden) Geliyor?" adlı makalesi ile Rusya'daki Müslüman kadınların çektiklerini yansıtıyor. Bazıları hâlâ ülkemizin güncel konuları. Arada bir basından öğreniyoruz. Gaspıralı'nın adı geçen makalesinde aşağıdaki ilginç örnekler var:

"Müslümanın biri büyük kabahat ve cinayet işleyip zakon-ı devlet mucibi (devlet kanunları gereği) katle bedel (cinayet karşılığı), ömri Sibiry'a ya yaki katorojni hizmete nefyolunur (Sibiry'a ya müebbet sürgün veya kürek cezası verilir). Zevcesinin (karısının) kabahati yok. Sibiry'a ya katorojniye gitmek istemiyor. Katorojni zevc (ağır cezaya hükmedilmiş koca) buna boş kâğıdı (şeriata göre kocanın "boş oldun" demesiyle karısından boşanma usulü) vermiyor... Biçare, bigünah (çaresiz, günahsız) Müslime bağlı (Müslüman kadın nikâhla bağlı) aç ve sefil kalıyor... Müslümanın şu kadına ettiği insafsızlık ve zulüm değil mi?

Diğer bir Müslüman, lakin usal (kötü), alçak bir Müslüman, bir kadın alıyor. Bu kadını mahallinde kaldırıp (bulunduğu yerde bırakarak) özü (kendisi) bilmem ne taraf gidiyor. Bir sene, üç sene ya beş sene bu kişiden ne haber ve ne kadına nafaka geliyor... Bulunduğu yerde, diğer bir kadın daha alıp rahatına bakıyor. 'Ben çaresiz kaldım, açtan (açlıktan) telef olacağım, beni halas edin (kurtarın)' ... kadıya yakladıkta (kendini savunduğunda) 'Seni şeriat-ı Huda (Tanrının kuralları) boşlamıyor' hüküm ile ve cesaret edip naçalnik (o yörenin amiri) varırsa 'benim işim değil, mollaya var' diye reddediyor...

Üç-dört şehirde yaki vilayette birer avret (kadın) alıp hiçbirine nafaka vermeyip bırakıp ve kaçıp gezen kişilere dikkat edelim.

Hâlbuki Kurân-ı Şerif bir kelime ile tefsir (yorumlama) edilmek lazım gelirse, bu kelime 'adalet' olacaktır.¹³⁶

Doğrudur, kadınlar bizim kadınlarımızdır, lakin bununla beraber bunlar İmparator'un tabi'alarıdır (vatandaşlarıdır). Rusya'nın, yani medeni (uygar) bir ülkenin sakineleridir...

Fransa'ya tabi Cezayir Müslümanları beyninde (arasında) birkaç kadın almak müsaade-i şer'iyesi (dinî izni) yaman istismar edilip (kötü kullanılıp)... Fransız zakonu mucibi feshedilmiştir (Fransız kamunları gereği geçersiz sayılmıştır).

Gollandiya (Hollanda) devletine tabi Cava, Açın... Müslümanların bir hayli hukukları naks edilmiştir (birçok hakları kısıtlanmıştır)...

Ayrılık kâğıdı verilmeyip terk edilmiş çaresiz, bîkes (kimsesiz) kalmış Müslimelerin hal-i teessüfanlerine (acınacak durumlarına) kulak verip merhamet ve insaf yolu izleyen Örenburg İdare-i Ruhaniyesi (Dinî idaresi) olmuştur... 1896 senesi sentyabrda (eylülde) cenap (ulu) müftü... büyük ulemaya (bilim adamlarına) müracaat etti... Cevaben (cevap olarak) aldığı altmış altı mektup... Mutalaa (rapor) namıyla risale (kitapçık) şeklinde 1897'de Kazan'da tabedilmiş (basılmış) idi...

(Buna göre) İptida nikâh edilecekte (başlangıçta, nikâh kıyılırken) birinci; zevcesini nafakaya muhtaç edip çit (yabancı), uzak vilayetlere, gubernalara gidip bir seneden ziyade turmaz (kalmaz); ikinci, zevc (koca), mahkeme tarafından nefyedilse (sürülse), hatununun nikâhında bağlap (nikâhında tutup) gitmez; üçüncü; şeriata hilaf revişçe (şeriata aykırı şekilde) kıynamaz (dövmez) ve dördüncü, şeriat buyurmuş surete (şeriatın buyurduğu şekilde) terbiye ederlik baylığı (bakacak, besleyecek zenginliği) ve kudreti olmagan müddette (olmadıkça) üstüne ikinci hatun nikâh eylemez. ”¹³⁷

Gaspıralı şeriat adına kadınlara yapılan haksızlıkları gözler önüne serse de, İç Rusya ve Sibirya Bölgelerinden sorumlu Ufa'da bulunan (bugünkü Rusya Federasyonunda Başkurdistan

cumhuriyetinin başkenti) Orenburg müftülüğü kendi emri altındaki imamlara yukarıdaki raporu yollasa da, bunlar tavsiye mahiyetinde kalıyordu. Şeriatla yönetilen İran İslam Cumhuriyeti, Suudi Arabistan, Afganistan, Pakistan gibi ülkelerde kadınların başlarına neler geldiğini hepimiz biliyoruz. Bir ülke bir kere şeriat sistemine girerse çıkması çok zordur. İran şahlık rejimini yıkarak daha da katı, özgürlüklerin tamamen kısıtlandığı bir rejimi seçmiş oldu. Büyük kitlelerin seçimi genelde duygusaldır. Dolayısıyla aydınlar ve siyasetçiler halkların lokomotifidir. Gaspıralı bir yerde işte bu görevi üstlenmişti.

Edebi Eserleri: Gaspıralı'nın yazdığı iki eser Rusça olup, siyasi, sosyal, kültürel alandaki görüşlerini yansıtıyordu ki, daha önceki bölümlerde bunlardan bahsedildi. Gaspıralı'nın değişik tenkit yazıları da bulunmaktadır. Bunların çoğu Prof. Dr. Yavuz Akpınar tarafından derlenmiş olup, ilgilenenler buradan okuyabilirler. Benim bu kısımda kısaca değinmek istediğim başta *Ter-cüman* gazetesinde tefrika olarak çıkan ve daha sonra kitaplaştırılan ve birbirinin devamı mahiyetindeki romanlarıdır. Gaspıralı romanlarında kurgu unsurunu, hatta bilim kurgu unsurunu kullanmıştır. Ancak neticede bu roman ve hikâyeler fazlasıyla didaktik üslupta kaleme alınmıştır. Bazı kısımları bugünkü okuyucunun bile anlayacağı kadar basit ve sade yazılmışken, bazı kısımları Osmanlıcadır. Yani anlamak için sözlük gerekir. Bu romanları bugünkü Türkçemize aktarsak bile pek fazla okuyucu bulacağını tahmin ediyoruz.

İlk eser 1887 yılında 26 sayıda tefrika edilen *Frengistan Mektupları*'dır ve Molla Abbas Fransevi müstear (takma) adıyla kaleme alınmıştır. Bunu devamı olan ikinci roman Fransa ve İspanya'da hayali gelişmiş bir İslam topluluğu arasında geçen *Darürrahat Müslümanları*'dır. 1891'de başta tefrika edilmiş, sonra ayrı kitap olarak çıkmış, 1895'te tekrar tefrika edil-

miştir. Sekiz yıl sonra 1903'te bir kez daha *Tercüman* sayfalarında yayınlanmış ve nihayet 1906'da tekrar kitap olarak çıkmıştır. 1889'da ise altı sayıda bu romanın devamı olan *Sudan Mektupları* ve yine devamı olarak 1890-1891 yıllarında 28 sayıda *Kadınlar Ülkesi* çıkmıştır. Kadınların erkeklerin bütün haklarına sahip, erkeklerin ise çocuk bakmak, evi temizlemek ve kapalı dolaşmak zorunda olduğu bir ülke kurgulanmıştır. 1908 yılında altı sayıda *Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf* adlı hikâye dizisi ile bu uzun roman tamamlanmış olmaktadır. Ancak göreceğiniz üzere yayınlanma süreleri peş peşe değildir. Bazı kısımlar kitaplaşmış, bazıları gazete sayfalarında kalmıştır.

Bunun dışında tamamlanmamış hikâyeleri de mevcuttur. 1895 ile 1897 yılları arasında *Arslan Kız*, *Kart Agay (Yaşlı Ağa)*, *Ahmet Bay Taşkesenli* ve *Bedros Aga Karakaşyan*, *İvan* ve *Süleyman* gibi didaktik, eğitici, nasihat verici hikâyeleri basılmıştır. Anlaşılan bu hikâyeler çocuklar veya cahil halk göz önünde tutularak yazılmışlar. Gaspıralı son yıllarında siyasi faaliyetlere de daha yoğun katıldığından bu nevi edebi üretimden vazgeçmiştir.

ORTA ASYA'YA SEYAHAT

Gaspıralı yayın faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da eğitim konusunu, yani usul-ü cedidi yaymayı da ihmal etmiyordu. 1890'larda onun dikkatini en fazla Ruslar tarafından işgal edilen Türkistan (bugünkü Özbekistan'ın bir kısmı ve Türkmenistan) ile Rusya'nın himayesi altına giren Buhara Hanlığı (bugün Özbekistan) çekiyordu.

1891'de Rusya İmparatorluğu İçişleri bakanlığının Vaşkeviç isimli bir yetkilisi Müslüman bölgelerindeki ruhanî ve eğitim kuruluşlarını incelemek ve gerekli organizasyonları yapmak maksadıyla Kırım'a gelmişti. Gaspıralı, yıllardan beri Müslümanların eğitim sorunlarıyla uğraştığı ve Çar'a bağlı bir şahıs olarak bilindiği için Vaşkeviç ondan Kırım'daki Müslüman okullarının durumu ve reform teklifleri hakkında bir rapor hazırlamasını talep etti. Gaspıralı'nın hazırladığı bu raporun Kırım'daki eğitime ne gibi etkisi olduğu bilinmemekle birlikte, raporun bir kopyasının Türkistan genel valisi N. O. Rozenbah'ın eline geçtiği anlaşılmaktadır. Genel vali Gaspıralı'nın raporunu daha sonra Türkistan Öğretmen Seminerinin müdürlüğü görevine getirilecek olan şarkiyatçı ve misyoner N. P. Ostroumov ile bu konularda uzman V. P. Nalivkin'e yollamıştı. Fakat her ikisi de Gaspıralı'nın raporu hakkında olumsuz görüş belirttiler. Ostroumov Rus hükümetinde resmi bir sıfatı olmayan bir şahsın (Gaspıralı'nın) nasıl olup da yabancıların (inorodtsı: Müslümanlar ve diğer gayrı Ruslar için kullanılan resmî tabir) eğitimi gibi bir konuya el ata-

bildiğine şaşıtığını ifade etti. O bu meselenin Ruslar tarafından çözülmesi gerektiğini, bir Tatara inanmanın tamamen manasız olduğunu düşündüğünü belirtti. Şayet hükümet Türkistan halklarını Ruslaştırmada başarılı olacaksa, Gaspıralı gibi şahısları çok yakından gözetlemelidir, çünkü o “kendi milletini korumak için Rus kültürünün bütün avantajlarını kullanmaya çalışacak bir şahıstır” şeklinde bir görüş sunmuştu.

Nalivkin de Ostroumov gibi Gaspıralı’nın eğitim raporuna karşı çıktı. Bu iki güçlü şahsın Gaspıralı’nın eğitim konusunda verdiği raporu sert biçimde tenkit etmeleri üzerine genel vali de bu teklifi uygulamaktan vazgeçti.¹³⁸

Gaspıralı resmî Rus makamları aracılığıyla eğitim reformunu gerçekleştiremeyeceğini anlayınca başka yollar aramaya başladı. 1891’den itibaren *Tercüman* gazetesinde Buhara Emiri Abdülahad (1885-1910) hakkında çok olumlu ve tanıtıcı haberler, makaleler yayınlanmaya başladı. Emir de gazetenin kendisinden bahsettiğini duymuş olacak ki, 1892 yılında *Tercüman*’a abone olmak arzusunu belirtti. Emir Abdülahad ertesi yıl büyük Rusya seferine çıktığı zaman Bahçesaray’a da uğrayarak Gaspıralı ile buluştu ve *Tercüman*’ı övücü sözler söyledi. Buhara Emiri’nin ülkesine dönmesinden sonra Gaspıralı da Orta Asya’ya seyahat etmek üzere planlar yapmaya başladı ve seyahate çıkma kararını *Tercüman*’da (31 Ağustos 1893, sayı 29) aşağıdaki şekilde kamuoyuna açıkladı:

“Geçenlerde Türkistan bölgesine bir seyahat yapma hevesi geldi. En eski medeniyetin kaynakları- tarihî Baktryia¹³⁹, Viyana’ya, kuzeybatıya Moskova’ya, güneybatıya Kahire’ye dalgalar halinde giden Türk kabilelerinin ana hareket üssü, ayrıca Türk fatihlerinin en büyüğü olan Timur’un vatanı... Bugün bunlar bende büyük tarihî ve etnografik merak uyandırıyor. Avrupa kültür ve adetlerinin hiç etkisi altında kalmamış veya çok az kalmış olan Müslüman cemiyetini de merak ediyorum. Şu-

bat ayında Buhara Emiri Bahçesaray'a gelmiş ve bana çok ilgi göstermişti. Bu olay da beni seyahate teşvik eden sebeplerden biri oldu.”¹⁴⁰

Gaspıralı 10 Mayıs 1893'te Bahçesaray'dan Sivastopol'a, oradan da gemi ile Batum'a gitti. Kafkasya'yı karadan aşarak Tiflis'e vardı. Tiflis ve daha sonra Bakü'de birkaç gün kaldıktan sonra Hazar denizini aşarak Uzun Ada'ya ulaştı. Aynı gün Buhara'ya giden trene bindi. Buhara'ya vardığında Hanlığın resmî görevlileri tarafından karşılandı ve Emir'in resmi konluğu olduğu belirtildi. Gaspıralı'yı Buhara'da elçilerin misafir edildiği bir konağa yerleştirdiler ve emrine dört atla çekilen bir araba ve dört arabacı verdiler. Emir şehirde bulunmuyordu. Gaspıralı kentte dört gün kaldı ve Buhara kadısı Keliyan'la görüşerek ona usul-ü cedit hakkındaki fikirlerini anlattı. Kadı Keliyan Gaspıralı'nın eğitimi modernleştirme hususundaki görüşlerine katıldıysa da, eğitimin Türkçe değil de Farsça yapılması hususunda ısrar ediyordu. İsmail Bey ise her ne kadar Buhara'nın resmî dili Farsçaysa da, halkın Özbek şivesinde konuşmasından dolayı Türkçe ders kitaplarının daha başarılı sonuç vereceği fikrinde ısrar etmişti.

Buhara'da bir sonuca varamayan Gaspıralı oradan Semerkant'a geçti. Burada aslen Orenburg'lu olan, fakat o yıllarda Semerkant'ta yaşayan zengin Tatar tüccarı Abdülgani Bay Hüseyin'in davetine katıldı. Gani Bay Gaspıralı'nın faaliyetlerini yakından takip etmiş bir zattı. Ona kendi evinde bir usul-ü cedit mektebi açma teklifinde bulundu ve gerekli masrafları üstlendi. Gani Bay'ın evinde açılan mektebe 23 talebe katıldı. Gaspıralı hocalık görevini kendisi ile birlikte seyahat etmekte olan Bakü'de Rusça muallimliği yapan Sultan Mecit Ganizade'ye verdi. O yeni metotla eğitim faaliyetlerini yürütebilecek birkaç öğretmen yetiştirene kadar Semerkant'ta kalacaktı. Sultan Mecit 40 gün süren eğitim döneminde bir miktar insana yeni metodu

öğretti. Fakat mektep yerli mollaların muhalefeti, resmî makamların izin vermemesi yüzünden veya her iki sebepten kapatıldı.

Gaspıralı Semerkant'ta da fazla kalmayarak Taşkent'e gitti. Orada Ostroumov'la görüştü ve 8 Haziran 1893'te tekrar Semerkant'a döndü. Burada onu Buhara emirinin bir vekili bularak, emirinin kendisini Şehr-i Sebz'de kabul edeceğini bildirdi. Kabul töreni kısa sürdü. Anlaşılan Emir ülkesine modern eğitimi sokmak istemekle birlikte, bu nevi bir değişikliğin büyük muhalefetle karşılaşacağı endişesiyle usul-ü ceditten vazgeçmişti.¹⁴¹

Gaspıralı Emir'in misafiri olduğundan ona çok büyük iltifatlar edildi, ziyafetler verildi. Gaspıralı bunu şöyle tarif ediyor:

“Bunların cümlesi (hepsi) tarafından gayet biraderane (kardeşçe) kabul olunup, Taşkent'te bulunduğum altı gün, hemen arası kesilmeyip ziyafetlerde geçirdim; lakin, dostlarım, biçare (çaresiz, zavallı) misafiri bu kadar sıylamak (ağırlamak) reva mı?... ”

Cümle mihmandarlarıma (konuk edenlere) evet, çok teşekkür ediyorum, lakin “muharrir” (gazeteci, yani kendisi) bu kadar aş ve sıylavdan (yemek ve ikramdan) yese de fena olsa (ölse) bu seyahati kim yazardı? Lakin hamdolsun. Kızarmış etlere cins ve tabiatça kurb (yakın) olduğumdan, nam-ı Kırım (Kırım'ın adı) perişan olmayıp altı günde, yirmi beş sofraya galebe eyledim!”¹⁴²

Gaspıralı Buhara Emiri Abdülhad Han ile görüştüktan sonra onu başka bir salona alırlar. O burada kendisine verilen hediyeler hakkında şöyle yazıyor:

“Âdet mucibi (âdet üzere) yine çaylar geldi ve çay esnası hademeler bir-iki bohça getirip yere kodular. Saray beyi bunları açıp Cenab-ı Ali (yüce Hanın) ihsanı (hediyesi) olduğunu beyan kıldı (söyledi); dua edip kabul ettim. Kadife, ipek ve Hindi (Hindistan malı) 25 hil'atlar (kaftan) 100 arşın (bir arşın 68 cm.) kadife, 12 top ipek materyal (kumaş), 15 top edres (yarısı ipek do-

kuma), 3 kilim, Karakul terileri (Karakul koyunu derileri) ve seyahat mesarifatine (gezi masraflarına) kâfi, akçalı hat (banka çeki) ihsan-ı şahanelerinden (Hanın hediyelerinden) ve topçu azbarına (avlusuna) çıktıkta teslim edilen mıklama çavuplu (işlemeli koşumu olan) has Türkmen aygırı, lütf-i mahsusalarından bulunmuştur (özel bağışları arasındadır).

Bin bir teşekkür!"¹⁴³

1990 yılında ilk defa, o dönemde henüz Sovyetler Birliği mevcuttu, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyetine bağlı Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin başkentine gittiğimde beni de aynı şekilde ağırladıkları, içtiğim içkilerden ve yediğim yemeklerden neredeyse fenalaştığım için Gaspıralı'nın başına gelenleri çok iyi anladım.

Gaspıralı 15 yıl sonra 1908 yılında aynı güzergâh üzerinden tekrar Buhara'ya gider. Birtakım gelişmeler ummaktadır. Tekrar Emir ve veliaht Alimcan Töre ile görüşür. Rusya hâkimiyeti altında bulunan Semerkant ve Türkmenistan'da yeni metot ile çalışan okulların açılmasına memnun olur. Ancak Buhara'da hâlâ böyle bir okul açılamamıştır. Onun bu konudaki can sıkıntısını aşağıdaki satırlarda kendisi daha iyi açıklıyor:

"Cenab-ı Ali Emir hazretlerine ve maiyetlerinde bulunan ... vesairlere usul-i savtiye ve nizamlı mektepler hususunda birçok defalar malumat ve tafsilat vermişim, fakat meseleyi anlatmaya iktidarım yetmemiştir...

*Buhara-yı Şerif pazarlarının hali, cevab-ı mücessemidir (görülen, canlı bir cevaptır). Bu pazarlarda beş yüz tacir ve sevdeger (tüccar) varsa, yirmi beşi eline kalem alıp defter tutmayı bilmez... Buhara'nın bugünkü inhitatını (düşüşünü) ve düşkünlüğünü gören ecnebilerin ve Rusların yazdıkları alem-i medeniyete suyi tesirler etmektedir (uygar dünyada kötü etkilere sebep olmaktadır)."*¹⁴⁴

Gaspıralı böyle bir hayal kırıklığı ile ülkesine döner. Zaten Buhara bu cehalet, vurdumduymazlık ve aldırmazlıkla 1918’de özerkliğini kaybeder ve 1920’de de Sovyetler Birliğine dâhil edilir.

GASPIRALI TEKRAR SİYASET SAHNESİNDE

Gaspıralı Rusya'daki Türk toplumunun geri kalmışlığı ile mücadele eder. Doğal olarak eğitim, toplum, ekonomi meselelerini de gündeme getirir. Rejimin hoşuna gitmemesine rağmen siyasi haklar ile de yakından ilgilenir ve imkânlar çerçevesinde Türk toplumunu kalkındırarak, Ruslarla eşit hak ve hukuklara sahip bir topluluk hâline getirmeyi arzular. Gaspıralı'nın kamuya akseden sesi *Tercüman*, Müslümanların dinî faaliyetleri için sorumlu olan ruhanî idarelerin düzeltilmesini talep ediyor, Rus gazeteleri ile Müslümanlar lehine polemiğe giriyordu. Gaspıralı Ruslarla eşit duruma gelebilmek için en önemli faktörlerden birinin ekonomik güç olduğunu çok iyi kavradığı için okuyucularını bu konuda düşünmeye sevk eden haber ve makaleler yayınlıyordu. Bu tür haberlere tek *Tercüman*'da değil kadınlar için yayınlanan *Âlem-i Nisvan*'da da yer veriyordu. Mesela 1907 yılında *Âlem-i Nisvan*'da "Sanayi ve Ticaret (Avrupalılar ne için zengin oldular?)" adlı bir uzun makaleye rastlamaktayız.¹⁴⁵ 1910 yılındaki *Tercüman* gazetesinin ilk aylardaki nüshalarında Tatar tüccarlarını batıya giderek, Batı Avrupa'nın ticari hayatını, faaliyetlerini öğrenmeye teşvik eden yazılar yayınlanmıştı.¹⁴⁶

Hiç şüphesiz Rusya Türklerinin meseleleri ile yalnız İsmail Gaspıralı ilgileniyordu demek doğru olmaz. Çünkü kültürel, sosyal ve siyasi kıpırdamalar Rusya Türklerinde 1905'ten çok önceki tarihlerde başlamıştı ve bu hareketlerin önderliğini Tatar ve

Azerbaycanlı aydınlar üstlenmiş olup, başkent St. Petersburg, Kazan, Ufa, Bakü ve Nijni Novgorod gibi merkezlerde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Tabii ki bu merkezler arasında Kırım'ın Bahçesaray'ı yani *Tercüman*'ın basıldığı yer de rol oynuyordu.

Kırım'da Siyasi Faaliyetler: Gizli Rus dokümanlarına göre Kırım'da siyasi faaliyetlerin başlamasında “Genç Türklerin” rolü bulunuyordu. 1904 yılının başında “Genç Türklere” mensup olan ajitatörler (kışkırtıcılar) Bahçesaray'a tüccar, komisyoncu gibi çeşitli kılıklarda gelerek ufak çapta toplantılar düzenlemişler, yerli mollalar, müezzinler, talebeler ve mektep muallimleri gibi taraftarlarla veya Türkiye'de tahsil görmüş olan şahıslarla temas kurmuşlardı. Bu faaliyetler verimli olmuş ve Kırım'da 1905 yılında “Genç Tatarlar” adlı siyasi bir teşkilat faaliyete geçmişti.¹⁴⁷ Aynı dokümanın ifadesine göre, bu teşkilatta aşağıdaki şahıslar üye bulunuyordu: Bahçesaray belediye başkanı Davud(oviç), Süleyman Mirza Kırımtay(ev), Hüseyin Balcı(ev), Korbekli köyünden Velişahoğlu, Sait Cemil Hotar(ov), İsmail Bey, Emir Ali Kayış(ev) ve İsmail Gaspr(inski). Aslında bu şahıslar bildiğimiz kadarıyla hiçbir zaman “Genç Tatarlar” hareketine katılmamışlardı. Hatta Gaspıralı “Genç Tatarlar”ın lideri Abdürreşid Mehdi(yev)'in aşırı talepler koyarak ortaya çıkmasını desteklemeyen bir kimseydi. Fakat Rus makamları Kırım Türkleri arasındaki her türlü siyasi faaliyeti aşırı buldukları için olsa gerek, yukarıda adı geçen ılımlı şahısları ve onların düzenledikleri faaliyetleri de “Genç Tatarlar” hareketi ile bağdaştırıyorlardı.

Bahçesaray belediye reisi Davud(oviç), 17 Ekim 1905 manifestosunun ilânından sonra, Kırım Türklerinin belli başlı meselelerini görüşmek üzere şehrin ileri gelenlerini Abid Efendi camii'nin karşısındaki Mustafa Çelebi'nin kahvehanesinde düzenlenen toplantıya davet etti. Bu toplantıda yukarıda da adı geçen şahıslardan Davud(oviç), Kırımtay(ev), Hator(ov) ve Gaspıralı birer

konuşma yaptılar. Bu konuşmalardan sonra Kırım'ın her tarafından gelen Müslüman vekillerinin iştiraki ile belli başlı maddeleri aşağıda belirtilen, 18 maddeden oluşan talebi içeren bir dilekçe hazırlandı. Dilekçede;

- 1) Müslüman ruhani idaresi üstündeki baskıların kaldırılması,
- 2) Değişik sınıflar üzerindeki baskıların kaldırılması,
- 3) Şahıslardan müsadere edilen her türlü orman, arazi ve mal varlığının iadesi,
- 4) Her türlü sosyal sınıfa eşitlik verilmesi,
- 5) Vakfa ait menkul (taşınır) ve gayrimenkullerin (taşınmaz) kullanılmasına konulan kısıtlamaların ortadan kaldırılması,
- 6) Müslümanların askere alınmaması talep ediliyordu.

Kırım Müslümanları adına hazırlanan bu dilekçeyi Bahçesaray'dan Bilal Seyitoğlu, Yalta'dan Terlikçi Seyit Mehmet Seyit Mahmutoglu ve Yevpatorya'dan Ali Efendi Ahmetoglu Tarpi imzaladılar. Bu dilekçe St. Petersburg'a İsmail Mirza Gaspıralı ve imam Hacı Emir Efendi tarafından götürülecekti.¹⁴⁸

Gaspıralı St. Petersburg'dan döndükten sonra başkentteki gelişmeleri halka izah için yapılan toplantıda “*Finlandiyalılar, Kafkasyalılar ve Kazan Tatarları tam bir muhtariyet (özerklik) talep ederken Kırım Tatarları da boş durmamalıdır*” şeklinde konuştu. Ancak, “*iyi hazırlık görmeden muhtariyet talebi tehlikeli olacaktır için bu konu üzerinde çalışmak, bu fikre halkı alıştırmak ve başarıya ulaşmak için de Rus ihtilâlcileri ile işbirliği yapmak lazımdır*” dedi. Aydınlar, gençler, öğretmenler ve bir kısım mollalar Gaspıralı'nın bu fikrini destekledilerse de, tüccarlar ve yaşlı din adamlarının ekseriyeti bu görüşe karşı çıktılar. Son grubun en aktif üyesi molla Sait İbrahim Efendi Halil(ev) idi. O, “hükümete karşı

çıkmağ şeriata aykırıdır” demektedir.¹⁴⁹ Görüleceğı üzere Kırım Türkleri arasında da Müslümanların çıkarları konusunda tam bir fikir birliğı yoktu. Fakat Gaspıralı mücadelesinde yılmadı ve faaliyetlerini ancak Kırım Türkleri arasında sürdürmekle yetinmeyerek bütün Rusya Türklerinin ileri gelenleri ile temasa geçti, onların faaliyetlerine de katılarak Müslümanların meselesini bir bütün olarak ortaya koymaya çalıştı.

1904 yılının son haftalarından başlayarak 1906 yılına kadar Rusya Müslümanlarından Rus hükümetine Kırım Türklerinin yolladığı gibi çeşitli dilekçeler yağdı. Bu dilekçelerin hemen hepsinde 26 Şubat 1904 beyannamesi, 12 Aralık 1904 fermanı ve 17 Ekim 1905 hürriyet beyannamesine dayanarak Müslümanlara birtakım haklar talep ediliyordu.

8 Nisan 1905’te Petersburg’da Abdürreşid İbrahim (1853-1944)’in evinde Ali Merdan Topçubaşı (1862-1934), Ahmed Ağa-oğlu (1869-1939), Ali Hüseyinzade (1864-1941), Alim Maksud, Bünyamin Ahtem bir araya geldiler ve siyasi bir parti kurmaya karar verdiler. Bu toplantıdan birkaç gün sonra Petersburg’a gelen İsmail Gaspıralı da bu fikre katıldı ve ilk toplantının Mekerce Fuarı’nda (Nişni Novgorod) yapılmasına karar verildi. “Müslüman İttifakı (Birliğı)” adı alması kararlaştırılan siyasi partinin ikinci danışma toplantısının ise 20 Mayıs 1905’te Çistay’da Zakir Hazret adlı birinin kızını evlendirmesi dolayısıyla düzenlediğı düğün merasiminde yapılmasına karar verildi ve bu düğüne Rusya’nın her tarafından misafirler davet edildi. Rusya Müslümanları temkinli hareket etmek zorundaydılar, çünkü gizli polis onları takip ediyordu. Toplantıya imamlar, talebeler, zenginler, edipler ve gazeteciler katıldı. Abdürreşid İbrahim bu toplantıda “Neşr-i Maarif” adlı bir demek kurma teklifinde bulundu. Bu teklifi halkı siyasi, iktisadi konulara alıştırmanın ancak basın yoluyla gerçekleştirileceğine inandığı için yapmıştı. Toplantıda

kesin bir karar alınmamakla birlikte Mekerce Panayırı'nda toplanma fikri tekrarlandı. Toplantı kararı içişleri bakanlığına ve katılacaklara bildirildi.¹⁵⁰

1905 yılındaki olayların yankıları Kazak bozkırlarına kadar yayılmış olup, Orenburg vilayetinden de 20 kadar vekil Petersburg'a gelmişlerdi. Bu vekillerin arasında Kazak zenginlerinden Bayram Sal Hacı ile soylulardan Bahtcan Karatay da bulunuyordu. Onlar Reşid İbrahim'le görüşerek "Kırgızların (Kazaklar) da Nogaylar (Tatarlar) ile birlikte hareket etmek istediklerini" bildirdiler. O tarihlerde Bakü'de *Hayat* gazetesi de yayına geçmiş ve Reşid İbrahim de bu gazetede Mekerce Panayırı'nda yapılacak toplantı ile ilgili çeşitli makaleler yazmıştı.

Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı (15 Ağustos 1905): 8 Nisan 1905'te Petersburg'da alınan gizli karar ve yapılan davetler neticesinde Ağustos'un 10'una doğru Mekerce Fuarına (Nijni Novgorod) ülkenin çeşitli yerlerinden temsilciler akmaya başladı. Bu şahıslar Türklerin yoğunlukta bulunduğu İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya'dan gelmişlerdi. Rusya Türklerinin belli başlı şahıslarından olan Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Bahçe Saray'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyid Gerek Alk(in), Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, ulemeden (din bilginleri) Kadı Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay; zenginlerden Troyski'den Veli Yauş(ev), Orenburg'dan Zakir Remi(ev), Ahmed ve Gani Hüseyin(ov) biraderler; eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlukay Mirza Tevkil(ev), Şah Haydar Sırtlan(ov), Selim Gerey Cantüre bu toplantı için Mekerce'ye gelen şahıslar arasındaydılar.¹⁵¹

İlk olarak 8 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod valisinden toplantı için izin istendi. Vali, sıkıyönetimi bahane ederek, kongreye izin vermedi. Bu haber Nijni Novgorod'a gelenleri huzursuz etti.

Ayaz İshakî, Fuat Tuktar gibi sosyalist eğilimli gençler bir toplantı düzenleyerek demokrasi talep ettiler. 13 Ağustosta ise mol-la Ali Yauş(ev) Bakülü misafirler şerefine bir yemek verdi. Bu ziyafete katılanlar arasında tanınmış zengin Şemsi Esadulla(yev), Haşim Vezir(ev), Ali Merdan Topçubaşı, Ebusuud Ahtem, İsmail Gaspıralı, Takizade Satar gibi ileri gelen 25 kadar kişi bulunuyordu. Ziyafet neticede siyasi bir miting havasını aldı ve Gaspıralı, Topçubaşı ve İbrahim Reşit birer nutuk söylediler ve validen tekrar izin istenmesine karar verildi. Fakat 14 Ağustos'ta Ebusuud Ahtem'in yaptığı müracaat tekrar reddedildi. Bazı gençler bunun üzerine protesto yürüyüşü yapma teklifinde bulunmuşlarsa da, Reşid İbrahim'in bir gemi kiralayarak, kongreyi gemi yolculuğu esnasında düzenleme teklifi uygun görüldü. Bundan sonra ancak belli başlı şahıslara davetiye yollandı (talebeler çağrılmadı), fakat davetsiz gelenleri de toplantıya kabul etme kararı alındı.

15 Ağustos 1905'te saat 9 sularında davetliler "Gustav Struve" adlı gemide toplanmaya başladılar. Türklerin bu faaliyetinden gizli polis Ohranka'nın haberi olacağı endişesi ile gemi belirtilen saatten önce hareket etti. Bir fikre göre ise, "sol" görüşlü oldukları kabul edilen Ayaz İshakî (1878-1954) ve arkadaşlarının katılmasına mani olmak için geminin erken hareketi sağlandı. Fakat adı geçen şahıslar motorla gemiye yetiştiriler.

Gemi Oka nehri üzerinde limandan bir mil kadar uzaklaşınca Kafkasya-ötesi imamı Şakir Rahmankul *Kurân-ı Kerim* okuyarak toplantıyı açtı. Toplantının başkanlığına İsmail Gaspıralı seçildi. Sonra *İptida*, *Hayat* ve *Kaspi* gazetelerinin sahibi Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı uzun bir konuşma yaptı. Daha sonra Ufalı Ebusuud Ahtem ve İsmail Gaspıralı da birer konuşma yaptılar. Toplantıda esas olarak Müslümanların menfaatini korumak için bir birlik (ittifak) kurulması icap ettiği fikri üstünlük kazandı, 120'den fazla kişinin (20 kadarını talebeler teşkil ediyordu) katıldığı bu toplantıda Rusya Müslümanlarının 16 şubeye bölün-

mesi ve her şubenin merkezden gelecek talimatlara göre faaliyet göstermesi prensipte kabul edildi. Büyük bir temkinle yapılan Türklerin bu ilk toplantısı, belki büyük bir siyasi faaliyet olarak değerlendirilmese bile, o devirde Türkler arasında çok olumlu tesir bırakmıştı.¹⁵² Zira bu herhangi siyasi bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için her şeye rağmen başarılı bir adımdı. Organizasyonu yapanlara sonradan bir hayli kutlama telgrafları yollandı. Kongre burada temsil edilen zümreler arasında bir dostluk havası yaratmıştı. Toplantıda alınan kararlar ise daha sonra Rusça olarak bastırıldı. 15 Ağustos 1905 toplantısının kararları aşağıdaki gibiydi:

“Nijni Novgorod’da Oka nehri üzerinde “Gustav Struve” vapurunda, imparatorluğun çeşitli vilayet ve bölgelerinden gelen, içlerinde her sınıftan temsilciler bulunan Müslümanlar, devletin ve kendilerinin durumlarını içine alan bütün meseleleri müzaker ederek, aşağıdaki kararları ittifakla almış bulunmaktadır:

- 1. Bugünkü hayat şartları umum Rusya Müslümanlarının siyasi, sosyal ve kültürel işlerinde birleşmelerini gerektirmektedir.*
- 2. Rusya Müslümanları bu maksatlarına erişmek hususunda Rus terakkiperverleriyle (ilericileri) aynı fikirde olup, halkın oyuyla seçilen vekillerin devleti yönetme, kanunları hazırlama ve yetkili kılınması esasına dayanan hukuk düzenini gerçekleştirmek yolunda faaliyette bulunacaktır.*
- 3. Ruslara verilen haklar aynen Rusya Müslümanlarına da verilmezse, ikinci maddede belirtilen maksatlara ulaşmak asla mümkün değildir. Rusya Müslümanları bu görüşte olup, siyasi, sosyal ve dinî haklarda Ruslarla (aynen) tam anlamda eşit duruma gelmek, hâlen yürürlükte olan kanunları, hükümet kararnamelerini, yönetim şekillerini, Rusya Müslümanlarına komulan kısıtlamaları, istisnaları*

ortadan kaldırmak yolunda, meşru maksatlarına ne şekilde olursa olsun erişmeye çalışacaklardır.

4. *Rusya Müslümanları faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına (şartlarına) göre yön vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir. Buna göre her yerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kiraathane (okuma odası) açarak, halktan toplanan îânelerle halkı bugünkü güncel şartlara göre yetiştirmeye çalışacaklardır.*
5. *Bu dört maddede belirtilen gayelere ulaşmayı kolaylaştırmak için, Müslümanların belli zamanlarda toplanacak kongreleri tarafından verilecek talimata göre hareket edecek, yerel "meclisler" teşkil edilecektir.*"¹⁵³

Bu kongrede bütün Rusya Müslümanlarının bir "ittifak" kurmaları esası kabul edilmişti, fakat bunun henüz bir siyasi parti mahiyeti alması kararlaştırılmış değildi. Buna rağmen birlik fikrinin doğmasının kongreyi düzenleyenlere Rusya Türklerinin geleceği bakımından büyük cesaret verdiği kesindi. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelmiş olan delegeler 20 Ağustos'ta memleketlerine geri döndüler.

Abdürreşid İbrahim de St. Petersburg'a döndükten sonra Müslümanlar arasında "ittifak" kurmanın gerekliliğini açıklamak maksadı ile *Bin Üç Yüz Senelik Nazar* (bakış) adlı bir eser hazırladı ve bu eser sansürün gadrine uğramadan yayınlanabildi. Bu esnada ise Rusya'da Ekim ayında huzursuzluk had safhaya ulaşmış, Çar ihtilalci hareketlerin baskısı ile 17 Ekim 1905 manifestosunu ilan etmek ve halka birtakım hürriyetler tanımak zorunda kalmıştı. Aynı tarihlerde Bakü taraflarında Türk-Ermeni çatışması başladığı esnalarda Ali Merdan Topçubaşı ile Ahmet Aga(yev)

Petersburg’a geldiler ve Reşit İbrahim ile birlikte “Müslüman İttifakı”, kısaca “İttifak (Birlik)”ın nizamname (tüzüğünü) ve (siyasi) programını kaleme aldılar. O sıralarda Rusya’da henüz resmî bir parti mevcut değildi. Fakat Ekim manifestosunun ilân edilmesiyle siyasi partiler mantar gibi yerden bittiler ve 11 Rus partisi faaliyete girişti. Henüz belli bir Türk partisi kurulmadığı için Müslüman toplulukların “şubeleri” birbirlerinden farklı tercihlerde bulunmaya ve kendi birliklerini kurma hususunda gerektiği kadar faaliyet göstermemeye başladılar. “İttifak”ın Kazan şubesi *Kadet* (Anayasacı Demokratlar) partisini tercih etti ve bu partinin programını *Kazan Muhbiri* gazetesinde yayınladı. Bu durum karşısında Reşid İbrahim *Ülfet* gazetesi aracılığı ile Müslümanların genel bir toplantısını yapma fikrini ortaya attı. Gasıralı da *Tercüman* vasıtasıyla yapılacak kongrede görüşülmesi gerekli meseleler hakkında çeşitli tekliflerde bulunuyordu. Aralık (1905) ayı “Bütün Rusya Müslümanlarının Kongresi” haberleri ile çalkalandı.¹⁵⁴

Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı (13-23 Ocak 1906): Nijni Novgorod’da 15 Ağustos 1905’te Oka nehri üzerinde yapılan kongrede, sonraki kongrenin süratle yapılmasına karar verilmiş ve kongreyi düzenleme işi gayriresmî siyasi parti hüviyetinde olan “Müslüman İttifakı”nın Kazan şubesine bırakılmıştı. Kazan komitesinin en faal üyesi olan Yusuf Akçura, hemen bu hazırlıklara girişti ve kongrenin 15 Ocak 1906’da St. Petersburg’da yapılacağını ilgililere bildirdi. Bu sıralarda Rusya’da yukarıda da bahsettiğimiz önemli siyasi gelişmeler olmuş, Çar 17 Ekim manifestosunu ilân ederek halka birtakım hürriyetler tanımış, Rusya’da meşruti idare kurulacağı ve “Duma” (Millet Meclisi)’nin toplantıya çağırılacağı belirtilmişti.

İşte bu değişen politik atmosferde Türkler arasında da bir canlanma, hareketlenme başlamıştı. 13 Ocak 1906’da Petersburg’a

Rusya'nın her tarafından Müslümanların vekilleri gelmeye başladı. 14 Ocak akşamı Damolla (büyük molla) Musa Carullah Bigi ve Yusuf Akçura bütün vekiller şerefine büyük bir ziyafet verdiler, ziyafete yüzden fazla kişi katıldı. 17 Ocak'ta Kırım müftüsü Adil Giray Mirza Karaşay(ski), kazasker Hacı Ömer ve diğer ileri gelenler de Petersburg'a geldiler, fakat resmî kongre bir türlü yapılamıyordu. Çünkü gereken izin alınamamıştı. Müftü Adil Giray, Damolla Alimcan Barudî, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Mirza Müftüzade'den kurulu bir heyet içişleri bakanlığı katında tekrar teşebbüse geçtilerse de, onlar da gerekli izni alamadılar. Bu karışıklıklar esnasında Kazak soylularından Çıngız Han içişleri bakanı tarafından kabul edildi ve o kongreyi düzenleyenlere "bin ruble verdikleri takdirde gerekli izni alacağı" hususunda haber yolladı. Ancak bundan da bir netice çıkmadı.

Rusya'nın çeşitli yerlerinden gelen delegeler Petersburg'da iki hafta kaldılar. Bu sürede gayriresmî olarak dört beş defa bir araya geldiler. Zenginlerden Hasan Hamidullah'ın evinde 20 kadar delege toplanmıştı. Bu toplantıların birinde Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusçaya tercüme ettiği "İttifak" tüzük (23 madde) ve program (79 madde) projeleri okunarak tartışıldı. 22 Ocak'ta Petersburg gazetelerinde "her türlü toplantıya izin var" şeklinde haberler çıkınca delegeler tekrar Hasan Hamidullah'ın evinde toplandılar. Abdürreşid İbrahim'in hürmeten yerini İsmail Gaspıralı'ya bırakması üzerine bir müddet toplantıyı Gaspıralı idare etti. Daha sonra bu görev Ali Merdan Topçubaşı'na verildi. Ancak Gaspıralı'nın "bu bir toplantıdır, kongre olmaz" şeklindeki itirazı münakaşalara yol açtı. Müteakiben sözü Abdürreşid İbrahim aldı. Bakü vekili Karabek, kendisi ile Dr. Ahund(ov)'un "İttifak" programından haberi olmadığını belirtince "İttifak" nizamnamesi tekrar okundu. Daha sonra Petersburglu Türkî talebelerinin uzun bir itiraz dilekçesi okundu ve toplantı sona eremediği için ertesi güne bırakıldı. 23 Ocak 1906'da ise

bu sefer 50'den fazla delege Muhammed Âlim Maksud'un evinde bir araya geldiler. İlk sözü Gaspıralı olarak bir gün önce itirazlara sebep olan sözlerinden dolayı özür dileyerek uzlaşmacı bir atmosfer yarattı. Toplantının sonunda herkes *Kur'ânı Kerim*'e el basarak Rusya Müslümanlarının "İttifakı" için çalışacaklarına dair ant içtiler ve "İttifak" tüzüğü oy birliği ile kabul edildi.¹⁵⁵ Buna göre teşkilatın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya Nijni Novgorod toplantısında alınan karara göre 16 bölgeye bölünecekti. Bahsedilen bölgeler şunlardan ibaretti:

Adı	Merkezi
1. Kafkasya	Bakü
2. Kırım	Simferopol (Akmescit)
3. Petersburg-Moskova	Petersburg
4. Litvanya	Minsk
5. Aşağı Volga (Astırhan)	Astırhan
6. Yukarı Volga	Kazan
7. Ufa	Ufa
8. Orenburg	Orenburg
9. Sibir	İrkutsk
10. Türkistan	Taşkent
11. Dala (Bozkır: Kazakistan)	Uralsk (Cayık)
12. Omsk	Omsk
13. Semipalat	Semipalatinsk
14. Yedi Su	Alma Ata
15. Akmolla	Petropavlovsk (Kızılyar)
16. Zakaspi (Hazar Ötesi)	Aşhabad

23 Ocak 1906 toplantısında "İttifak" tüzüğü kabul edildikten sonra (ancak bu karar 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'da yapılan üçüncü toplantıda da tekrar gözden geçirilmişti) "Devlet Duma'sına" Müslüman temsilcilerini seçirme meselesi görü-

şüldü. Neticede Rus hükümetinden Müslümanlar sayısı oranında Duma'ya milletvekili sokmak için müracaat etme kararı verildi. Toplantıda Rus siyasi partileri ile işbirliği meselesi de görüşüldü ve sadece bazı bölgelerde Kadet'lerle işbirliği yapılmasına karar verildi. Toplantının kararları aşağıda Türkçesi bulunan Rusça bir dilekçeyle hükümete de bildirildi:

Karar

"II. Bütün Rusya Müslümanları (Petersburg) Kongresi Rusya'nın çeşitli şehir ve bölgelerinde yaşayan Müslümanlar 15-23 Ocak tarihleri arasındaki ikinci Müslüman kongresinde (aşağıdaki) kararları aldılar:

Geçen yıl ilân edilen İmparator Hazretlerinin 17 Ekim beyannamesi ve 12 Aralık tarihli fermanına binaen Müslümanlar, Rusya İmparatorluğu'nun başşehirinde, İmparator Hazretlerinin, Yüce hükümetin, Rus toplumu ve basınının önünde Müslümanların dinî ihtiyaçlarını tespit ile ilgili meseleleri halletme ve Devlet Duma'sı seçimleri hakkında fikirlerini açıklamaya karar vermişlerdir.

Rusya'nın çeşitli sosyal grupları, hükümetten izin alarak yaptıkları kendi kurultaylarında kendi fikirlerini bildirdiler. Fakat biz (Müslümanlar), kanunî hakkımıza dayanarak diğer vatandaşlar gibi, kurultay yapmak için hükümete müracaat ettikse de maalesef ricamız bugüne kadar neticesiz (cevapsız) kaldı. Hükümetin bu haksız davranışı karşısında biz Müslümanlar 13-22 tarihlerinde düzenlenen mecliste (toplantıda) bir nizamname (tüzük) hazırladık. Buna göre, Devlet Duma'sı seçimlerine çok az bir zaman kaldığından bütün Rusya Müslümanları "Konstitüsyon Demokrat (Meşrutiyetçi Demokrat: Kadet) Partisi" ile işbirliği yaparak, bu parti çevresinde seçimlere katılacaklardır. Bunun dışında Rusya Müslümanları Duma seçimlerine kendi nüfus-

ları oranında üyenin seçilmesinin sağlanması gerektiğine dair kararlarını gerçekleştirmek için imkân verilmesini talep etmektedirler.”¹⁵⁶

Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı (16-21 Ağustos 1906): “İttifakın üçüncü toplantısı” diye de anılan Rusya Müslümanlarının bu kongresi Nijni Novgorod’da (Mekerce Panayırı’nda) yapıldı. Daha önce yine Nijni Novgorod’da (Okanehri üzerinde yapılan gezinti esnasında) ve Petersburg’da yapılan toplantılar Rus makamlarından resmî izin alınmadan gizli yapılmıştı. Üçüncü kongre ise Rusya Türklerinin ilk aleni toplantısı olması yönünden daha büyük ehemmiyeti haizdir. III. kongrenin yapıldığı tarihlerde Rusya İmparatorluğu’nda mühim değişiklikler olmuş, I. Duma toplanmış (10 Mayıs 1906), fakat aşırı talepleri yüzünden dağıtılmıştı (21 Temmuz 1906). Devlet Duma’sındaki “Müslüman fraksiyonu (grubu)” Nijni Novgorod kongresi için gerekli izni alma görevini üyesi Mirza Seyit Gerey Alk(in)’e vermişti. Fakat o bu izni alamayınca bu sefer izin alma işini Kadı Abdürreşid İbrahim, Alim Maksud(ov) ve Lütfullah İshak(ov) üstlendiler. Asıl maksatlarını belirttikleri takdirde izin alamayacaklarını anlayan bu zatlar içişleri bakanlığını ikna edebilecek bir formül düşünerek buldular ve dilekçeyi bakanlığa yolladılar. Bakanlığa verilen dilekçe aynen aşağıdaki gibiydi:

“... Rusya mutlakîyetinin (otokrasi) en sadık bendeleri olan biz Rusya Müslümanları, Panislamizm (İslam birliği) fikrinin ve halkın geleceğini tehlikeye sokan sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşüncelerin geniş halk kitlesine nüfuz etmesinden endişe ederek ve bu fikirlerin İslamiyetin kurallarına da aykırı olduğunu göz önüne alarak, bu nevi akımlarla mücadelede karar verdik. Rusya Müslümanları dıştan gelen yeni fikirlerden uzaktırlar. Biz, Çarımız ve tahtına, atalarımız gibi, Panislamizm gibi fikirlerin yayıl-

masına karşı aşağıdaki hususları görüşmek üzere bir toplantı yapabilmemiz için müsaadelerinizi rica ediyoruz:

1. *Basında şeriata aykırı çıkan görüşlerle mücadele;*
2. *Molla, müftü ve şeyhülislamların halk tarafından seçilmesi ve din adamlarının malî durumunun ıslahı;*
3. *Mektep ve medreselerin mollaların elinden alınarak halkın idaresine verilmesi ve ıslah edilmesi;*
4. *Din adamlarının maddî durumlarının düzeltilmesi için gereken meblağı toplama, eğitim için yapılacak teberrurlar ve vakıflar meselesi.”*

Bu taktik ile içişleri bakanlığından toplantı için gerekli izin alınabildi.¹⁵⁷ Ancak uygulanan taktik Müslümanlar kongresine adeta gericiler toplantısı süsü verdiğinden, “İttifak”ın ileri gelenleri arasında asabiyet ve öfke uyandırmış, İsmail Gaspıralı, Mirza Seyid Gerey Alk(in), Ali Merdan Topçubaşı gibi liberal görüşlü şahıslar bu kongreye katılmak istemediklerini dahi bildirmişlerdi. Ancak Abdürreşid İbrahim’in kongre önünde yaptığı açıklama sonunda bu şahıslar yatıştırılabildi.

16 Ağustos 1906’da açılan Rusya Müslümanlarının 3. kongresi resmî izne dayandığı için önceki iki toplantıya nazaran hayli kalabalıktı. Toplantıya bir hayli Türk ve Rus gazetelerinin muhabirleri de katılmıştı. Kongrenin başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı getirildi. Tebrik telgraflarının okunmasından sonra gündem konusunda münakaşalar çıktı. Çünkü Reşid İbrahim’in hazırladığı gündemde, hükümete verilen dilekçeye sadık kalınarak, herhangi bir siyasi maddeye yer verilmemişti. “İttifak”ın önderleri ise sırf kültür meseleleri ile uğraşmaktan ziyade, siyasi bir teşkilat kurmayı arzuluyorlardı. Bu konuda Yusuf Akçura ile İsmail Gaspıralı uzun birer konuşma yaptılar. Sonra tarihçi Hadi Atlasi “İttifak”ın program ve nizamnamesinin 20. yüzyıl şartlarına göre hazırlanmadığını belirterek” tenkit etti. Ufa vali yardım-

cısı Sırtlan(ov) bazı tenkitlerde bulundu. Abdürreşid İbrahim ise Rusya'daki 20 milyon Müslüman'ı değil, yeryüzündeki 300 milyon Müslüman'ı birleştirmek gerektiği fikrini ileri sürdü. Yusuf Akçura ise "İttifak"ın bütün Müslümanları değil, ancak Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunu toplayarak siyasi bir güç olmayı arzuladığını belirtti. Konuşmasında Bulgar Müslümanlarının, Avusturya'daki Leh ve Çeklerin de milliyetçi temele dayanan siyasi partiler kurarak kendi dinî ve millî menfaatlerini kolladıkları hakkında örnekler verdi.

Her şeye rağmen kongrenin müzakere ettiği en mühim konu eğitim meselesi oldu. İlerlemenin ancak eğitim yoluyla olacağına kanaat getiren kongre bu konuyu incelemek üzere 15 kişilik bir komisyon kurdu ve Kazanlı öğretmen Abdullah Apanay'ın başkanlığındaki bu komisyon bir rapor hazırladı. 18 ve 19 Ağustos oturumlarında kongre aşağıdaki 31 maddeden oluşan eğitim raporunu kabul etti:¹⁵⁸

1. Bütün köylerde Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.
2. Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.
3. Okullarda eğitim ana dilde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitim ilkokullarda mecburi değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.
4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından ufak olmamalıdır.
5. İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim'den 15 Nisan'a, şehirlerde 1 Eylül'den 15 Mayıs'a kadar sürer.
6. Ortaokullara ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkân dâhilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.

8. Okullarda tek bir programın tespiti gayesi ile Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, mesela Kazan, Petropavlovsk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray ve benzeri merkezlerde kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907'de Kazan'da bütün Rusya Müslümanları öğretmenlerinden seçilecek delegelerin bir kongresi düzenlenecektir. Burada mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Muallimler Birliği" kurma meselesi görüşülecektir.
10. Okullarda sağlık kurallarına önem verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, Zemstvo (özel idare) ve belediyeler tarafından yapılacaktır. Bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmeksizin tatbik edilecektir.
12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburi olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitimciler yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan yararlanırlar.

19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere **ana dili** ve edebiyatı okutulur ve öğretilir.
20. Okullarda okutulacak kitapları ve en iyi eserlere verilecek mükâfatları belirlemek için 'Bütün Rusya Öğretmenler Kongresi'nde bir komisyon kurulacaktır.
21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve **ana dil** dersleri daha esaslı yapılmalıdır.
22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevellî heyetlerine Müslümanlar da üye olarak seçilir.
23. Medreselerde (yüksek okul) eğitim ve maddî imkânların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.
24. Dinî bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhanî müesseselere devredilmelidir.
25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dinî müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.
26. Medrese talebeleri Rus ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.
27. Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları, sadece imam-hatip sıfatlarını haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.
28. Medreseler halk tarafından seçilen imam ve mütevellîlerin gözetimi altında olacaktır.
29. Müderrislik hakkını almak için
 - a) Seçilmiş olmak.
 - b) İmtihan vermiş olmak,
 - c) Dinî meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.

30. Edebi Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburî olup, imkân dâhilinde ilkokullarda da okutulmalıdır.

31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanır.

Bu eğitim raporunun en önemli özelliği bütün Türk okullarında ortak bir tedrisat yapılmasına yönelik tekliflerle, Türkleri birleştirici edebî Türkçenin (Türkiye Türkçesi) mecburi okutulması hususundaki kararı.

Rusya Müslümanlarının III. kongresi toplanmadan önce Rusya Eğitim Bakanlığı “Rus olmayan milletlerin (gayrı Rus) eğitimi” ile ilgili bir lâyiha hazırlamıştı. “31 Mart (1906) Kuralları” diye bilinen bu kanun projesi, 26 Mart 1870 tarihli, Orenburg Ruhani idaresine tâbi mektep-medreselere ait tedbirler kanunun genişletilmiş bir şekli olup, Müslüman çocuklarını Ruslaştırmayı göz önünde bulunduruyordu. 31 Mart 1906’da Eğitim Bakanı tarafından ilan edilen 37 maddelik “kural” o sene Haziran-Temmuz aylarında müfettişlere ve bütün vilayetlerdeki öğretmenlere yollandı. “31 Mart Kurallarında” en mühim madde transkripsiyonla ilgili olanı, yani gayrı-Rus milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları mecburiyetini getiren maddeydi. Papaz İlminski tarafından ileri sürülen bu fikir bir kanun maddesine sokulmuş, Sovyet ihtilalinden sonra da (1940’larda) tam manasıyla yürürlüğe konulmuştu. Yani Türk boylarına Rus (Kiril) harflerini kullanma mecburiyeti Rusya İmparatorluğu devrinde atılmış bir fıkirdir. Tabii ki şu 37 maddeden ibaret “31 Mart Kuralları” Müslümanlar arasında haklı tepkiye sebep olmuştu.¹⁵⁹ “31 Mart Kuralları”nın başlıca maddeleri şunlardı:

2. Madde: Yabancıların (gayrı Rus milletlerin) ilkokulları o halkı dil ve âdet yönünden Ruslara yaklaştırmak maksadı ile tesis edilir.

4. Madde: Öğretmenler o halk arasından veya o dili bilen Ruslardan seçilir.
5. Madde: Bir bölgede çeşitli milletler yaşıyorsa, ilkokullardan sonraki eğitim hepsi için Rusça yapılır.
7. Madde: Yabancıların iki yıllık okullarında din, okuma-yazma ve aritmetik dersleri kendi dillerinde okutulur. Ayrıca Rus dili, Rus musikisi dersleri verilir. Altı yıllık okullarda ise Rus okullarındaki eğitim programı aynen uygulanır.
10. Madde: Yabancıların okullarında Rusça bilenler veya bilmeyenler için ayrı sınıflar açılır.
11. Madde: Rusça bilmeyenler ilk iki yıl ana dilinden sonra Rusça eğitim görürler. Ana dil ancak tercüme maksadıyla kullanılır.
13. Madde: Yabancı okulların kitapları ana dilinde ve Rus harfleri ile basılır. Kendi millî alfabeleri olanların kitapları ise her iki alfabede basılır.
17. Madde: Ruslarla birlikte karışık şekilde yaşayan milletlerin çocukları Rus okullarına devam ederek ilk yıl kendi dillerinde eğitim görürler, daha sonraki eğitim ise Rusça yapılır.
20. Madde: Din dersleri önce ana dilde daha sonra Rusça okutulur. Fakat bölgenin hususiyetine göre din eğitimi tamamen ana dilde de yapılabilir.
21. Madde: Kilise şarkıları Hristiyanlık nurlarına yabancıların kalplerine yerleştirmekte en güçlü vasıta olduğu için yabancılara kilise şarkıları öğretilir. Kilise şarkıları kilise diliyle veya yerli halkın diliyle öğretilir.
22. Madde: Dua ve ibadet kitapları Rusça veya ana dilde basılır.

25. Madde: Rusça dil eğitimi o milletin diline aşına Ruslar tarafından yapılır.
35. Madde: Medreselerde yalnız Rusya’da basılan kitapları okutmak için müfettiş müsaadesi gerekir.
36. Madde: Rusça öğretmeyen, geçimini temin edemeyen ve müdürünün yetki belgesi olmayan yabancı din okullarına müsaade verilmez.

Müslümanların bu kurallara yönelik tenkitleri özetle şöyleydi:

- Hükümet Rusya Müslümanlarını, Kalmuk, Çuvaş, Çere-miş, vb. gibi dinden, mektepten, millî alfabeden ve edebiyattan yoksun zannediyor.
- Rusya Müslümanları yıllarca türlü zahmetlere katlanarak millî kültürlerini korumuşlardır. Onların “kadim” ve “ce-dit” okulları mevcuttur.
- Çocuklarımıza ana dillerini öğrenmeleri için Rus harfleri mecburi kılınmak isteniyor. Arap harfleri dizgide zor olmakla beraber yazıda kullanılması çok kolaydır. Alfabe-miz, dinimiz ve tarihimizle sıkı sıkıya bağlıdır.
- 34. maddede kitapların kontrolü müfettişlere bırakıl-makla, eserlerimizin sansür edilmesi ve hatta yasaklan-ması yoluna gidilmektedir.
- Ayrıca dinî ve başka kitapların Rusya’ya sokulması “izne tabidir” denilerek, zaten yetersiz olan kitaplara tekrar bir sınırlama konulmaktadır.
- 12. maddede “2 yıllık sınıflarda eğitim ana dilde ve Rus-ça olarak hazırlanmış kitaplardan yaptırılır” denilmek-tedir, fakat henüz mevcut olmayan bu kitapları kimlerin hazırlayacağı meselesi açıklanmamıştır.
- 26. madde, birkaç asır boyunca Rusya Müslümanlarının şahsi yardımlarıyla ayakta duran on binlerce mektep ile

yüzlerce medreseyi kapatmayı göz önünde bulundurmaktadır.

- Rusya Müslümanlarının dinî okullarını Müslüman din adamlarının kontrolünden alarak, gayri Müslim müfettişlerin kontrolüne bırakmak hatalıdır.

Müslümanlar “31 Mart Kuralları”nı tenkit etmekle yetinmeyip, başbakan Graf Vitte’ye protesto mektupları ve telgrafları gönderdiler. Huzursuzluk artınca bazı vilayet yöneticileri kendilerine göre tedbirler aldılar. Meselâ Simbirsk genel valisi (gubernator) Dubasov Müslümanları teskin için Rusça ilanlar dağıttı. Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultan(ov) 3 Aralık 1906’da İçişleri Bakanı Kaufman’a transkripsiyondan (Rus harflerini kullanmak mecburiyetinden) vazgeçilmesini rica eden bir telgraf yolladı. Kaufman 28 Aralık’ta 26621 numaralı cevabında:

- a) İçişleri bakanlığı tarafından İslam mektep ve medreseleri için hazırlanmakta olan genel nizamlar henüz tamamlanmamış olup, hazırlanıncaya kadar 31 Mart Kuralları’nın 32., 33., 34., ve 36. maddeleri geçerli değildir;
- b) 9. madde Müslüman mektep-medreseleri ile ilgili değildir;
- c) Aslında transkripsiyon konulmak mecburiyeti göz önünde bulundurulmamıştır. Bu madde gayri Rus gençlerin Rusça öğrenmelerini kolaylaştırmayı göz önünde bulundurmaktadır diyerek bu işi savuşturdu.

Ekim 1906’da 5-10 Müslüman ve 30’dan fazla Rus’tan oluşan bir heyet Kaufman başkanlığında üç defa toplanmışsa da, Müslümanları tatmin edecek bir sonuca erişmedi; yeni kurallarda bir değişiklik olmadı; transkripsiyonla ilgili 13. madde uygulanmadı. (Bu heyetteki Ruslar arasında Avstavmov, Elektorov gibi meşhur misyonerler, Pinegin, Baruvnikov, Derevinski gibi muhafazakârlar vardı.¹⁶⁰

Rusya Müslümanlarının III. kongresinde görüşülen mühim meselelerinden biri de “Dinî Ruhani müesseselerin ıslahı (kurumların reformu)” idi. Bu madde için de bir komisyon kuruldu ve başkanlığını Kazanlı müderris Âlimcan Barudî yaptı. Komisyonun 13 maddeden ibaret raporu 19 Ağustos’ta kongre tarafından müzakere edildi. Raporda Rusya Müslümanlarının dinî müesseselerine ait yürürlükteki kanun ve hükümlerinin değiştirilmesi; Rusya’daki müftülerin (Kafkasya’da iki, Ufa, Kırım ve Türkistan’da birer) halk tarafından serbestçe seçilmesi; bütün Müslüman ruhanilerinin maaş alarak hukuken Rus papazları ile aynı dereceye getirilmesi teklif ediliyordu. Ayrıca kongre başkanını Ali Merdan Topçubaşı’nın Kafkasya’daki Sünnîlik ve Şîîlik gibi mezhep ayrılıklarının teşkilât meselesinde hiçbir rol oynamaması gerektiği hususundaki teklifi oybirliği ile kabul edildi. Rusya Müslümanları mezhep ayrılıklarının birlik kurmaya engel teşkil etmediğini belirtmiş oldular.

Kongrede alınan kararlar bir temenni mahiyetinde olup, kanunla bağlayıcı tarafı olmamakla beraber, Rusya Müslümanlarının o devirdeki problemlerini ve görüşlerini belirtmesi yönünden büyük önem taşır. Görüldüğü üzere, Rusya’da devlet yönetimine katılmayan Rusya Müslümanları bu nevi kongre, toplantı ve hükümete yolladıkları dilekçe ve heyetlerle kendi arzularını belirterek, dinî ve millî mücadelelerini yürütmeye başlamış oldular.

III. kongrede “İttifak”ın programının müzakeresine başlar-ken, Kazan şubesi 6 maddeden ibaret kendi programını okuyarak buradan programa ilâveler yapılmasını teklif etmişti. Daha sonra Ali Merdan Topçubaşı’nın Rusça teklif ettiği 79 maddeden ibaret “İttifak” programı ile tüzüğü madde madde okunarak görüşmeler yapıldı.

İttifak Partisi: “İslam ittifakı” veya kısaca “İttifak (Birlik)” adını taşıyan oluşum, Rusya Müslümanlarının ülkelerinde ken-

di hak ve hukuklarını korumak ve kollamak üzere öngördükleri siyasi parti girişimiydi. Şayet 1917’de Bolşevik ihtilali patlak vermeseydi, kendinden çok şeyler bekleniyordu. Kurulu düzen içinde Müslümanların bilinçsizliği dolayısıyla yönetim tarafından göz ardı edilen haklarını almak için bir araç olarak görüyordu. O yüzden de ihtilal döneminde özerklik veya bağımsızlık için mücadele eden çeşitli Türk toplulukları bu program ve tüzükten hayli yararlanmışlardı. Rusya Müslümanlarının “İttifak” programında yer alan önemli maddeler ise şunlardı:

Siyasi Program:

1. “İttifak”ın talepleri: Zamanın durumunun şartlarına ve bu programın maddelerine uygun şekilde siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî işleri ıslah (reform) etmek için hemfikir olan Rusya Müslümanlarının faaliyetlerini birleştirmektir.
2. Siyasi medeni hayatın kurallarını özgürlük, eşitlik, insan hakları esasına göre gerçekleştirmek için, bütün halka ve Müslümanlara da medeni hakların verilmesi ve devlet idaresinin anayasaya dayandırılması, yani yasama, yürütme ve yargı görevlerinin halk vekillerinin elinde olması gerekir.

Medeni Hukuk

3. Erkek ve kadın; bütün halk, din, kabile, kavim farklarına bakılmaksızın kanun karşısında eşit olacaktır.
4. Vatandaşların din ve inanç hürriyeti vardır.
5. Vatandaşların söz ve fikir hürriyeti vardır.

Devletin Şekli

6. Rusya İmparatorluğu’nun devlet şekli “meşruti monarşi” olmalıdır.

Dinî Kurallar

7. Herkes istediği dine inanma hürriyetine sahiptir.

Yerel Özerklik

8. Devletin her yerinde cins, din, sınıf farkı gözetilmeden doğrudan ve gizli oyla yapılacak seçimle ufak çapta özerklik tesis edilir.

Yargı İşleri

9. Mahkemelerde kanun karşısında herkesin eşitliği hakkındaki kurala riayet edilir. Mahkemeler herkese açıktır.

Eğitim

10. İlkokul tahsili mecburi olup, eğitim anadilde yapılır.
11. Rusya Müslümanları her çeşit okul açmakta, bilimsel kuruluşlar kurmakta, ana veya yabancı dilde eğitim yapmakta, yabancıları da öğretmen olarak tayin etmekte, her çeşit yayın yapmakta serbesttirler.

Toprak Konusu

12. Toprağı fiilen işleyenlere (topraksız köylülere) toprak verilir.

İşçi Konusu

13. İşçi kuruluşları ve sendikalar kurma hürriyeti vardır.
14. Azami çalışma gün ve saatleri tespit edilir.

Tüzüğü:

(Cemiyetin İsmi, Dairesi, Maksudı ve Faaliyet Yolu)

Bu nizamname tab olundu (basıldı) Abdül-Reşitof'un Elektrik basmahanesinde (basımevinde) St. Petersburg, Glazovski 12'de:

1. Cemiyetin ismi “Müslüman İttifakı” (Partisi) olup, Rusya dâhilinde faaliyet gösterir.

2. “Müslüman İttifakı” cemiyetinin maksadı Rusya’da kanun yolu ile meşruti idare kurulması için 17 Ekim 1905 manifestosunun yerine getirilmesini ve terakkiyesini talep etme hususunda Rusya Müslümanlarının siyasi ve içtimai hareketlerini birleştirmekten ibarettir.
3. Bu maksadı gerçekleştirmek için “Müslüman İttifakı” cemiyeti aşağıdaki faaliyetleri yapar:
 - a) Rusya hükümetinin siyasi meselelerini, içtimai ve iktisadi işlerini tezekkür eder (dile getirir).
 - b) Bu meseleler hakkında yol gösteren programlar neşreder, bu ve başka hükümet işleri ile ilgili (kanun tekliflerini) hazırlayarak (bunları da) yayımlar.
 - c) Cemiyetin maksadına hizmet ederek gazeteler ve risaleler gibi yayın organlarını kurar.
 - ç) Devlet Duma’sı için seçimlerde fikir ve maksatlarını neşr (yayınlama) için toplantılar yapar ve çeşitli faaliyet gösterir (Mesela; açıklamalar yapar, umumi bilgiler verir) ve seçim hareketlerine fiilen iştirak eder.
4. Cemiyete dâhil olmak ve ondan ihraç edilmek: (Sentral-nıy komite; merkezi komite) veya idare mahalline (Mest-nıy komitet: yerel komite) müracaat ederler ve bu komite tarafından kabul olunur. Nizamnameye göre hakkı olmayanlar cemiyete üye olamazlar.
5. Üye olan kimse şu durumlarda cemiyetten çıkar: Eğer bunu kendi isterse veya iki sene üyelik ücretini tediye etmezse (ödemezse).
6. Uygunsuz hareketleriyle açık ve gizli surette cemiyete zararlı olan üyeler idare-i merkeziyenin kararı ile cemiyet azalığından (dernek üyeliğinden) çıkarılırlar. Bunlar şayet kendileri isterlerse idare-i merkeziyenin bu kararını delege toplantısında şikâyet edebilirler.

7. Cemiyetin her üyesi idare-i merkeziyenin kasasına her sene elli kopeykten (kuruş) az olmamak üzere aidat öder. Bu para idare-i merkeziyenin mahallî idaresi veya onun vekilleri vasıtasıyla tediye olunup, karşılığında cemiyet tarafından hususî bir senet (makbuz) verilir. Toplanan paranın ne kadarının idare merkezi ve idare mahalli masraflarına sarf edilmesi mümkün olduğu, bunların ihtiyaçları nispetinde olarak, umumi delegeler toplantısında (umumi heyet toplantısında) tespit edilir.

İdare Organları:

8. Cemiyetin idare organları:
 - a) Delegeler umumi toplantısı,
 - b) Şube üyelerinin umumi toplantısı,
 - c) İdare-i Merkeziye (idare heyeti) ve
 - ç) Mahalli idareler.

Müzakereler esnasında kadınların seçme seçilme hakları (18. madde) meselesinde büyük tartışma oldu. Bilhassa bazı din adamları kadınları aşağılayıcı tabirler kullandıysa da, kadınların seçme seçilme hakları kabul edildi. Muhtariyetle ilgili 33., 34. ve 35. maddeler görüşülürken İsmail Gaspıralı ile Yusuf Akçura bu maddeleri gerçekçi bulmayarak, “bu nevi bir muhtariyet İngiltere’de bile yoktur” dediler. Uzun müzakerelerden sonra, birtakım itirazlara rağmen, Ali Merdan Topçubaşı’nın hazırlamış olduğu “İttifak” programı ufak tadilatla kabul edildi. Kongrede programın kesin ve son şekilde tespiti için 15 kişiden oluşan bir merkez komitesi seçildi.¹⁶¹

Aldıkları oy sırasına göre aşağıdaki şahıslar seçildi:

1. Abdürreşid İbrahim (*Ülfet* ve *Tilmiz* gazetelerinin sahibi)
2. Yusuf Akçura (*Kazan Muhbiri* gazetesi muharriri)

3. Seyid Gerey Mirza Alk(in) (*Kazan Muhbiri* sahibi, I. Duma üyesi)
4. İsmail Gaspıralı (*Tercüman* gazetesi sahibi)
5. Ali Merdan Topçubaşı (*Kaspi* gazetesi sahibi, avukat)
6. Abdullah Apanay (Kazan'da molla ve müderris)
7. Alimcan Barudî (Kazan'da molla ve müderris)
8. Sadrî Maksudî (Kazan'da avukat)
9. Şah Haydar Sırtlan(ov) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)
10. Musa Carullah Bigi (Petersburg'dan din âlimi)
11. Abdullah Bubî (İşbobinsk medresesi kurucusu)
12. Hadi Maksudî (*Yıldız* gazetesi sahibi)
13. Mustafa Davud(oviç) (Bahçesaray belediye başkanı)
14. Şahmerdan Kuşçegul(ov) (Kazak-Kırkız temsilcisi)
15. Selim Gerey Cantur(in) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)

Merkez komitesi ayrıca, kendi arasından üç kişi daha seçti ki, bunlar, masrafları karşılanmak üzere, daimi olarak Petersburg'da ikamet edeceklerdi. Bu suretle “İttifak” resmî bir siyasi parti haline getirilecekti. Rusya Müslümanlarının III. Kongresinde alınan kararlarla “İttifak” siyasi bir parti niteliği kazanmıştı. Programı da Rus liberal burjuva aydınlarının partisi olan Kadet (Meşrutiyetçi Demokratlar)'inkine yakındı. Kongreye katılan bazı ileri gelenler Kadet'e daha önce girmişler ve hatta Ocak 1906'da bu partiye kaydolan Yusuf Akçura Parti Merkez Komitesi üyeliğine de seçilmişti. Kadet partisi de, bazı Müslüman vekillerinin “parti programına Müslümanlarla ilgili maddeler konduğu takdirde işbirliği olabileceği” hususunu belirtmeleri üzerine, kendi programına birkaç yeni madde ilave etmişti. Kısacası Kadet'le “İttifak” arasında işbirliğine yol açılmış oluyordu.

16-23 Ağustos 1906 tarihinde yapılan Rusya Müslümanları III. Kongresine katılanların büyük çoğunluğu ihtilalci (devrimci) karakterde olmayıp, rejimi devirmek gibi bir program da hazırlamadılar. Zaten kabul edilen “İttifak” programı da Rus imparatorluğu içindeki Rusya Müslümanlarına kültürel (medeni) muhtariyet, eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduran masum dilekçelerden ileri gitmiyordu. Bazı kusurlarına rağmen III. Kongre Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerinde başarılı bir olay olmuştur.¹⁶²

KAHİRE'DE ULUSLARARASI MÜSLÜMAN KONGRESİ ÇALIŞMALARI

Gaspıralı'nın hayatının en ilginç safhalarından birini de Kahire'de bir uluslararası İslam kongresi düzenleme için giriştiği faaliyetler dönemi teşkil eder. İsmail Gaspıralı böyle bir uluslararası kongre toplamak için ta 1907'de faaliyete geçmiş ve 1908'de bu fikri değişik İslam ülkelerindeki ileri gelenlerin dikkatini çekmişti. Ancak her türlü hazırlığın yapılmış olmasına rağmen kongre ne 1908 yılında ne de daha sonraki tarihte toplanabildi. Fakat Gaspıralı bu kongreyi toplamak fikrinden hiç vazgeçmemişti.

Gaspıralı bu maksatla 1907 yılının Eylülünde Mısır'a gittiğinde buradan gazetesine "Yerli" imzasıyla haber ve makaleler yollamaya başladı. Bunlardan ilki 23 Eylül 1907'de *Tercüman*'ın 69. sayısında basıldı. Bu makalede Mısır'ı işgal etmiş olan İngiliz yönetimi ile ilgili yazdıklarını ilginç bulduk. Kısa bir paragrafı burada aktarıyoruz:

"Mısır milliyetçilerinin sergerdesi (önderi) malum muharir (tanınan gazeteci) Mustafa Kamil Paşa'dır. Arapça, Fransızca ve İngilizce gazeteler neşrederek çalışıyor, verdiği sedalara (seslere) Hazret-i Hıdiv ve Hazret-i Padişah (Kahire ve İstanbul) saraylarında kulak veriliyor, lakin Mısır fellahlarının (Mısır'ın yerli halkının) bu sedaları işitip işitmediklerine dair bugün bilgin yoktur. Hâlbuki Mısır'ın istikbali (geleceği) fellahların hal ve hareketlerine bağlıdır.

İngilizler fellahları memnun etmek için pek tedbirli davranıyorlar. Fukara (fakirler) tarlalarına lazım olan suyu yetiştirmek, büyüklere, kuvvetlilere karşı bunların hukukunu muhafaza (koruma) yolunda ve her cihet umur-ı maliye ve iktisadiyelerini (her yönden ekonomik ve mali işlerini) ıslaha (reforma) ve bina-enaleyh muhabbetlerini (bundan dolayı sevgilerini) olmaz ise sabır ve bitarafliklarını (tarafsız kalmalarını) kazanmaya mahirane (ustaca) çalışıyorlar.

Avam (cahil halk) karnını doyuranın bendesidir (kuludur). Bizim Şark hâkimlerine (Doğu yöneticilerine) hâlâ malum olmayan bu hakikat, Şarklı İngilizlere çok malumdur.”¹⁶³

Gaspıralı ilk olarak bu mesele hakkındaki düşüncelerini *Ter-cüman/Perevotçik*’in Eylül 1907’deki sayılarının birinde dile getirmişti. Aboneleri arasından meşhur Macar şarkiyatçısı Arminius Vambery (1832-1912)¹⁶⁴ Gaspıralı’nın bu teklifini okuduktan sonra onun bir İngilizce tercümesini Londra’daki *The Times* gazetesine yolladı. Adı geçen gazetede işte aşağıdaki şu satırlar yayınlandı (22 Ekim 1907, sayı 37, 470):

“Müslüman dünyasını incelediğimizde, onlar hangi yönetimin altında olurlarsa olsunlar her zaman komşularından geri kalmaktadırlar. Cezayir’deki Müslümanları Yahudiler, Girit’tekini Yunanlılar, Bulgaristan’dakini Bulgarlar ve Rusya’dakilerini herkes geçmiş durumdadır. Onların despotizm altında inleyerek hürriyet ve anayasadan yararlanamayarak zamanlarını sabır ve tevazu ile geçirdikleri aşikârdır. Bizim bu acıklı durumu incelememiz gerekir. Meselâ, Cezayirli Yahudilerin Cezayirli Araplardan veya fakir ve sofü Budistlerin bir zamanların enerjik Müslümanlarına baskın çıkmalarını kabul etmek şaşırtıcı ve izahı oldukça güçtür. Son zamanlarda İslam dünyasında, diğer komularla birlikte Mısır, Rusya ve Hindistan’da kadınlarımızın durumunun münazara edilmesi gibi mühim düşünce ve soruların ortaya çıktığı zamanda Müslümanların (zavallı) durumu daha da şa-

şırtıcıdır. Doğu ve Batı medeniyetlerinin birbirleri ile münasebetleri hakkında ve bir hayli diğer konuda sorular ortaya atıldı. Bu sorular olgun düşünce ve değişik ülkelerin özel arzularına uygun olarak çözülmelidirler. Fakat bu soruların İslamiyet'in kültür yönünden yeniden doğması (canlanması) ile bağlı olduğu için bu konuları özel değil, genel şekilde incelemek tercih edilmelidir. Rusya Müslümanlarının 1905 yılındaki birinci kongresi bu düşüncelerin canlanmasına ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuştu. Şimdi ise faaliyetlerinin, İslamiyet'e yararı dokunacak genel bir kongre toplamaya yöneltmesi için daha büyük gereklilik hâsıl oldu. İleri gelen din adamlarımız ile aydınlarımızı bir araya getirecek bu kongre, Avrupalıların Panislamizm feryatlarından korkmamalı. Dünyanın her tarafından katılacak temsilcilerimiz bir hayli sosyal ve kültürel problemleri çözmeye çalışacaklar ve şimdiye kadar kapanmış yol ve kapıların birkaçını açacaklar. Böylece biz İslamiyet'te yapılması kaçınılmaz reformları ve yenilikleri gerçekleştirmek imkânı elde edeceğiz. Düşünce birliği elde edildikten sonra ve bu fikirlerin bütün İslam dünyasına propagandasını yaptıktan sonra, şimdiye kadar uyuyan Müslümanlar arasında anlaşma zemini sağlamak ve onları genel olarak uyandırma imkânını elde edeceğiz. İslam bir zamanlar hâkim güç idi, şimdi ise (Müslümanların) dörtte üçü başkaları tarafından idare ediliyor. Dünya devamlı değişmekte ve gelişmektedir. Biz ise bunların milletçe ardında kalmış durumdayız. Bu kongre belli sebeplerden İstanbul'da toplanamaz. Dolayısıyla İslamiyet'in ikinci merkezi diye kabul ettiğimiz Kahire'de birleşebiliriz. Biz Müslüman basının programla ve tartışma konuları ile ilgili görüşlerini büyük bir arzu ile bekliyoruz. Gelecek yılın Eylül'ünde Kahire'de toplanacağımız hususunda çok umutluyuz.”¹⁶⁵

Gaspıralı'nın *Tercüman*'da çıkan bu makalesi daha sonra Arapça ve Fransızca olarak da yayınlandı.

Gaspıralı'nın Kahire'ye ilk ziyaretinin doruk noktasını *el-Mu'ayyad* gazetesinin başyazarı Şeyh Ali Yusuf'un düzenlediği konferans teşkil etti. O İsmail Bey'e İslam dünyası hakkında kendi görüşlerini sunma fırsatı vermek istemişti. Neticede Gaspıralı 1 Ekim 1907'de Continental adlı otelde içlerinde yerli ve yabancı basın mensupları, yabancı elçiliklerin mensuplarının da bulunduğu 500-600 kişi karşısında tebliğ sunmak fırsatını buldu.¹⁶⁶

Burada sunduğu konuşma, İstanbul'daki siyasi şartlar nedeniyle, ancak iki yıl sonra *Sırat-ı müstakim*'in 21 Temmuz 1325 tarih (3 Ağustos 1909) ve 48 numaralı nüshasında basılmıştı. Konuşma Gaspıralı'nın İslam dünyası hakkındaki görüşlerini açıkladığından aşağıda bu konuşmanın özetini sunuyoruz:¹⁶⁷

“..... Şimaldeki (kuzeydeki) Kazan'dan cenuptaki (güneydeki) Mısır'a, mağripteki (batıdaki) Fas'tan şarktaki (doğudaki) Cava'ya kadar nazarı teftişle (inceleyerek bakmak) bakılırsa, milleti İslamiyede (İslam milletleri) asarı temeddünden (medenileşme) ve irtikadan (yükselmek) ziyade, asan tedenni (gerileme) görülecektir. Medreseler ve mektepler harap ve faydasız bir haldedir. Kisbü sanayii mahalliyeler (yerli sanayi kazançları) ya munkarız olmuş (çökmüş), ya da olmak yolundadır. Esnaf lar sönmektedir. Âlemin ticaretinde hissemiz pek az kalmıştır. Ummu sarrafiyede methalimiz (sarraflık işlerine giriş) olmadığı gibi, ticareti bahriyeden bibehre (deniz ticaretinden nasipsiz) bulunuyoruz. Üç yüz milyonluk bir milletin otuz vapurlu bir şirketi bahriyesi, beş milyon sermayeli bir bankası mevcut değildir.”

“Hazerat (Beyler)! Dikkat edin, cümlemizin esbabı taayyüşü (geçim sebebi) ancak baba-ecdattan kalma toprakların verdiği bereketi tabiiye (doğal bereket) sayesinde. Hüner ve marifetle (ustalık ve beceri) hâsıl ettiğimiz şey pek azdır. Bereketli topraklarımız birçok şeyler hâsıl ediyor, bunları âlem pazarlarına çıkarıp satmak dahi elimizden gelmiyor. Bundan başka bereketin bir hissesini (parçasını) malumuzu nakleden ecnebi gemicilerine ver-

meve mecburuz. Ticaret meydanı olan Avrupa, Amerika kıtaları aranılırsa hiçbir beldeinde Müslüman taciri bulunmaz, bulunduğu takdirde müstesna kabilinden olur. Şarklı tacire rast gelinirse ya Ermeni'dir, ya Rum'dur, ya Yahudi'dir, ya Hindu; lâkin Müslüman değildir! İşbu Mısır'da yirmi kadar Hint mağazaları var, güzel ticaret ediyorlar ama hiçbir Müslüman ticarethanesi değildir! Bizim Kazan'da ve Bakü'de her milletten tacir ve misafir bulunur ama Hintli, yaki (veya) Mısırlı bir Müslüman tacir görülmez! Memaliki hariciyede (dış ülkeler) iş görmediğimizden sarf-ı nazar (vazgeçelim) kendi vatanımızda dahi âciz kalıyoruz. Turan ve İran'ın, Osmanlı ve Mısır'ın, Mağribin ve Hindin ticareti mahalliyesi (yerli ticaret), alışverişi yine ecnebler elindedir!." "Hazerat! "Yağmur yağar içeriz; yerden çıkar yeriz" ile bugün dünyada ömür etmek mümkün olamayacaktır. Bu miskinlik, bu faaliyetsizlik hünersizlik bizleri bitirecektir. Ecnebisiz ve yalnız Müslüman işçilerle İslam hükümetleri de iş göremiyorlar. Demiryolu, deniz rıhtımı, kanal, fabrika tesis (kurulması) olunacaksa ecnebi mühendislerine muhtaç kalıyorlar. Hülâsai kelâm (sözün kısası) mağripde şehri Rabat, şarkta Şahabat hep bir derece berbat; işgüzar olsa yaramıyor Ali, Murat ve Hudadat (Tanrı vergisi) gerek oluyor ya Jori ya Ferdinand!"

"Bir kavim veya millet iktidarı siyasiyesini ve istiklâlini (özgürlüğünü) kaybetse evet, büyük yıkıntıdır, büyük ziyandır. Lâkin faaliyeti kisbiye (kazanılmış) fıkdan (yokluk) ile meydana iktisat ve ticarete mevkiini kaybederse bir değil on defa ziyandır ve inkırazın mebadisidir (çöküşün başlangıcıdır). Umum İslam'ın teessüflü (acınacak) bu haline sebep nedir? Maarîfsizlik (eğitimsizlik), cehil (cehalet) denilirse bunların sebebi nedir suali (sorusu) geliyor. Milel (milletler) ve akvamı Ecnebiyeden (yabancı kavimler) sarf-ı nazar (vazgeçelim), bundan elli altmış sene mukaddem (önce) Müslümanlarla birlikte yaşayan, Müslüman âdetlerine tâbi bulunan Ermeniler, Gürcüler, Rumlar, Bulgarlar,

Yahudiler, Farslar ve Budiler (Budistler) bizlerle bir seviyede bulundukları halde, bugün temeddün (medenileşme) ve terakkide (ilerleme) bizlerden ileriye neyle ve nasıl çıktılar?”

“Hazerat! Bu halleri düşünmeliyiz, halimiz çok acı ve ayanıç (üzülecek) bir haldir. Lâkin buna karşı göz yummak, bu hali setretmek (örtmek) caiz değildir, hatadır, günahtır! Bu halimizi, bu derdimizi setretmek değil, caddelerde, meydanlarda bağırıp, çağıırıp söylemelidir. Yokluğunu gizleyen var olamaz, derdini söylemeyen şifa bulamaz. Derdimize, çaremize bakmalıyız, aksi halde dâhilen çürüye çürüye bir gün düşer, yayılır kalırız.”

“Hazerat! Meselenin hallini, marazın devasını (hastalığın tedavisini) benden istemeyiniz, âcizlerinde (güçsüz, beceriksiz) bu kadar bilgi ve kuvvet yoktur. Ancak, çok senelerdir bu mesele ile uğraşıyorum, lâkin çaresini bulamıyorum Kavmi necibi (soylu) Arab'ın istidadı medenisi (uygarlık becerisi) ve faaliyeti iktisadiyesi (ekonomik faaliyeti) tarih ile müsbettir (ispatlanmıştır)... Kahraman Türklerin yetiştirdikleri ulemanın (bilginlerin) âsârı (eserleri), Semerkant rasathanesinin harabeleri, bütün Asya'ya kanun ve intizam verdikleri bunların dahi istidadı tabiülerine (doğal kabiliyetlerine) delildir. Akvamı Turaniyeden (Turan kavimlerinden olan) olan Finlandiyalıların ve Macarların faaliyeti iktisadiye ve medeniyeleri (uygarlıkları) cümle Türklerin medeni istidatlarına diğer bir burhandır (kanıt, delildir). Farsların, İranilerin tarih ve edebiyatları keza istidatlarına kefildir... Demek istiyorum ki Arap, Türk, Fars ve Hint akvamı İslamiyesinin bugünkü düşkünlüğü hilkat (yaradılış) ve tabiatlarından ileri gelen bir hal değildir. Böyle ise faaliyet ve temeddün (uygarlaşma) yollarımızı kestiren dini mübini (iyiyi kötüyü ayıran) İslam mı? Hayır, Hayır! Müşerref (şereflendiğimiz) bulunduğumuz dini İslam terakki ve temeddünün membaıdır (kaynağıdır), evvelce görülmüş terakkimizin belki baş sebebi ve muharrikidir (hareket edenidir). Dinimiz bir kanunu mukad-

destir ki “cümleliz çalıřınız, cümleliz okuyunuz, cümleliz tedbir ve sanaat ile yařayınız” kaidelerini amidir (kurallarını buyurmuřtur); bizler ise hazırda bu evamiri řerifenin (řerefli buyrukların) tamam aksini iřliyoruz. İřsizlik, sanatsızlık, nâdânlık (cehalet) hep bizde! Hikmet, halimizin burasındadır! İktisadi dűřkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliğı, yani řark âleminde bir fikir, bir eser ve bir edip zuhuruna karřı garp âleminde yüz fikir, yüz eser, yüz edip bař gösterdiğı ilâve olunursa, halimizin ne kadar műřkűl olduğı daha güzel anlařılmıř olur. Âlemi İřlamiyetin dűřkünlüğüne bir derece Amerika kıtasının keřfi sebep olmuřtur; zannederim: řark ve garbın eski yol ile ticaretinde memaliki İřlamiye (İřlam űlkelerinin) umum (genel) kervansaraydı, bűyük istifadeler ediyordu. Amerika’nın keřfi deniz ticaretine, deniz yollarına meydan aıp memaliki İřlamiyeye sekte durgunluk getirdi, bununla beraber Avrupa’da makinacılık terakki edip bizim eski usul tezgâhların emteası (mal) derece derece pazarlardan çekilip fabrika imalâtı meydan aldı, galebe çaldı (űstűn gelme) bu haller inkâr olunamaz, lâkin bizleri yıkan, dűřűren yalnız bu olmasa gerektir. Belki daha ziyadesi fena âdetlerimizde, evham ve tűrlű hurafattan (dine karışan manasız hikayelerden) ileiri gelmiřtir.... Bu benim bir zannumdır; hakikati hali keřfe iktidarım olmadığını yukarıda söylemiřtim. Bu meselenin halli, esbabı tedennimizin (gerileme sebebi) keřfi ve devasının tertibi (tedavisinin hazırlanması) bir yaki iki adamın iktidarı haricindedir (gűcű dıřındadır). Binaenaleyh aklı kesiraneme (kıt aklıma) göre asrımızın ulemasından (bilginlerinden), fudalâsından (olgunlarında), erbabı umur (iř sahiblerinden) ve űdebasından (yazarlarından) műrekkep (toplanmıř) ve műteřekkil bir cemiyetin buna çalıřmasına ihtiyaç vardır zannındayım. Yani bűyle bir meseleye ve bűyle dertlere çareler bulunabilirse Műslűman kongresi iıptheadile (gűcű yettiğı kadar çalıřma) vűcut bulabilir... Hemen řurasını acelece arz edelim ki, Műslűman kongresi, műfte-

meri (kongre) İslamî dediğimden Panislâmizm ya da siyasi bir içtima aklı gelmesin. Huthemin başından beri söylediğim tedenni (aşağı kalmışlık) ve düşkünlüğe nihayet vermek, terakkii içtimamize (sosyal gelişmemize) ve iktisadiyemize yol açmakla asrın terakkiyatından hissement (ibret almak) olmak arzusundan başka bir şey olmadığı anlaşılmalıdır. Binaenaleyh mevaddı siyasiyeden (Dolayısıyla siyasi işler) bahsedilmemek şeriatı tahvında mü'temeri İslamiye davet ve cemedilmesini zarurî görüyorum (şartlarında İslam Kongresinin davet ve toplanmasını gerekli görüyorum).

“Rubu asırdan (dörtte bir yüzyıldan) beri Rusya Müslümanlarının umuru içtimaiyeleriyle (genel toplantıları ile) âcizane uğraşıp geldiğinden ve Buhara'dan Cezair'e kadar vâki olan seyahatlerimdeki müşahedelerim beni bir taraftan meyus (umutsuz), diğer cihetten ümitvar (taraftan umutlu) ediyordu. En iptida (ilk) gözüme çarpan hal Müslümanların her iklimde ve her türlü usulü idare tahtında hepsinin aynı derecede geride ve aşağıda kaldıkları idi.”

“En ağır, en müstebit (baskıcı) bir idarenin su-i tesirine (kötü tesirini) galebe ederek Ermeni, Yahudi gibi bazı akvamın oldukça hareketi, terakkisi görülüyordu. 20-30 senelerden beri meşru tiyete ya da oldukça hür bir idareye tâbi oldukları halde bundan istifade edemeyen, müteessir olmayan Müslümanlardı. Otuz sene zarfında Bulgarlar kırk adım ileri gittilerse Bulgarya Müslümanları ricat (geri çekilmek) demek olan hicret (göç) fikrinden başka bir fikir bulamadılar. Mısır'ın Kıptileri (Hristiyan yerli halk) temeddün (gelişiyor) ediyor, Fellâhları ise hâlâ baş açık, yalınayak geziyorlar. Cezayir Yahudileri Fransa'nın maliye nezaretine el uzatıyorlar, Cezayir Arapları ise rahat ve saadeti yalnız hurma dalında ve deve ayağında gözlüyorlar. Bugün Kâşgarlı, Buharalı, Mağripli, Cavalı yüz Müslüman bir araya gelirse cümlesi ispermeçet mumu gibi bir kalıba döküldükleri fikir, matlep

(talep eden), hareket itibareli (ibret alınacak) bir derece fikirsiz, matlebsiz (talepsiz), hareketsiz bulundukları görülecektir. Meyus (umutsuz) eden bu hallerdir. Fakat bu meyusiye karşı uzunca ameliyat (uygulama) ve tecrübelerden hâsıl ettiği itikadı içtimai-yem (sosyal inancım) muharrik (hareket ettiren) bulunursa millet tahrik (harekete geçirilmez) edilmez derecede değildir. Bendele-rine ümit veren cihet de budur.”

“Bu itikadıma (inancıma) binaen hayli istimal olunmuş (kullanılmış) “milleti merhume (yok olmuş milletler)” nam (ad) ve tabiri mahsusunu (özel tabiri) bir türlü kabul edemiyorum. Mil-leti gafile (habersiz millet), milleti mazlume (zulüm görmüş mil-let) demek daha doğru olur zannındayım. Gaflet ve zulüm geçi-ci hallerdendir. Bunlarla mücadele insanların ihtiyarında ve ik-tidarındadır.”

Gaspıralı yaptığı konuşmasını İslam kongresinin gelecek yıl-da veya en geç iki yıl sonra İstanbul veya Kahire’de toplanması-nı ümit ettiğini bildirdi ve bir süre zarfında ilk hazırlıkları yap-mak ve bu konuda halkı aydınlatmak üzere bir ulema komitesi-nin kurulmasını teklif ederek sözlerini tamamladı. *The Times* (24 Kasım 1907, sayı 38, 48) gazetesinin yazdığına göre “aralarında Şafî, Malikî ve Hanefî mezheplerinin belli başlı ulemalarından Şeyh Muhammed Abdu’nun ekolünden bazı Türk ve Mısırlı ay-dınlar bulunan bir komite” seçildi.

30 Ekim 1907’de Kahire’de bulunan Gaspıralı şerefine Se-miramis otelinde bir ziyafet verildi. Gaspıralı toplantıya katılan yerli ve Avrupalı ileri gelenlere Mısırlı milliyetçi ve *el-Liva* ga-zetesinin başyazarı Mustafa Kâmil Paşa tarafından takdim edildi. İsmail Bey’i Rusya Müslümanlarına yaptığı hizmetler için met-hetti. İsmail Bey de, ev sahibine Fransızca olarak teşekkür etti. İki gün sonra da İstanbul’a hareket etti.¹⁶⁸

Seçilen heyet tesirli bir şeyh olan Muhammed Tefvik el-Bekrî’nin evinde toplandı fakat uluslararası İslam kongresini

toplama hususunda bir karara varamadı. Bu esnada artık Gaspıralı, ülkesine geri dönmek üzere yola çıkmıştı. Mısır'dan dönerken iki gününü İstanbul'da geçirdi. Gaspıralı, burada Osmanlı hükümetine uluslararası Müslüman kongresi toplama hususundaki fikirlerini anlatmak istemişti.¹⁶⁹ Fakat bir netice alamamış ve Kırım'a dönmüştü. Osmanlı sarayı İngiltere işgali altında ve daha önce Osmanlıdan kopan Mısır'da böyle bir toplantı yapılmasını istemiyordu. İstanbul'da böyle bir toplantı düzenlemek ise İngiltere'yi, hatta Rusya'yı kuşkulandırırды. Çünkü Mısır, Hindistan gibi büyük İslam ülkeleri İngiliz, 10-15 milyonluk bir Müslüman topluluğu ise Rusya hâkimiyeti altındaydı.

Gaspıralı bir ay kadar Kırım'da kaldıktan sonra tekrar Aralık 1907'de Kahire'ye geldi. O, burada hazırlık komitesi ile birkaç toplantı düzenledi. Tekrar vatanına dönmeden bir iki gününü İstanbul'da geçirdi. Burada iken İran elçisi prens Rıza Han Daniş ve sadrâzam Ferid Paşa ile görüştü. Fakat paşa uluslararası İslam kongresinin düzenlenmesini hiçbir şekilde desteklemeyeceğini nazik bir lisanla anlattı. Ferit Paşa'nın bu tutumuna bu nevi bir kongrenin Osmanlı aleyhine bazı hareketlere yol açacağı endişesi de sebep olmuş olabilir. Böylece Gaspıralı'nın kongreyi İstanbul'da toplama hayali suya düşmüş oldu.¹⁷⁰

Bunun üzerine Gaspıralı tekrar Kırım'a döndü ve Şubat 1908'e kadar orada kaldı. Bu dönem sırasında gerek Mısır ve gerek Osmanlı basınında bir hayli tartışmalar oldu. Osmanlı basını, sultanın karşı çıkması dolayısıyla olsa gerek bu nevi bir kongreyi toplamaya karşı çıkarken, Mısır basını kongrenin toplanması lehine yazıyordu. 1 Eylül 1907 konferansını düzenleyen *el-Mu'ayyad* gazetesinin başyazarı gazetesinde beklenildiği gibi kongre yapılmasını destekliyor ve Gaspıralı'nın İslam cemiyetinin hastalıklarına koyduğu teşhise katılıyordu. Fakat bu nevi bir kongrede dinî görüşlere sahip olanlar arasında bir çatışma çıkma ihtimalini de göz önünde tutmak gerektiği hususunu belirtiyordu.

Mustafa Kâmil Paşa tarafından çıkarılmakta olan *el-Liva* bu nevi bir kongrenin dünyadaki Müslüman toplulukları mobilize edecek bir gücü meydana getirmekteki rolüne işaret ederken Hristiyan okuyucularına dahi toplantı esnasında herhangi bir hoşgörüsüzlük olmayacağını da garanti ediyordu. *El-Liva*, kendi problemlerini kendileri çözmesi gerektiğini belirtiyordu.

İsmail Gaspıralı, uluslararası İslam kongresini İstanbul'dan destek bulamamasına rağmen, organize etme ümidini kaybetmeyerek Şubat 1908 yılında üçüncü defa Kahire'ye gitti. Fakat bu sefer daha somut bir gaye ile yani Arapça bir gazete neşretmek için Mısır'a gelmişti.¹⁷¹ O sıralarda Kahire'de bulunan Abdullah Battal-Taymas (1883-1960) Türkçe ve Rusça makaleleri Arapçaya tercüme işini üstlendi ve Gaspıralı'nın arzusu üzerine bu yeni gazeteye Fransızca rönesans (renaissance) manasına gelen *en-Nahza* adı verildi. Battal-Taymas onu, Türkistanlıların giydiği "Buhara çapanı" (elbisesi) ile gördüğünü ifade ediyordu.¹⁷² Aslında Avrupalı bir kılıkla dolaştığını bildiğimiz Gaspıralı'nın bu Türkistan Müslümanlarına has kıyafetle dolaşması, onun gayesine ulaşmak için yer, zaman ve şartlara ne şekilde uyduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Zaten Gaspıralı bu esnekliğe sahip olmasaydı başarılı olamazdı.

Gaspıralı'nın Arapça yayınlanan *en-Nahza* adlı gazetesi Kahire'de ancak iki ay yayınlanabildi. Toplam olarak 16 sayı neşredildi. Daha sonra bu gazete İran'a nakledildi. Gaspıralı bu yayını da Müslüman cemiyetini canlandırmak, harekete geçirmek için faaliyete koymuştu. Gazete İslam dünyasının geri kalmışlığına işaretlerle aydınları harekete geçirmek ve uluslararası Müslüman kongresinin propagandasını yapmak gayelerini taşıyordu. Gaspıralı'nın *Tercüman*'da (18 Mart 1908) ifade ettiğine göre *en-Nahza*'nın ilk sayısı iki bin civarında basılmış olup Mısır okuyucuları tarafından nasıl karşılandığı bilinmemektedir. Gazetenin üçüncü sayısından sonra Gaspıralı'nın rahatsızlanması dolayısıyla gazete yayına ara

vermek zorunda kaldı. *En-Nahza*'nın kısa zamanda kapanmasına sebep olarak Mısır okuyucusu tarafından fazla ilgi görmediği hususunda A. Battal-Taymas'ın verdiği bilgilerde bir gerçek payı olsa gerek. Çünkü gazete belli bir ideolojiyi yaymaya çalışmaktaydı ve bunun önemini anlayacakların sayısı da oldukça azdı.¹⁷³ Ayrıca Rusya'dan Arap toplumuna mesaj aktarmak da zor işti.

Gaspıralı, Kahire'de bulunduğu sırada Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa ile görüşmüş, kongre organizasyon komitesi ile toplantı yapmıştı. Komitenin aldığı karara göre kongrenin hac mevsimine rastlayan Eylül 1908'de yapılması gerekirken, Ekim ayına geciktirildi. Bu gecikmenin sebebi bilinmemekle beraber Temmuz 1908'de Genç Türklerin Osmanlı payitahtında II. Meşrutiyeti ilân ettirmeleri de bir sebep olabilir. Çünkü bu sıralarda kongrenin İstanbul'da yapılması hususunda bazı teklifler yapılmıştı. Gaspıralı ise bu görüşe, bu nevi bir değişikliğin çok zaman kaybına sebep olacağı için karşı çıkmıştı. Zaten kongre eylül ayında toplanamamıştı. Ancak Temmuz 1909'da *Tercüman* Gaspıralı'nın bir on gün için İstanbul'a gideceğini ve burada büyük bir maarif toplantısına katılacağını haber verdi. Gaspıralı'nın İstanbul'a gitmesinin asıl sebebi onun Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki olaylar dolayısıyla uluslararası İslam kongresinin erteleneceği hususunda aldığı haberlerdi. Bu haberlerin doğruluk derecesini bizzat tetkik etmek istemişti. Bir müddet daha zaman geçtikten sonra İstanbul basınında ve *Tercüman*'da uluslararası İslam kongresinin 31 Ocak 1911'de Kahire'de yapılacağı hususunda haberler yayınlandı. Fakat belirtilen tarihte kongre toplanamadı.¹⁷⁴

Uluslararası İslam kongresinin toplanmamasının şüphesiz bir hayli iç ve dış sebepleri vardı. Bunlardan en mühimi belki de Osmanlı hükümetinin böyle bir kongreyi desteklememesiydi. Fakat Mısır'da da bazı güçler buna karşı çıktılar. Kahire'nin belli başlı gazetelerinden *en-Mannar* başta bu fikri destekledi-

se de gazetenin başyazarı Reşit Rıza organizasyon komitesi ile Gaspıralı'ya karşı güçlü bir hücum kampanyası başlattı. Reşit Rıza “*şayet böyle bir kongre toplanacaksa, bu dinî mahiyette olmalıdır ve İslam'ın kutsal şehirlerinde, Mekke ile Medine'de toplanmalıdır*” diye yazmaktaydı. Kendisi Osmanlıların İslam dünyasındaki üstünlüğüne karşı çıkmaktaydı. Gaspıralı'yı Arapların ve Arap dilinin aleyhine Türk milliyetçiliği ve Türk dilini yüceltmekle suçlamaktaydı.¹⁷⁵ Kısacası Gaspıralı'nın uluslararası İslam konferansı düzenleme gayretleri sonuçsuz kaldı. Muhtemelen o devirde bu tür bir uluslararası toplantı yapılması için henüz şartlar uygun değildi.

Eseri 1986'da yayınlanan ve Gaspıralı ile ilgili bölümün Türkçe çevirisi 2004'te yapılan Tel Aviv Üniversitesi Profesörü Martin Kramer'in ilginç bulduğumuz birkaç yorumuna değinmeden geçemeyeceğiz:

*“Gerçekten de Gasprinskiy, Rus halkıyla ortak bir geleceği kabullenmiş bilinçli bir Batılaşıma taraftarıydı. Rusya Müslümanlarının tecrit olmasını ve direnişini değil de, hızlı Batılaşıma yolu ile kendisinden daha geniş Rus toplumuyla bütünleşmesini salık veriyordu. Yöntemleri tartışmasız işbirliği ve uyum sağlamaya yönelikti.”*¹⁷⁶

Gasprinskiy böyle bir Dünya Müslüman Kongresi fikrini ortaya atan ilk isim değilse de fikre şevkle sarılan ve teşkilatlanma yoluyla fikre şekil kazandıran ilk şahıstı.

*Burada en önemli husus, Gasprinskiy'nin teşebbüsünün Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki meşruti inkılâbın eşzamanlı olmasıydı. Her iki imparatorluktaki otoriter rejimler kongre teklifine olumsuz yaklaşmıştı.*¹⁷⁷

Entelektüel çevreden kaynaklanan yenilikler çoğu zaman, bulundukları mekâna yabancı olan şahıslardan neşet etmiştir (doğmuştur). Bu ilk tekliflerin göze çarpan ortak özelliği, nere-

deyse tamamının ülkesi dışında seyahat eden birisinin veya siyasi mültecinin fikirleri olmasıydı.

Hitap etmeye çalıştıkları kitlenin kenarında durmaları ve fikirlerini dile getirebilecekleri ortak bir dil arayışlarıyla bu aydınlar kelimenin tam manasıyla eksantriktirler.”¹⁷⁸

HİNDİSTAN'A SEYAHAT

Gaspıralı'nın başta Türkler olmak üzere diğer Müslüman uluslarla da yakından ilgilendiğini biliyoruz. Uluslararası bir kongre toplama gayreti de bunun ispatıdır. Gaspıralı'nın İslam dünyası ve onun ihtiyaçlarına duyduğu ilgi Bahçesaray'daki kendi matbaasında bastırdığı *Kurân-ı Kerim*'lerden de anlaşılmaktadır. Bu basılan *Kurân*'lar başta Mısır ve Hindistan olmak üzere diğer Müslüman ülkelerinde de satılıyordu. Tabii ki, Gaspıralı bu faaliyetinde de bazı güçlüklerle karşılaşılıyordu. Mesela, Bombay'daki Rusya Başkonsolosluğu görevlisi V. Klemin'in 18 Ekim 1901'de (no. 133) Gaspıralı'ya yazdığı mektupta, Bombay, Peşaver ve Lahor'daki Müslümanlar Rusya'da basılan kitapları satın alırken İngiliz hükümetinden korkuyorlar diye bildirmişti. Fakat yine de durumun bu mektupta ifade edildiği gibi ümitsiz olmaması gerekir. Çünkü 1901 ile 1913 yılları arasındaki malumatlara göre, Gaspıralı'nın bastığı kitaplar, bu meyanda küçük, orta ve büyük boy *Kurân*'ların her yıl binlerce adet satıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁹

Kısacası Gaspıralı Hindistan'a gitmeden önce de oradaki aydınlar tarafından tanınan bir şahıstı. Gaspıralı'yı Hindistan'daki Müslümanların eğitim düzeyi de çok ilgilendiriyordu. İşte bu durumu yerinde incelemek maksadıyla Hindistan'a hareket etti. Ocak 1912'de Kırım'dan yola çıkan Gaspıralı bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra Mısır'a geçti. Şubatta da Süveyş kanalından Kızıldeniz'i aşarak dört günde Aden limanına ulaştı,

beş günlük bir yolculuktan sonra Bombay şehrine vardı. Bu-
raya varır varmaz yerli mektepleri ziyaret etti ve İslam dünya-
sının her tarafında olduğu gibi Hint Müslüman mekteplerinin
de harap ve berbat olduğunu gördü. Eğitimin basitleştirilmesi-
nin Hint Müslümanları için diğerlerine nazaran daha gerekli ol-
duğu görüşüne vardı.¹⁸⁰ Bu arada yerli Müslümanların cemiyeti
olan “Encümen-i İslamiye”nin toplantılarına katılarak da yeni
sesli metotla (usul-ü savtiye) çocuklara 40 gün içinde Urduca
okutacağını anlatmaya çalışıyordu. Neticede Muhammed Azad
adlı genç bir Hintliye bu metodu öğretti. Yerli ileri gelenlerin-
den Kadı Muhammed Ali ile *Ahbarü'l-İslam* gazetesinin sahibi
Gazi İsmail Efendi ve Türkiye konsolosu Cafer Bey’lerin yar-
dımlarıyla bir mektep binası kiralandı.¹⁸¹ 2 Mart 1912’de Bom-
bay kadısı, bir gazeteci, bir Osmanlı tüccarı ve 30-40 kadar da-
vetlinin katılımı ile Bendi pazarında Cuma Cami karşısında
okul eğitime başladı.¹⁸²

Muhammed Azad, Gaspıralı’nın Urduçaya çevrilen *Hoca-i
Sübyan* adlı kitabından çocukları eğitmeye başladığında Gaspi-
ralı memleketine geri döner. İki ay sonra Bombay’da açtığı mat-
baanın vekili Hacı Ali Arslan Efendi ile kendisi orada iken ter-
cümanlık yapan Hacı Abdurrahman Efendi’den okulun bir ay ka-
dar devam ettiğini, ancak Azad Efendi’nin kimseye bir şey söy-
lemeden Bağdat’a gittiğini öğrenir.¹⁸³ Güven telkin eden bir kişi
olarak yorumladığı Azad’ın bu yaptığı Gaspıralı’yı bayağı üzer.
5-10 Rupî (Hint parası) daha fazla isteseydi verirdik diye de ya-
zar. Kısacası Hindistan’a bu okuma-yazma metodunu yayma işi
başarılı olamaz. Yine de onun bu gibi faaliyetleri dış dünyada da
ilgi çekiyordu. Hatta *Revue du Monde Mosulman* (Eylül 1910,
sayı 153)’da Gaspıralı’ya Nobel mükâfatının verilmesi gerektiği
hususı vurgulanmıştı.¹⁸⁴

GASPIRALI'NIN TÜRKİYE İLE BAĞLARI

Gaspıralı'nın Türkiye'ye olan ilgisinin çok genç yaşlarda başladığını bilmekteyiz. Girit savaşına katılma çabası ve daha sonra İstanbul'da askerî okula kaydolmak için gösterdiği gayret onun Türkiye'ye olan derin muhabbetinin işaretleridir. Tabii ki, onda Türkiye'yi cazip kılan husus buranın o dönemde tek bağımsız Türk ülkesi olmasıydı.

Rusya'daki diğer Türk bölgelerine nazaran Kırım'da Türkiye'nin tesirinin güçlü olduğu bir gerçektir. Gaspıralı ve diğer aydınların teşviki ile bu tesir Kırım Tatar okullarına da yayılmıştı. Meselâ, Akmesic'teki okullarında İstanbul'da basılan haritalar kullanılıyor, Ahmet Cevat'ın 1910'da İstanbul'da basılan *Yeni Elifba*, Hüseyin Hıfzı'nın 1911'de basılan *Elifba* kitapları, yine Cezmi ve Mehmet Şemsettin gibi Osmanlı eğitimcilerinin eserleri okutuluyordu.¹⁸⁵

Gaspıralı'da millî şuurun çok güçlü olduğu onun faaliyetlerinden de anlaşıyordu. Ortaya attığı “Dilde, fikirde, işte birlik” şiarı yalnız Rusya Türklerini değil, belki de bütün Türkleri birleştirmek arzusunu ifade ediyordu. Henüz Moskova'da talebe iken Panslavizm'i (Slav Birliği) tanımış olması ve modern anlamdaki milliyetçilik fikrinin çıktığı Fransa'da bulunması onda milliyetçilik fikirlerinin canlanmasında, şekillenmesinde mühim rol oynamışlardı. Günün şartları icabı o “Müslüman” ve “Türk” kelimelerini birbirinin muadili olarak kullanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fikir cereyanlarının (Türkçülük) tesiri

ile olsa gerek yabancıların hâkimiyetinden kurtulmanın da ancak kendi halkına dayanarak elde edileceğine inanmıştı.

Gaspıralı hemen her yıl İstanbul'a giderdi. Hiç şüphesiz bu sayısız ziyaretlerinde Osmanlı Devletinin aydınları ve hatta siyasetçileri ile tanışmak, onlarla fikir alışverişinde bulunmak fırsatını elde ediyordu.

Gaspıralı başlıca İstanbul'a yaptığı ziyaretleri ve edindiği izlenimleri okuyucusu ile de paylaşırdı. 1885 yılında Osmanlı basını ile ilgili eğlenceli bulduğumuz bir paragrafı aktaracağız:

“İstanbul gazetelerini mütalaa edenlere (inceleyenlere) maişet-i Osmaninin terakki etmekte (Osmanlı hayatının gelişmekte) olduğu aşikârdır (bellidir)... Ancak mezkûr (sözü edilen) gazetelerde böyle malumatlar ile bazı külkünç yani gülecek gibi şeyler dahi okunmaktadır. Kangı (hangi) gazeteye baksak her nomerinde (sayısında) ‘filan elçinin tercümanı mösyö filan, geçen gün Babîâli’ye (başbakanlığa) gelip, hariciye nazırı (Dışişleri bakanı) filan paşa yaki hariciye müsteşarı filan efendi ile bir müddet mülakat etmiştir (görüşmüştür)’ haberi görmekteyiz... Ne mükâleme etmişler (ne konuşmuşlar) iş nedir, murat nedir? Malum değil hem malum ve neşrolmaz.

*Böyle oldukça tercüman filan mösyö, filan efendi ile görüştüğü haberinden fayda ve ibret nedir? Tatar aklım burasına yetişmiyor. Bana göre maslahat ve iş malum olmadıktan sonra, mösyö ve efendi günde beş değil on kere mülakat etsinler, isim değil.”*¹⁸⁶

Anlaşılan basın bizde 125 yıl sonra da, bütün modern teknolojilere rağmen değişmemiş. Haber programlarını izleyenlerin sıkça karşılaştıkları bir olay vardır. Anchorman denilen haber sunucu zat, “şimdi falan yere bağlanıyoruz, bilmem ne bey veya hanım kapalı toplantıda neler konuşuyorlar bize anlatın” der. Saatlerce orada bekleyen, anchorman adlı sunucunun onda bir bile

maaşı almayan muhabir bir şeyler uydurur. Biz de bilgilenmiş oluruz.

Gaspıralı'nın Osmanlı basını ile ilgili başka bir nüktesini aktarmadan geçemeyeceğim:

“İstanbul’un en muteber gazetelerinden ‘Tercüman-ı Hakikat (numero 1892) havadis sırasında ‘Babialı tercüme odası hulefasından (memurlarından) Abdülkerim Sabit Beyefendi ile Manastır vilayeti defterdarı saadetlü (bir unvan) Mustafa Beyefendi’nin kerimleri (kızı) ismetlü (yine bir unvan) hanımın resm-i izdivaçları (düğün törenleri) pazartesi günü şaşaalı bir surette icra olunduğu kemal-i memnuniyet ile (gerçekleştirildiği tam bir kıvanç ile) işitilmiştir’ haberini okuduk. Akd-i nikâh olunduğu İstanbul gazetesinde yazıldığına bir sözümlük yok; velâkin, gazetesinin ‘kemal-i memnuniyet ile işitilmiştir’ ilavesine (eklemesine) aklımız yetişmedi. Tatar aklı bu ya! Acaba Tercüman-ı Hakikat’in idaresini teşekkül eden hazerat (oluşturan kişiler) neden memnun olmuşlar? Delikanlı kıza malik olduğundan mı, kız delikanlıya malike olduğundan mı?”¹⁸⁷

Gaspıralı'nın İstanbul'da görüp yadırgadığı âdetler arasında kadınların örtünmesi ve erkekle kadının bir arada bulunmasına konulan yasaklama da vardı. Bu şaşkınlığını şöyle açıklıyor:

“...İstanbul âdetince, kimse kadını ya kızı ya karındaşı ya anası ile hanesinden (evinden) birlikte çıkamaz!... Eğer yolda, pazarda, bir hanım ile bir er, sözleştiği (konuştuğu) ya da beraber gittiği görülür ise polis memuru polis haneye alıp jurnal, protokol yazar! Haneden çıktıkta karıyı kocadan, ağayı karındaştan (ağabeyi kardeşten) ayırmak usulünü İstanbullular nereden öğrendikleri malumumuz olmayıp özleri (kendileri) icat etmiş zannederiz. Çünkü Rusya ve Asya Türklerinde... mesturiyet (örtünme) bu usule girmemiştir...

Şüphe yok bu adet hıfz-ı ahlak (ahlakı korumak) makamında meydan almıştır; velakin gayri Tarık (başka yol) bulunmamış mı acaba?... Burasına benim Tatar vücudum dayanmaz!’’¹⁸⁸

Gaspıralı aynı zamanda Osmanlıların Türklerle ilgili cehaletlerinden de şikâyet eder. Bu konuda 1896’da “Bir bahis” adlı haberinde şu yorumu rastlıyoruz:

“Servet-i Fünun âlemin (dünyanın) en güzel, musavver (resimli) gazeteleri ile rekabet götürür denilse caizdir (doğrudur). İdaresi canibinden (tarafından) mecmuanın (derginin) mükemmeliyet ve terakkisine (gelişmesine) dair elden gelen gayret geri bırakmadığı malumdur (bilinir). Yalnız Osmanlı ve Frenk âleminden (Batı dünyasından) bahsetmekle iktifa etmeyip (yetinmeyip) ara sıra sairlere dair malumat (bilgi) ve resimler takdim etmektedir. Şöyle ki 271 ’inci numerosunda (sayısında) Türk ulemasından (bilginlerinden) Hafız Muhammed Atabek’in resmi verilmiştir ve altında bulunan yazıdan bu adamın ‘Rusya’da Kazan civarında Endican’dan olduğu beyan buyurulmuştur (bildirilmiştir)...

Türklerin (Osmanlıların) en az bildikleri bir şey var ise mutlak Türk tarihi ve coğrafyasıdır. Bu cehalet umumidir (geneldir): İster Fatih Medresesinde kırk sene yatsın, ister Paris Darülfünunu’nu (Üniversitesini) ikmal etsin (tamamlasın) Türk-lük âlemi mestur kalmaktadır (örtülü kalmaktadır). İsviçre’nin müessisi (kurucusu) Wilhelm Tell’dir, biliyoruz; [George] Washington ile [Benjamin] Franklin mesleğine aşinayız (hayat yollarını biliyoruz)... fakat Sultan Babür Mirza kimdir, bilmeyiz. Timurlenk’in meslek ve eskârı (yol ve fikirleri) var mı, yok mu idi; bilmeyiz ve araştırmak bile istemiyoruz...

Bu halde Servet-i Fünun’un “Kazan civarında Endican” ibaresine hiç ayıp etmeye hakkımız yoktur. Mezkur ibare (bu ifade) ‘Türkiye’de Bağdat civarında Saraybosna’ ibaresinin aynıdır. Çünkü Kazan şehri Avrupa Rusya’sında Volga (İdil) suyu

üzerinde bulunan bir şehir olduğu halde, Endican, Kaşgar civarında bulunan Fergana ya da Hokant vilayetinin büyük merkezlerinden biridir ve Hindistan'da devlet-i Moğoliyenin müessesisi (Moğol devletinin kurucusu) bulunan meşhur Sultan Babür Mirza'nın -ki en büyük Türklerin biridir- doğduğu mahaldir (yerdir), lakin kim bilir?''¹⁸⁹

Gaspıralı'nın bu tespiti 114 yıl sonra da doğruluğunu koruyor. Bugün de biz ABD'nin hangi şehrinde ne var biliyoruz, Miami'de villalar satın alıyoruz. Paris'in hangi caddesinde ne mağazası var, belki onda yanılırız. Ancak Azerilerin 'bozuk Türkçe konuştuğunu', Kazakların Don Kazakları ile akraba olduğunu ve çadırlarda oturduğunu zannederiz. Türkî Cumhuriyetlerin ortaya çıktığı dönemlerde meslektaşlarıma Tataristan'a gidiyorum dediğimde 'evet, anladım Kazakistan'a gidiyorsun' diye beni uğurladıklarını hatırlıyorum. Aslında her ikisinin de nerede olduğundan haberleri yoktu. Verdiğim dersler arasında öğrencilerimin en zorlandığı ders "Türk Dünyası" oluyor. Ben de biraz insafsız davranıyorum. Özbekistan'da ne yetişiyor, Kırgızistan'da kaç kişi yaşıyor diye soruyorum. Çocukcağızların ne işine yarayacak ki? Sözün özetini Osmanlı ne kadar ilgili ise şimdi Türkiye de, mış gibi yapmaların, birtakım siyasi ziyaret ve antlaşmaların dışında, Osmanlı kadar ilgi gösteriyor Türk Dünyası'na. Ne de olsa bizim hayalimiz Osmanlı'yı tekrar kurmak değil mi?

1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda 2. Meşrutiyet döneminin başlaması ve 'İttihat ve Terakki' partisinin iktidara gelmesiyle Gaspıralı'nın umutları artar. Çünkü 1907'den sonra Rusya'dan kaçan aydınlar artık burada faaliyet göstermektedir. İsmail Bey de ilgi artmıştır. Prens Yusuf İzzettin Efendi 1909'da kurulan Türk Cemiyeti (derneği) fahri başkanı olmayı kabul etmişti. Aynı dernek Haziran 1909'da İsmail Bey Gaspıralı'yı da fahri üyeliğe seçmişti. Gaspıralı 1909 yılında İstanbul'u ziyaret ettiğinde Türk Cemiyetinin saymanı Damat

Ahmet Paşa tarafından Çamlıca köşküne götürüldü ve Gaspıralı Veliaht İzzettin Efendi tarafından kabul edildi. Prens ona *Tercüman*'ı okuduğunu ve her sayısının kendisine ulaştırılmasını buyurdu.¹⁹⁰ Tabii ki bunlar Gaspıralı için çok olumlu gelişmelerdi.

İsmail Bey Gaspıralı vefatından bir müddet önce 1914 yılının Haziranında İstanbul'a yaptığı son ziyaretinden çok memnun kalmıştı. "Bugünkü İstanbul" adlı makalesinde İstanbul'da son üç yılda olumlu gelişmeler olduğuna işaret ediyor. Yeni caddeler açılıyor, elektrikli tramvaylar çalışıyor, halkın dinleneceği bahçeler kuruluyor. O bu makalesinde en çok Türkçülüğün artmasına dikkat ediyor:

"İstanbul'un bu son senelerde en ziyade ilerlettiği 'Türkçülüktür'. Türk aşhanesi, kitapçısı, misafirhanesi, bakkalı, terzihanesi, sinematografi (sineması), mecelle hanesi (kanun evi), Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Bilgi Derneği, Türk Gücü vesair iktisadi, ilmi ve idman müesseseleri (spor kuruluşları) Türklüğe doğru uyanmış muhabbetin (sevginin) eserleridir.

Türk lisanı (dili), Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk şiiirleri lazıminca rağbet (gereğince ilgi) bulmuştur...

*Bugünkü İstanbul'un dikkate alınacak bir cemiyeti (derneği) daha vardır. Bu da 'Turko-Rus Komitesi'dir ki Rusya ile Türklerin arasını bulmak, tarafeyn beyninde (her iki taraf arasında) ticareti, dostluğu ve emniyeti (güveni) arttırmak baş niyettir."*¹⁹¹

Evet, Gaspıralı'nın *Tercüman*'da yayınladığı bu gibi haber ve makalelerden Türklük şuurunu doğurmaya çalışanları desteklediği ve bu nevi faaliyetleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Gaspıralı bilhassa Şemsettin Sami, Mehmet Emin (Yurdakul) ve Ahmet Mithat gibi Türkçeden yabancı kelimeleri arıtmak için dil ve edebiyat konularında çalışanları takdir eder ve

onları desteklerdi. İkinci olarak da “Genç Türklerin” yayın organı olan Kahire’de yayınlanan *Türk* gazetesi çevresindekiler, onların siyasi görüşleri Gaspıralı’nın ilgisini çekiyordu. Onlar ‘Osmanlı İmparatorluğu’nun ana unsurunu Türkler teşkil ediyorlar, bir hayli etnik azınlık imparatorluktan ayrılırken, devleti ancak Türkler koruyacaklardır’ fikrini ileri sürüyorlardı. İşte Gaspıralı Osmanlı ülkesindeki hem kültürel, hem de siyasi görüş ve düşünceleri candan destekliyordu.

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nda meşrutiyetin ilan edilmesini fırsat bilen bir hayli Rusyalı Türk aydını Türkiye’ye göç etmişti. Bunlar Rusya’da 1907 yılının sonunda hâkimiyet kuran Başbakan Stolipin’in baskılarından ancak bu şekilde kurtuldular. Bu artan baskılar sebebiyle onların Rusya’daki hemşerileri için yapabilecekleri faaliyetler çok kısıtlanmış, hatta imkânsız hâle gelmişti. Ekserisi Türkçü olan bu aydınlar Türkiye’ye göçünce bu sefer buranın cemiyet hayatında aktif rol almaya başladılar. Bu aydınların birçoğu batının milliyetçilik teorilerini bilen şahıslardı. Bunlar aynı zamanda bütün Türkleri kültürel, ideolojik ve ırki yönden birleştirmeyi Türk milletinin hayatta kalması için şart olarak görüyorlardı.

1. Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre önce İstanbul’da Türklükle ilgili siyasi ve kültürel faaliyetlerin arttığına şahit olmaktayız. İsmail Gaspıralı ve diğer Türk aydınlarının teşviki ile İstanbul’a talebeler yollanmaya başlanmış ve onlar Osmanlı kültürü ile haşır neşir olmuşlardı. Kazan Tatarları Ubeydullah Bubi, Harris Feyzi Çistapol, Fatih Kerimi İstanbul liselerinde tahsil gören ilk Rusya Türkleri olmuşlardı. İstanbul’da tahsil görüp geri dönen gençler öğretmenlik yaptıkları okullarda İstanbul Türkçesini yaymaya başlamışlardı. Ayrıca Türkiye’den gelen dergi ve gazeteler Rusya Türkleri arasında Osmanlı İmparatorluğu’na olan muhabbeti pekiştirmede mühim bir rol oynuyordu. Osmanlıların

mağlubiyeti onların da ortak üzüntüsü oluyordu. Balkan Savaşı esnasında birçok kadın kız “Hilâl-i Ahmer (Kızılay)”e müracaatla hemşire olmuş, Türkiye için bağışlar toplanmıştı.¹⁹²

1911 yılında İsmail Gaspıralı ve Azerbaycanlı Ali Hüseyinzâde (1864-1941) İttihat ve Terakki Partisi’nin genel merkezine seçilmişlerdi. Bunun dışında Rusyalı talebelerin İstanbul’da “Kırım Talebe Cemiyeti”, “Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti”, “Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti” gibi değişik dernekleri kurmalarına şahit oluyoruz. Bunun dışında Rusyalı muhacirlerin aktif katılmaları ile “Türk Ocağı” derneği kurulmuş, *Mizan*, *Türk Yurdu*, *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* gibi dergiler çıkarılmıştı.¹⁹³ Bunların en etkilisi hiç şüphesiz Yusuf Akçura (1879-1935)’nin yönetiminde olan *Türk Yurdu* dergisiydi. Bütün bu neşriyatlar Türk kültürü, sosyolojisi, etnografyası, dili, edebiyatı ve tarihi gibi konuları işliyorlardı. Yazarları arasında meşhur Türkçü Ziya Gökalp, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Mehmet Emin (Yurdakul), Ali Rıza Şeyfi, Halide Edip (Adivar), Ahmet Hikmet, İzzet Ulvî, F. Sacit, Aka Gündüz, Ahmet Ağaoğlu, Halim Sabit (Şibay) ve benzerleri vardı.¹⁹⁴

Gaspıralı işte bu gibi şahıslar, teşkilâtlar ve dergilerle sıkı temas hâlindeydi. Gaspıralı başta Türkçülüğün siyasi ve kültürel ideolojisini destekliyordu. Ancak 1. Dünya Savaşı’nın arifesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya yakınlaşınca Osmanlı ülkesinde Rus aleyhtarlığı güç kazanmıştı ve Türkçüler de esir Türk illerini kurtararak büyük bir Türk İmparatorluğu kurma hayallerine kapılınca Gaspıralı bu gelişmeyi desteklemedi.

O, Türkiye’deki Almanya tesirini Avrupa emperyalizminin başka bir örneği olarak kabul ediyordu ve geçmişte olduğu gibi şimdi de bundan Türklerle Ruslar zararlı çıkacaklar diye inanıyordu.¹⁹⁵

Gaspıralı’nın bu tutumuna belki de kendisinin Rusya devletinin bir vatandaşı olması ve bu husustaki fikirlerini açıkça ortaya

koyma fırsatı bulamaması da sebep olmuş olabilir. Fakat gerçek şu ki, Osmanlı-Almanya ittifakı neticesinde Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına, ancak çok büyük bir mücadele ile topraklarının bir kısmını muhafaza edebilmesine, diğer yandan ise Rusya'da Çarlık rejiminin yıkılarak çok daha katı olan Bolşevik rejiminin yerleşmesine yol açmıştı. Bu gelişmeler neticesinde eskiden Osmanlı yönetimindeki topraklarda yaşayan bir hayli Türk yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalmış oldu. Rusya'da ise yerleşen yeni katı rejim Türklerin birlik kurmalarına sekte vurdu. Bu bakımdan Gaspıralı'nın endişeleri bir yerde haklı çıktı diyebiliriz. Ancak Gaspıralı bütün bu gelişmeleri görme şanssızlığına uğramadan bu fani dünyaya veda etti.¹⁹⁶

GASPIRALI'NIN SON AYLARI

C. S. Kırimer, Hasan Sabri Ayvaz(ov)'dan naklen “Şubat 1914'te Gaspıralı Devlet Duma (Rus Millet Meclisi)'sındaki “Müslüman Fraksiyonu” faaliyetlerini canlandırmak ve katkıda bulunmak için St. Petersburg'a gitmişti” diye bir kayıt düşmüştür.¹⁹⁷ Fakat bu ifade gerçeği pek ortaya koymamaktadır. 400'ün üstünde mebusa sahip olan IV. Devlet Duma'sında (1914-1917) Müslüman mebusların toplam sayısı ancak altıydı (İbn Emin Ebussud Ahtemov, Abdüllatif Bayteryakov, Muhamed Dalgatov, Miniyacettin Minnialiyev, Kutluğ Muhammed Tefkilev ve Mamed Yusuf Caferov).¹⁹⁸ Bu kadar az sayıdaki mebusun büyük bir mecliste herhangi bir şey yapabilmeleri zaten beklenemezdi. Dolayısıyla da Gaspıralı'nın Duma'daki “Müslüman Fraksiyonu” canlandırmak teşebbüsü biraz abartılı olsa gerek. Fakat şurası da bir gerçektir ki, Gaspıralı sıhhatinin çok bozulmasına rağmen hayatının son günlerinde dahi, millî faaliyetlerden uzak kalamamıştır.

Gaspıralı hasta gittiği başkentten daha da hasta olarak döner, ciğerlerindeki araz daha da kötüleşmiştir. Bahçesaray'a döndükten sonra doktorlar kendisine bir ay istirahat tavsiye etmişlerdi. O da, iki hafta sahilde istirahat eder. Daha sonra ise Haziran ayında “deniz havasından yararlanmak için” İstanbul'a gider. Tahminen bir ay sonra ise tekrar Bahçesaray'a döner. Sonra Akmescit'teki Alman Hastanesi'ne götürülerek, üç gün süren muayeneden sonra verem olmadığı ancak kronik bronşit ve

kireçlenmeden muzdarip olduğu teşhisi konur. Tedavi olarak tam bir yatak istirahati, soğuk kompresler ve günde üç defa birer çay kaşığı iyot içmesi tavsiye edilir. 4 Ağustos'ta evine geri döner. Sivastopol'dan gelen başka bir hekim ise İsmail Bey'de herhangi bir araz bulamaz. Fakat Gaspıralı her geçen gün kendisini daha zayıf hissetmeye başlar. 8 Eylül'de fenalaşır ve 9 Eylül'de oğulları Rifat ve Haydar Beyleri, damadı Nasip Bey'i, *Tercüman*'ın yazı işleri müdürü Hasan Sabri Ayvaz Bey'i, kızları Şefika ve Nigâr hanımları yanına çağırarak vasiyetini bildirir. Son sözleri de *Tercüman*'ın yaşatılması hususundadır. 11 Eylül 1914'te sabah yedi sularında 63 yaşında hayata gözlerini yumar.¹⁹⁹

Gaspıralı'nın ölüm haberi Rusya Türkleri arasında yıldırım gibi düşer. *Tercüman*'a binlerce taziye telgrafı gelir. Cenazesi 12 Eylül 1914'te Cuma günü kalabalık bir cemaatin elleri üzerinde Zincirli medresesi civarında Mengli Giray Han türbesi yanındaki ebedî istirahatgâhına götürülerek defnedilir.²⁰⁰

Tabii ki, İsmail Bey Gaspıralı ölümünden sonra da unutulmadı. Kırım'da Bolşevik rejimin yerleşmesi ve Kırım Muh-tar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da bu büyük fikir ve aksiyon adamı zihinlerden silinmemiştir.

Çünkü onun yetiştirdiği, onun eserlerinden etkilenecek yetişenlerin sayısı bir hayliydi. Onların bir kısmı yeni rejimde de belli mevkilerde görev almışlardı. Neticede Kırımlı aydınların ve bilhassa Bahçesaray müzesi müdürü Hüseyin Bodan(inski)'nin teşebbüsü ile 21 Mart 1921'de Salacık'ta Gaspıralı'nın evinde "Gaspıralı Hatıra Müzesi" açılır. Bu müzenin derlenmesinde müze müdürü kadar A. Akçokraklı, Profesör I. N. Leman(ov) (sonradan müze müdürü) büyük hizmetler verdiler.²⁰¹

Ancak 1928'den itibaren eski dönemde yetişen bütün aydınlar "burjuva milliyetçi" olmakla suçlanarak Stalin tarafından bir bir ortadan kaldırılmaya başlayınca Gaspıralı'nın adı da yasaklılar listesine alındı.

İkinci Dünya Savaşı'nda Kırım, 1941-1944 yılları arasında Alman işgaline maruz kaldı. Sonradan tekrar Sovyet hâkimiyeti altına girdi ve 18 Mayıs 1944'te bütün Kırım Türkleri Almanlarla işbirliği yaptıkları şeklindeki haksız suçlamayla topyekûn sürüldüler. Dolayısıyla değil Gaspıralı, Kırım Tatarı tabiri bile uzun yıllar her türlü eser, kitap, resmi yayınlardan kayboldu. Nüfus sayımlarında adları yoktu.

Ancak 1957 yılında Taşkent'te Özbekistan Komünist Partisi'nin yayın organı olarak Kırım Tatarcası ile *Lenin Bayrağı* adlı bir gazete yayınlanmaya başlandı.²⁰² Fakat gerek bu gazete, gerek Sovyet ansiklopedilerinde veya bunun dışındaki ilmi veya popüler hiçbir yayında Gaspıralı'nın adı 60 yıl gibi uzun bir süre dile alınmadı.²⁰³ Gaspıralı üzerine konulan bu yasak 1987 yılının Eylül'üne kadar sürdü. Bildiğimiz kadarıyla başta *Zvezda Vostoka* (Doğu Yıldızı) adlı Rusça gazetede (1987, Sayı 8) Gaspıralı hakkında uzun bir makale yayınlandı. Aynı makale 12, 15 ve 17 Eylül 1987 (sayı 109, 110 ve 111) tarihlerinde *Lenin Bayrağı* gazetesinde ve *Yıldız* dergisinde de, bu sefer Kırım Türkçesi ile neşredildi.²⁰⁴

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde resmi makamların engellemesine rağmen iki yüz bin kadar Kırım Tatarı değişik dönemlerde sürgün edildikleri Orta Asya cumhuriyetlerinden Kırım'a dönmüşlerdir. Ancak Simferopol (Akmescit), Bahçesaray, Yevpatoriya (Gözleve), Yalta, Karasubazar gibi değişik yerlere dağınık şekilde yerleşebildiler. 18-22 Mart 1991 tarihinde Simferopol'de Kırım Yerel Sovyet'i ve Simferopol Üniversitesi tarafından "Uluslararası İsmail Gasprinski Konferansı" düzenlenmişti. Benim de katıldığım bu konferans esnasında Bahçesaray'da Zincirli Medresesi karşındaki bir yere Gaspıralı'nın sanal bir mezar taşı yerleştirildi. Çünkü 1944 yılındaki sürgünden sonra Kırım Tatarlarına ait bütün mezarlar yok edilmişti. Bugün Kırım'da onun heykel, büst ve tabloları bulunmaktadır. Gaspıralı kendi halkına ve Türkiye'ye geri dönmüştür.

SONUÇ

Mirza İsmail Gasprinski'yi değerlendirmek için başta dönemi özetlemekte yarar var. Kahramanımız 19. yüzyılın ikinci yarısında, neredeyse 160 yıl önce Kırım'da doğmuş. Değil o babası dahi Rusların hâkim olduğu dönemde dünyaya gelmiş. Diğer bir ifade ile tarihî topraklarında olmasına rağmen Kırım Tatarlarının azınlık olduğu ve sosyal haklarının şeriatla düzenlendiği bir ortama gözlerini açmış. Doğduğu evde, çevrede anadilini duymuş, ama ufak yaşta kendisinin, ailesinin, akrabalarının farklı bir kimliğe sahip olduğunu fark etmiş. Çünkü babasının, büyüklerinin yabancılarla anlamadığı yabancı bir dilde konuştuklarını fark etmiş. Mahallesindeki bazı çocukların kendisinden farklı konuştuklarına, giyindiklerine şahit olmuş ve bazen kendisine, o anda henüz anlamını pek kavramadığı, ancak hoş olmayan birtakım sıfatlar taktıklarını duymuş. Ailesinden onların Kırım'ın esas sahibi olduğunu öğrenmiş. Bir müddet sonra onlardan yeni dili, Rusça'yı kapmaya başlamış. Okul ile birlikte hayatının yeni bir dönemi başlamış. Gittiği medreseyi, babasının üst seviyeli bir memur olması dolayısıyla, belki yadırgamıştı.

Babası onu iki yıldan sonra doğduğu yerden daha uzakta bulunan Akmesic'teki Rus okuluna yollayınca burada yeni bir dünya ile karşılaşır. Çünkü okulunda ve sınıfında kendisi gibi Tatar olanlar hiç yoktur. Artık evde duyduğu dili duymaz. Rusçası ise gelişmektedir. Soylu bir aileden geldiği için askerî okula yollanır. Çarlık döneminde askerî okullara genelde asillerin çocukları seçilirdi.

Gaspıralı başta evinden çok uzak bugün Ukrayna'ya komşu Rusya Federasyonu'nun güney batısında Don nehrine yakın, bugün uçakla 1,5 saatte gidilecek mesafedeki Voronej askerî okulunda, ardından 14-16 yaşları arasında Rusya'nın tarihî kalbi sayılan Moskova'daki askerî okulda okur. Moskova'da Bahçesaray'dan bin km. kadar uzaktaydı. Bu iki okulda Rusça ve bir miktar Fransızcanın dışında askerî disiplin, planlama gibi hayatı için önemli tecrübeler edinir. Aynı zamanda Rusya'nın ne kadar büyük bir ülke olduğunu anlar. Rusları, ailelerini, yaşam tarzlarını, tepkilerini, davranışlarını, kısacası kültürlerini tanır.

Gaspıralı Kırım Tatarı yaşlılarından hayli farklı yetişmiştir. Çünkü ufak yaşta evinden ve ailesinden, geleneklerinden, ana-dilinden uzak kalmıştır. Kendi kendine yetmesini öğrenmiştir. Askerî okulu bırakınca çok iyi öğrendiği Rusça sayesinde dil öğretmenliği yapar. Medreselerin geri kalmışlığı onu mutsuz etmektedir, İstanbul'a giderek Osmanlı ordusuna subay olarak katılmak ister. Bu arzusu gerçekleşmez, ama ona yeni ufuklar açılır, trenle bir hayli ülkeyi geçerek Paris'e gider, iki yıl burada, sonra İstanbul'da kalır. Dört yıl yurdundan uzak kalmış, ancak 24 yaşında olmasına rağmen çok zengin bir bilgi, gözlem birikimi ve yeni bir yabancı dil kazanmıştır. Çok az gencin kazanabileceği bu tecrübeler işte Gaspıralı'yı Gaspıralı yapan özellikler olmuştur.

O artık genel olarak Rusya'yı, Osmanlı'yı, Fransa'yı tanıyan, onların dilini konuşan, yönetimlerini, yaşam tarzlarını tanıyan kabiliyetli bir gençtir. Fakat geri kalmış bir azınlığın mensubu olduğunun da farkındadır. Belki içinde bir eziklik vardı, ancak buna rağmen kendi toplumundan utandığını gösteren bir şeye rastlamıyoruz. O günlerdeki tesellisi belki de soydaş dindaş Osmanlının bağımsız olmasıdır. Osmanlı ülkesine yerleşme arzusunun gerçekleşmemesi onu başta kendi Kırım Tatarları ve daha sonra Rusya'daki bütün Müslümanlar için mücadeleye itmıştır.

Şayet onu Osmanlı vatandaşlığına kabul edip askerî veya başka bir göreve kabul etselerdi, bu Rusya Türkleri için büyük kayıp olurdu.

Döneminde Rusya Türkleri arasında onun gibi yetişmiş, kabiliyetli, becerikli ve mücadeleden yılmayan aydınların sayısı parmakla gösterilecek kadar azdı. Çünkü 19. yüzyılda Rusya Türklerinin neredeyse % 90'ı kırsal kesimlerde, köylerde yaşıyorlardı. Ruslarda bu oran daha iyi olup % 70-75 civarındaydı. Köylüler mescitlerinin yanındaki mekteplerde biraz okuma-yazma öğreniyorlar, eğitim bununla tamamlanıyordu. Diğer ifade ile 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başında Rusya Müslümanları çok sayıda aydın çıkaracak durumda değildiler. Ayrıca onlara has tatbik edilen şariat düzeni de Batılı anlamda gelişmelerine set çekiyordu. Bunlara ek olarak da Rus yönetimi onları ikinci sınıf vatandaş, bazen ise tamamen yabancı olarak görüyordu.

Bu ortamda Gaspıralı'nın Ruslarla uzlaşmacı bir şekilde geçinme yolunu seçmesi, asil soydan gelmesi, Belediye Başkanlığı yapması ve geçen yıllarda Ruslar arasında edindiği dostlar sayesinde Çarlık Rusyasının sansüründen büyük bir ayrıcalık koparma becerisi gösterdi. *Tercüman/Perevotçik* Rusya Türklerinin belki ilk değil ancak en uzun ömürlü gazetesi olma unvanına Gaspıralı'nın temkinli, akıllı, düzgün üsluplu ve uzlaşıcı tutumu sayesinde kavuştu. Yoksa ilk yirmi iki yılında (1883-1905) Rus sansürünün darbesine uğraması, sürgüne uğraması işten bile değildi. Bu sayede gazete Rusya Müslümanlarının sözcüsü olarak da görev yaptı. *Tercüman* Gaspıralı'nın ifade edebileceği bütün fikirlerini aktarma aracı da oldu. Eğitimi yaygınlaştırma, çocukları kolay ve çabuk okutma, cemiyetin arazlarını vurgulama hep bu gazete aracılığı ile sürdürüldü.

Gaspıralı'nın en önemli özelliklerinden biri de belki onun hayalperestliği idi. O bütün Türk kökenlilerin aynı yazın (edebi) dilini kullanmasını istiyordu. Döneminde, yani 19. yüzyılın

son çeyreğinde değişik Türk boyları arasında tek edebi dile sahip Osmanlılardı. Bu karmaşık dil ise halkın büyük kesimi tarafından bilinmiyordu. Osmanlıların önemli özellikleri kendi bağımsız ülkelerinde yaşamalarıydı. Rusya Türklerine ise Çarlık ancak dinî içerikli eserler basma izni vermişti. Gerçi sansürün zayıf olduğu dönemlerde bilhassa Kazan Tatarları bir hayli din dışı, bu arada eğitimle ilgili, eserler basmışlardı. Ancak onlarda dahi ortak bir dil oluşmamıştı. Kısacası sıfırdan başlayarak ortak bir edebi dil yaratmak için şartlar hazır gibiydi. Fakat Türk dillerindeki bölgesel farklılıklar, ana Türk dilindeki başlıca iki dal -Kıpçak ve Oğuz dalları- bu ortaklığa engel teşkil ediyordu. Neticede Gaspıralı ne kadar ısrar etse de, bilhassa basın özgürlüğünün başladığı 1905'ten sonra Kazan Tatarları, Azeriler, Kazaklar ve Özbekler ayrı yollarda yürümeye başladılar. Gaspıralı'nın Osmanlıca ve Oğuz dalı ağırlıklı gazete dilini reddettiler. Gaspıralı'nın 22 yıllık uğraşı başarıya ulaşmadıysa da, onun inatçı tarafı bu tutumunu ölümüne kadar sürdürmesine neden oldu. Zaten o başkasını da bilmiyordu. Amaca ulaşmak için sabır etmeye inanıyordu. 1912 yılında ortaya attığı "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı geç kalmış bir söylem oldu. Hatta "Türk" sözü de Rusya Türklerini açıklamaktan uzaklaştı, onun yerini "Türk-Tatar" aldı. Çünkü iki buçuk-üç milyon Kazan Tatarı, 250 bin Kırım Tatarı ve bir-iki milyon Azerbaycanlı, Rus makamlarınca "Tatar" diye adlandırılıyordu.

Gaspıralı'nın dil birliği konusunda başarısız olması zaten doğaldı. Çünkü Rusya'daki bütün Türk kökenliler için ortak bir eğitim programı (tevhid-i tedrisat) yoktu. Rus eğitimi onların kendi eğitim sistemlerini geliştirmelerini istemiyordu. Dolayısıyla devletin desteği olmadan kendi güçlerince bir şeyler yapıyorlardı.

Gaspıralı'nın eğitim ve aydınlanma yolunda yaptığı propagandaların başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Daha doğrusu o da bu gelişmeye katkı sağlayan önemli şahıslardan biri oldu. Rusya

Türkleri, aydınları arasında saygıyı işte bu özelliği ile kazandı. Adı ceditçilik (modernlik) öncülerinin arasında yer aldı. Rusya coğrafyasında okulları modernleştirme ile uğraşanların tanındıkları biriydi. Aslında Gaspıralı aydınların çoğunluğunun arzuladığı bir faaliyeti gerçekleştiren, eğitim hakkında *Hoca-i Sübyan* (Çocukların Öğretmeni) dışında eserleri olmamasına rağmen, amatör bir pedagoğdu. Diğer ifade ile bu uğraşında başarıyı, takdiri ve sevgiyi gördü.

Gaspıralı'nın diğer bir özelliği ise kendi görüşünden vazgeçmemekle birlikte uzlaşıcı olmasıydı. O başta Ruslarla uzlaşmanın önemini vurgulamıştı. Çünkü Ruslar işgal ettikleri yeni topraklar ve değişik soy, din, mezhep ve dile mensup insanlar topluluğuna düşman ve yabancı olarak bakıyorlardı. Aynı imparatorluk sınırları içinde yaşayan değişik toplulukların birbirlerini tanıdıkları takdirde daha uyum için yaşayabileceklerine inanıyordu Gaspıralı. Dolayısıyla yazdığı iki Rusça eserin dışında 22 yıl *Tercüman/Perevotçik*'in Rusça kısmı da bu gayeye hizmet etmişti. Gaspıralı uzlaşmayı tek Ruslarla gerçekleştirmede, hemşerilerine, diğer Türk basın organlarına karşı da aynı anlayışı sürdürdü. Tenkit etti, ama hakaret etmedi. Osmanlı topraklarına gazetesinin sekiz yıl sokulmasının yasaklanmasına rağmen Türkler'e küsmedi. Sol eğilimli "Genç Tatarlar" aleyhine kampanya başlattıklarında onlara saldırmadı. Çünkü Gaspıralı da onlar gibi Rus baskısından kurtulmak istiyordu. Fakat metotlar farklıydı. Tersine o "Genç Tatarlar"ın yayın organı olan *Vatan Hadimi* kapatılınca çıkardığı diğer gazetesi *Miller*'in başına rakibi Hasan Sabri Ayvaz(ov)'u getirdi.

Gaspıralı'nın başka bir özelliği ise evrensel değerlere verdiği önemdi. O Rusya Müslümanları arasında ilklerden olarak şariat düzeni dolayısıyla baskı altında kalan kadınların hakları için mücadele etti. Onlara karşı yapılan haksızlıkları gerek romanlarında gerekse köşe yazılarında dile getirdi, Rusya

Müslümanlarının siyasi toplantılarında onlara haklar kazanmak için mücadele etti. Kadın haklarını insan haklarının bir parçası olarak gördü. Eğitimin herkese hak olduğunu iddia etti. Modern eğitime kavuşmadan eşit vatandaş olunamayacağı fikrini de vurguladı. Rusya Müslümanlarının bu evrensel toplumda yer almaları için ekonomik olarak kalkınmalarını istedi.

Dünya Müslümanları Kongresi toplama fikri de ondan çıktı. Çünkü o genelde bütün İslam ülkelerinin geri kalmış olduğunu görmüş ve bazılarında bulunmuştu. Bu geri kalmışlığa isyan ediyordu ve çıkış yolları arıyordu. Onun döneminde Osmanlı İmparatorluğu dışındaki bütün Müslüman ülkeler herhangi bir Batı ülkesinin kolonisi durumundaydı. O günkü şartlar Dünya Müslümanları Kongresi toplamaya el vermedi. Bugün ise İslam Konferansı Örgütü'nde 56 bağımsız üye ülke, hatta gözlemci ülkeler arasında bir hayli Türk Müslüman'ın yaşadığı Rusya Federasyonu da (2009) bulunmaktadır. Buna bir yerde Gaspıralı'nın hayallerinin yüz yıl sonra gerçekleşmesi olarak da değerlendirebiliriz.

Onun hayallerinden biri olan Ruslarla Türkleri uzlaştırma arzusu ise, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması, yerine kurulan 15 bağımsız ülke ve en büyüğü Rusya Federasyonu ile ticari bağımlılığımızın artması ile neredeyse gerçekleşiyor. Ancak bu uzlaşma, dostluk daha ziyade siyasi ve ticari anlamda oluyor. Rusya'daki Türkîlere ve diğer Müslümanlara ise Moskova'nın baskısı artıyor.

Gaspıralı Çarlık Rusyasında yetişen bir düşünür ve basın yoluyla görüşlerini yayabilen bir şahıstı. Yayınları ve faaliyetlerinin etkisi yaşamı esnasında ve ölümünden bir dört yıl sonrasına kadar sürdü. Fakat Çarlığın yıkılması ile ortaya çıkan yeni rejimde her şey alt üst oldu. Gaspıralı Sovyetler Birliği'nde 60 yıl yasaklandıktan sonra, bugün tekrar kendisinden bahsedilen tarihî bir şahsa dönüştü. Genelde totaliter ideolojiler kendi hâkimiyetlerine tehlike olarak gördükleri büyük düşünür, yazar,

şair, sanatkâr veya siyasetçileri unuttururlar. Gaspıralı da işte o kategorideki ender aydınlardan biriydi.

Genel olarak Rusya Türkleri, özel olarak Kırım Tatarları için bir ansiklopedi değerinde olan ve 35 yıl kesintisiz yayımlanan *Tercüman* gazetesinin yazarı ve yayımcısını bu kitap ile tekrar gündeme getirme fırsatı doğduğu için aslında çok mutluyum. Böylece onun gibilerin özgürlüklerin olmadığı ortamlarda dahi azimle nelere ulaşabileceğini göz önüne serebildim zannediyorum.

NOTLAR

1. A. Bennigsen, "İsmail Bey Gasprinski (Gaspraly) and the Origins of the Jadid Movement in Russia", *İsmail Bey Gasprinskiy Russkoe Musulmanstvo*, 2. bsk, (Oxford: Society for Central Asian Studies 1985), s. 5.

2. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayın. 1985), s. 14.

Fazla bilgi için bk. E. Kırimal, *Der Nationale Kampf der Krimtürken*, (Emsdetten 1952); M. Bala, "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 741-746.

3. A. Bennigsen, *a.g.m.*, s. 6.

4. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 241.

5. A. Bennigsen, *a.g.m.*, s. 7.

6. M. Bala, *a.g.m.*, s. 756.

7. *a.g.m.*, s. 756.

8. A. Bennigsen, *a.g.m.*, s. 7.

9. *a.g.m.*, s. 7 v.d.; N. Devlet, *a.g.e.*, s. 15.

10. A. Bennigsen, *a.g.m.*, s. 8.

11. C. Validov, *Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı Tatar*, 2. bks. (Oxford: Society for Central Asian Studies 1986), s.

81. C.S. Kırimer, *İsmail Bey Gaspıralı*, (İstanbul, 1934), s. 12.

Genelde bütün eserler Gaspıralı'nın doğum yeri olarak Avcıköy'ünü vermekle beraber, bu ad bir kaynakta "Acıkoy" (L.

Klimoviç, “Maarif Hizmetinde. Türkiy tilde çıkkın ilk gazete-
“Tercüman” ve onun naşiri Gasprinskiy Akında”, *Lenin Bayra-
gı*, 12 Eylül 1987, no. 109, s. 4) şeklinde geçmektedir. Bazı kay-
naklarda ise Gaspıralı’nın doğum yeri “Gaspra” köyü olarak be-
lirtilmektedir (C. Validov, *a.g.e.*, s. 81). Bu ifadeler yüzünden en
doğrusunun hangisi olduğunu belirlemek hayli zordur. Babasının
köyü olduğundan bu soyadını alma ihtimali çok daha kuvvetlidir.

12. E. J. Lazzerini, *İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Mo-
dernism in Russia, 1878-1913*, (University of Washington 1973)
(basılmamış doktora tezi), s. 3.

13. A. Bennigsen, *a.g.m.*, s. 15.

14. M. Kramer, “Gasprinskiy’nin Dünya Müslümanları
Kongresi Teşebbüsü (1907) ve Neticeleri”, *İsmail Bey Gaspıra-
lı İçin* (haz. H. Kırımlı), (Ankara: Kırım Türkleri Derneği Yayın.,
2004), s. 367.

15. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 4.

16. C. S. Kırımer, *a.g.e.*, s. 19.

17. *Avrupa Medeniyetinde Bir Nazar-ı Muvazene* (İstanbul,
1302 (1885), s. 29. Bu eser Gaspıralı’nın en uzun denemesi ol-
ması bakımından en önemli eseridir denilebilir. Bu eserde onun
Avrupa uygarlığı hakkındaki görüşlerini ve aynı zamanda sosya-
lizme karşı aldığı tutumu görmekteyiz.

18. C. S. Kırımer, *a.g.e.*, s. 21; E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 5.

19. Y. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, (yeni yazı 1.
bsk), (İstanbul, 1978), s. 93.

20. Y. Akpınar, “İsmail Gaspıralı: Hayatı”, *İsmail Gaspıralı
Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikayeleri* (İstanbul: Ötüken Neş-
riyat, 2007), s. 28.

21. Y. Akpınar, *a.g.m.*, s. 34.

22. Yusufbeyli için bk. [http://az.wikipedia.org/wiki/
N%C9%99sib_b%C9%99y_Yusifb%C9%99yli](http://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99sib_b%C9%99y_Yusifb%C9%99yli)

23. V. Gankeviç, *Na slujbe, pravde i prosveščeniyu (Kratkiy biografičeskiy očerk İsmaila Gasprinskogo (1851-1914))*, (Simferopol: Dolya 2000), s. 57-79.

24. Şihabeddin Mercani (1818-1889): Kazan'da kendi adı ile bilinen mescitte 22 yıl görev yaptı. 24 eser kaleme aldı. En önemlisi bölge Türk-Tatarlarına tarih şuurunu aşıl原因 *Müstefadü'l-Ahbar fî Ahval-i Kazan ve Bulgar* (Kazan ve Bulgar Hakkında Derlenmiş Haberler) adlı eseridir. Bk. N. Devlet, *Rusya Türklerinin...*, 2. Bsk., s. 13-14.

25. Zakir Remi(ev) (mahlası: Derdmend) (1859-1921): Orenburg vilayeti İsterlitamak ilçesi Cırgen köyünde bir tüccar ailesinde dünyaya gelmiştir. Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmiş, 1880'de İstanbul'a gelerek dil ve edebiyat tetkiklerinde bulunmuştur. Tatar edebiyatında kendine mahsus mektep (ekol) kurmuş, "Derdmend" mahlası ile şiirler yazmıştır. Fazla bilgi için bk. N. Devlet, "Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Zakir Remi (Derdmend)", *Kazan*, 1, sayı 4 (1972), s. 32-36.

26. L. Klimoviç, *a.g.m.*, s. 4.

27. A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay, *La Presse et le mouvement chez les musulmans de Russie avant 1920*, (Paris, 1964), s. 22.

28. Hasan Melikzade Zerdabi (1837-1907): Moskova Üniversitesi'nde ziraat ve matematik eğitimi aldı. Bk. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 26-27.

29. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 32 v.d.

30. C. Validov, *a.g.e.*, s. 82.

31. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 12.

32. Y. Akçura, *a.g.e.*, s. 96 v.d.

33. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 12 v.d ve not 15 (s. 42).

34. *a.g.e.*, s. 13.

35. Society for Central Asian Studies (Oxford) 1986 yılında tıpkıbasımını yapmıştır.

36. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 14.

37. C. Validov, *a.g.e.*, s. 29.

38. *a.g.e.*, s. 29 v.d.

39. V. Gankeviç, *Na slujbe, pravde i prosveščeniya (Kratkiy biografičeskiy očerk İsmaila Gasprinskogo (1851-1914))*, (Simferopol': Dolya 2000), s. 57-79.

40. Abdülkayyum Nasırî (1824-1907): Kazan Tatarları arasında ilk ansiklopedist-bilgin. Tatarca dil, edebiyat, etnografya, coğrafya, aritmetik, fizik vb. konularda ders kitapları yazdı. Kazan Tatar dilinin gelişmesine büyük katkısı oldu. Bk. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 15.

41. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 9-14; Mercanî için bk. N. Devlet, "Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı Şihabeddin Mercanî", *Kazan*, sayı 5, 6 ve 7/8, s. 33-46, s. 8-19 ve s. 64-79; Nasırî için bk. A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, (Ankara:Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayın., 1966); C. Lemerrier-Quelquejay, "Abdui Kayyum Al-Nasyri: A Tatar Reformer of the 19th Century" *Central Asian Survey*, I, sayı 4 (1983), s. 109-132; Feyizhanî için bk. A. N. Kurat, "Kazan Türklerinde 'Medeni Uyanış' Devri", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIV, sayı 3/4, s. 64-79.

42. Raşit Koç," Selim Sabit Efendi'nin Eğitim Yöntemleri ve Türkçe Okuma-Yazma Öğretimiyle İlgili Görüşleri", *9. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu (20-22 Mayıs 2010)*, Elazığ: Fırat Üniv. Yayın., 2010, s. 162-165. <http://usos2010.firat.edu.tr/bildiriler/pdfs/225.pdf> (6 Ağustos 2010)

43. <http://www.oncu.com/tallib/search.php?TSAVT%DDYE> (6 Ağustos 2010)

44. M. Ergün, *Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişim*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun3.htm> (4 Ağustos 2010).

45. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 28.

46. C. S. Kırımer, *a.g.e.*, s. 105.

47. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 28 v.d.

48. İdil-Ural : Rusya'nın Avrupa kısmında Volga (İdil) nehri ile Ural dağları arasında kalan yoğunlukla Türk kökenlilerin yaşadığı bölge. Bugün burada Rusya Federasyonuna bağlı Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan adlı Türkî cumhuriyetler, Morva, Udmurt, Mari-El gibi Fin-Ugor cumhuriyetleri, Orenburg, Perm gibi eyaletler bulunur.

49. Hadi Maksudi (1867-1941): Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)'in ağabeyi. Kazan Tatarı gazeteci ve pedagog. Usul-ü cedidi desteklemiş, Gaspıralı ile tanışmış, Bahçesaray'da Zincirli medresesinde Arapça dersler vermiştir. Kaleme aldığı *Sarf-ı Türki ve Nahv-i Türki* Tatarcayı inceleyerek yazılmış gerçek anlamda ilk dilbilgisi kitabıdır. Uzun yıllar *Yıldız* gazetesini çıkarmıştır. Geniş bilgi için bk. A. B. Taymas, *Kazanlı Türk meşhurlarından İki Maksudiler* (İstanbul, 1959).

50. Fatih Kerimî (1870-1937): İstanbul'da eğitim gören Kerimî Orenburg'da etkili *Vakit* gazetesini çıkardı. Kerimî'nin *Avrupa Seyahatnamesi* ile *İstanbul Mektupları* adlı eserleri Çağrı Yayınları, *Kırım'a Seyahat* adlı eseri ise IQ Kültür ve Sanat Yayınevi tarafından Türkçe olarak yayınlanmış bulunuyor.

51. A. Saadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, (Kazan: 1926), s. 69-74.

52. Y. G. Abdullin, *a.g.e.*, s. 209.

53. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserler: 2 Fikri Eserleri*, (haz. Y. Akpınar), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 254-257

54. N. Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayın., 1988), s. 138.

55. "Terbiye ve Talim", *Şura*, (1912).

56. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserler: 2 (Fikri Eserleri)*, (haz. Y. Akpınar), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 245 ve 256-257.

57. *Mir İslama*, II/V, s. 280.

58. Türkmenistan'da (Hazar-Ötesi) takriben 70 kadar medrese mevcut olup, burada 100 kadar muallim 1.000-1.200 kadar talebeyi eğitmekte idi.

Yıl	Vilayetin adı	Medrese sayısı	Öğretmen sayısı	Talebe sayısı
1900	Tecen	5	51	79
1903	Aşhabad	7	6	65
1904	Krasnovodsk	19	?	?
1906	Merv	11	13	245
1906	Mangışlak	25	25	466

Geniş bilgi için bk, *Mir İslama*, II/V. s. 378.

59. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 1. bsk., (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayın., 1985), s. 189. Geniş bilgi için bk. A. H. Mahmudov, *Stanovlenie Svetskogo Obrazovaniya u Tatar (Borba Vokrug Şkolnogo Voprosa 1861-1917)* [Tatarlarda Eğitimin Durumu (1861-1917 Yıllarında Okul Sorunu Çevresindeki Mücadele)], (Kazan, 1982).

60. *Medreselerde Kitap Kıştesi*, (Kazan, 1992), s. 222 v.d.

61. Y. G. Abdullin, *Tatarskaya Prosветitel'skaya Misl*, s. 209.

62. *Tatarı Srednogo Povoljiya i Priuralya*, s. 390.

63. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 190.

64. *Tatarı Srednogo...*, s. 398.

65. Orenburg guberniyasındaki Hayriye Cemiyetleri'ne birkaç örnek:

1. Orenburg Müsilman Cemiyeti (kütüphanesi mevcut).
2. Troisk Müsilman Hayriye Cemiyeti (Necat isimli kütüphanesi var).
3. Troisk Neşr-i Maarif Cemiyeti.
4. Urski Müsilman Cemiyeti (kütüphanesi mevcut).

5. Çelyabinsk Kitap Cemiyeti (En zengin müslüman kütüphanelerinden birine sahip olup, koleksiyonun ekseriyetini el-yazma eserler teşkil ediyordu).
6. Kargalı Müsilman Cemiyeti (kütüphanesi mevcut).
7. Töz Tübe Müsilman Cemiyeti.
8. Müsilman Studentlar için Orenburg Cemiyeti.
9. Orenburg Müsilmanları Cemiyeti (Bu dokuz cemiyet de şehirde bulunuyordu. Bunun dışında köylerin de ayrı Hayriye Cemiyetleri mevcuttu).

Geniş bilgi için bk. B. Şeref, “Orenburg Gubirnyasında Mö-sülmanlar”, *Ang.* sayı: 2 (Orenburg, 1913), s. 29.

Eğitim konusunda geniş bilgi için bk. N. Devlet, “İdil-Ural Müslümanlarının Eğitim Savaşı: Cedidcilik Hareketi”, *Tarih ve Medeniyet*, sayı: 15 (Mayıs 1995), s. 44-48.

66. Y. G. Abdullin, *a.g.e.*, s. 306.

67. A. B. Taymas, *a.g.e.*, s. 63.

68. Fazla bilgi için bk. A. B. Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudi*, (İstanbul, 1958).

69. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 36-37.

70. G. Hambly (haz), *Central Asia Russian Conquest and Administration of Turkestan*, (New York 1969), s. 223.

71. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 38.

72. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserler: 2 (Fikri Eserleri)*, s. 273-278.

73. *a.g.e.*, s. 278-281.

74. *a.g.e.*, s. 283-286.

75. V. Y. Gankeviç, “Tercüman Gazetesinin Tarihine Dair Arşiv ve Müze Kaynakları”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ankara: Kırım Türkleri Yayın., 2004), s. 229.

76. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 17. Ayrıca bk. *Perevotçik* no. 1, 10 Nisan 1883, s. 1.

77. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 33 v.d.

78. *Tercüman/Perevotçik*'in ilk nüshasının birinci sahifesini A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay'nin (*La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris 1964) eserinde basılan kopyasından (s. 38-39) yararlanarak inceleyebildim.

79. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 18.

80. *a.g.e.*, s. 19-21.

81. V. Y. Gankeviç, “*Tercüman* gazetesi ve Müslüman Okurların Eğitilmesi Meselesi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ankara: Kırım Türkleri Yayın., 2004), s. 235.

82. Y. Akpınar, İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetine Genel Bir Bakış”, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri:2 Fikri Eserleri*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 28-29.

83. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri* (haz. Y. Akpınar) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 158 ve 182-183.

84. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 21 v.d.

85. Y. Akpınar, *a.g.m.*, s. 24-26.

86. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 22 v.d.

87. L. Klimoviç, *a.g.m.*, s. 4.

88. L. Klimoviç, *a.g.m.*, (Zvezda Vostoka)15 Eylül 1987, no. 110, s. 4.

89. *a.g.m.*, s. 4.

90. *a.g.m.*, 17 Eylül 1987, no. 111, s. 4.

91. *Tercüman*, 1 Eylül 1896, no. 34, s. 5.

92. L. Klimoviç, *a.g.m.*, no. 110, s. 4.

93. A. Deliorman, “İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi”, *Türk Kültürü*, VI, sayı 69 (Temmuz 1968), s. 55-655. Hasan Duman (haz.), *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu 1828-1928*, (İstanbul, 1986).

94. Merhum muhasebe uzmanı İsmail Otar (1911-2005) kendisinde *Tercüman*'ın tam koleksiyonunun mevcut olduğunu ifade etmişti (Ocak 1988). Ancak vefatından sonra zengin kütüphanesi çocukları tarafından dağıtıldı. Türkiye'de bütün aydınların başına gelen budur. Hakkında M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde tarafımdan bir Yüksek Lisans tezi yaptırılmıştır. Bk. Sema Demirkıran, *Bir Türk Münevveri İsmail Otar*, YL (1998), 103 s.

95. Bu kopyalar bana kimya mühendisi ve hâlen TRT/TV2'de görevli bulunan Sayın Zafer Karatay tarafından verilmişti. (Ocak 1988) Zafer Karatay daha sonraları TRT'de İsmail Gaspıralı belgeseli hazırladı.

96. Bk. *Tercüman*, yıl 1906, sayı 2-43.

97. Aleksandr Kasimoviç Kazem Bek (1802-1870): Azeri kökenli tarihçi ve Türkolog bilim adamı. Bk. http://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Kazembek_%28Russian_orientalist%29

98. G. V. Mende, *a.g.e.*, s. 48 v.d.

99. Fazla bilgi için bk. Mirza Alexander Kasem-Beg, *Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache* (Leipzig 1848 baskısının tıpkıbasımı) Hollanda, 1981.

100. G. V. Mende, *a.g.e.*, s. 49 v.d.

101. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 163-171.

102. Fazla bilgi için bk. N. Devlet, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25. Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 22 (Şubat 1983), s. 82-90.

103. "Lisan'ı Türkî Şiveleri" (Haz. Y. Akpınar), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 27-29.

104. "İstanbul Gazeteleri", *a.g.e.*, s. 32.

105. Duma: Daha doğrusu Devlet Duması, yani Devlet Meclisi, 1906-1917 yılları arasındaki dört dönem devam eden Türk mebusların da katıldığı parlamento. Fazla bilgi için bk. N. Devlet,

Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-1917, 2. bsk. (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayın., 1999), s. 115-122.

106. “Can Alıp Can Verecek Mesele” (Haz. Y. Akpınar), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 111-114.

107. “Türk Yurdu’na” (Haz. Y. Akpınar), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 194.

108. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele...*, s. 279-288.

109. N. Devlet, “Mirza İsmail Bey Gaspıralı’nın Öngördüğü Türk Dili Birliği Neden Gerçekleşmedi?” *Yüz Yılda Gaspıralı’nın İdealleri-Bildiriler* (İstanbul: Türk Yurdu Yayınları, 2001), s. 59-62.

110. A. Deliorman, *a.g.m.*, s. 656.

111. G. V. Mende, *Der Nationale Kampf der Russlandtürken*, Berlin, 1936, s. 99.

112. Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-1891): Kazan Üniversitesi Türk-Tatar kürsüsü profesörü. İncil’in Kiril alfabesiyle fakat her halkın kendi dilinde basılması gerektiğini savundu. İlminskiy, lehçeleri kendine özgü ayrı bir dil haline getirmek düşüncesini ortaya attı. Bu doğrultuda Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları düşüncesindeydi. İlminskiy tarafından ortaya atılan bu fikir 31 Mart 1906’da Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından ilan edilen Rus olmayan milletlerin eğitimi ile ilgili layihada yer aldı.

113. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 18. Ayrıca bk. *Pisma N. İ. İlmiskogok ober-prokuroru svyatogo sinoda K. P. Pobedostseva*, (Kazan, 1895).

114. A. Deliorman, *a.g.m.*, s. 656.

115. N. Devlet, “Yusuf Akçura’nın Hayatı”, *M.Ü. Fen-Edebiyat Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (1987), s. 89-103.

116. A. B. Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, (İstanbul, 1959).

117. İ. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2000); A. B. Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, (İstanbul, 1958).

118. A. Bennigsen, *a.g.e.*, s. 13.

119. C. Validov, *a.g.e.*, s. 83.

120. Ş. Alyadin, “Bizim İftiharımız”, *Yıldız*, sayı 5 (1987), s. 49.

121. Fazla bilgi için bk. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 114 v.d.

122. Fazla bilgi için bk. Ş. Alyadin, *a.g.m.*, s. 43-50.

123. A. Bennigsen, *a.g.e.*, s. 14.

124. L. Klimoviç, *a.g.m.*, sayı 111, s. 4.

125. *Musulmanskaya Peçat Rossii* (tıpkıbasım), Oxford, 1987, s. 5.

126. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 33 v.d.

127. *Musulmanskaya Peçat Rossii*, s. 31.

128. *a.g.e.*, s. 31 v.d.

129. *a.g.e.*, s. 93 v.d.

130. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri* (Haz. Y. Akpınar), (İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008), s. 185.

131. *a.g.e.*, s. 188.

132. *a.g.e.*, s. 214.

133. *a.g.e.*, s. 217.

134. *a.g.e.*, s. 221.

135. *a.g.e.*, s. 288-291.

136. *a.g.e.*, s. 306-309.

137. *a.g.e.*, s. 312-315.

138. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 30 v.d.

139. Baktriya: Hindikuş dağları ve Amu Derya ırmağı arasındaki, üzerinde değişik krallıklar kurulan bölge. İ.Ö. 300-40 arasında başta Persler, sonra Büyük İskender ve Grek krallıkları kuruldu. Döneme ait madeni paralar ve başka arkeolojik buluntular mevcut. Bugün Tacik, Paştun ve Özbekler kökenlerinin Baktriya'dan geldiğini iddia ederler.

140. *a.g.e.*, s. 33.

141. *a.g.e.*, s. 33-40. Fazla bilgi için bk. E. J. Lazzerini, "From Bakhchisaral to Bukhara in 1983: "İsmail Bey Gaspinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, III, sayı 4 (1984), s. 77-88.

142. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları* (haz. Y. Akpınar), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 400-401.

143. *a.g.e.*, s. 413-414.

144. *a.g.e.*, s. 442.

145. Bk. *Alem-i Nisvan*, sayı 7 (16 Mart 1907), s. 3 ve 4.

146. *Musulmanskaya Peçat Rossii ve 1910 godu*, Oxford 1987, s. 20.

147. A. Kriçinski, *Oçerki russkoy politiki na okrainah*, Bakü 1919, s. 163.

148. *a.g.e.*, s. 163.

149. *a.g.e.*, s. 164.

150. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 89 v.d.

151. A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri", *A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIII, sayı 3-4 (1965), s. 135. (s. 95-194). A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 176.

152. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 91 v.d.

153. M. C. Bigi, *Islahat Esasları*, (Petrograd, 1917), s. 177.
154. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 94 v.d.
155. M. C. Bigi, *a.g.e.*, s. 205-217.
156. *a.g.e.*, s. 219.
157. A. Arşaruni-H. Gibadullin, *Oçerki pan-islamizma i pantyurkizma Rossii*, (Moskova, 1931), s. 29.
158. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 99 v.d.
159. *a.g.e.*, s. 102.
160. M.C. Bigi, *a.g.e.*, s. 250.
161. N. Devlet, *a.g.m. esr.*, s. 110.
162. *a.g.e.*, s. 111 v.d.
163. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (haz. Y. Akpınar) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 454-455.
164. Arminius Vambery (1832-1912): Macar bilim adamı. Türk boyları üzerine uzmandır. Çok sayıda eseri vardır. Türkçe’de *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* adlı eseri basılmıştır.
165. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 109 v.d.
166. *a.g.e.*, s. 111 v.d.
167. C. S. Kırimer, *a.g.e.*, s. 119-123.
168. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (haz. Y. Akpınar) (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2008), s. 467.
169. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 114 v.d.
170. *a.g.e.*, s. 117.
171. *a.g.e.*, s. 119.
172. A. B. Taymas, “Ben Onu Gördüm (İsmail Gaspıralı hakkında notlar)”, *Türk Kültürü*, IV., sayı 69 (Temmuz 1968), s. (49) 649.

173. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 120.

174. *a.g.e.*, s. 123.

175. *a.g.e.*, s. 125.

176. M. Kramer, (çev. E. Pakin) “Gasprinsiy’nin Dünya Müslümanları Kongresi Teşebbüsü (1907) ve Neticeleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ankara: Kırım Türkleri 2004), s. 365 [M. Kramer, *Islam Assembled. The Advent of the Muslim Congresses* (New York, 1986)]

177. *a.g.m.*, s. 380.

178. *a.g.m.*, s. 389.

179. L. Klimoviç, *a.g.m.*, sayı 109, s. 4.

180. C. S. Kırimer, *a.g.e.*, s. 114.

181. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 129.

182. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (haz. Y. Akpınar) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 486.

183. *a.g.e.*, s. 489-490.

184. L. Klimoviç, *a.g.m.*, sayı 111, s. 4; C. S. Kırimer, *a.g.e.*, s. 178.

185. A. Kriçinskiy, *a.g.e.*, s. 275 v.d.

186. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 3 (haz. Y. Akpınar) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s. 214-215.

187. *a.g.e.*, s. 215-216.

188. *a.g.e.*, s. 222-223.

189. *a.g.e.*, s. 287-288.

190. *a.g.e.*, s. 332-334.

191. *a.g.e.*, s. 336-337.

192. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 151-155.

193. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 132.

194. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 157.

195. E. J. Lazzerini, *a.g.e.*, s. 132 v.d.

196. *a.g.e.*, s. 133.

197. C. S. Kırımer, *a.g.e.*, s. 135.

198. N. Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat 1998), s.70.

199. C. S. Kırımer, *a.g.e.*, s. 135-138.

200. *a.g.e.*, s. 138.

201. V. Kozlov, "Muzey Direktörü", *Yıldız*, sayı 4 (1987), s. 117 ve 120.

202. N. Devlet, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 22 (1983) s. 82-90; N. Devlet, "Topyekün Sürgünün 40. yılı-Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 33 (1984), s. 101-129.

203. L. Klimoviç, *a.g.m.*, (Lenin Bayrağı), sayı 111, s. 4.

204. L. Klimoviç, *a.g.m.*, (Lenin Bayrağı), sayı 109, 110 ve 111, *a.g.m.*, *Yıldız*, sayı 6 (1987), s. 75-86.

BAŞLICA KAYNAKLAR

(Seçilmiş Bibliyografya)

The Tatars of Crimea: Return to the Homeland, (haz. Allworth, Edward) 2. Bsk., (Durham: Duke University Press, 1998).

Bennigsen, A. and Lemercier-Quelquejay, C., *La presses et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*. (Paris: Mouton, 1964).

Bozkurt, G.S., *1905-1907 yılları arasında Rusya Müslümanlarının siyasi kimlik arayışı*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008).

Burbiel, G., “Die Sprache Ismail Bey Gaspıralys”, Yayınlanmamış Doktora tezi (Universitaet Hamburg, 1950).

Arıkan, S., *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın idealleri, işleri, tavsiyeleri ve haberleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayın., 2006).

Çaykara, A., *Bilgiye açılan kapılar: Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın eserlerinde Avrupalı kadınlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi (Ankara: Bilkent Üniversitesi 2008).

Devlet, N., *Millet Meclisi* (çev. Reşit Kadiyrov) (Kazan: “Cıyın” ve “Milli Kitap” neşriyatları 2008).

_____, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 1905-1917*. (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985); 2. Bsk., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 1999).

_____, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi, 1917-1919)*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998).

_____, *İsmail Bey Gaspralı (1851-1914)*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayın. 1988); 2. Bsk., (Kazan: AV Menger Stiftung, 1996).

_____, “İsmail Mirza Gasprinskiy’e İlgi Neden Arttı?” (haz. H. Kırımlı) *İsmail Bey Gaspralı İçin*, (Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayın., 2004), s. 45-52.

_____, “Mirza İsmail Gaspralı’nın Öngördüğü Türk Dili Birliği Neden Gerçekleşmedi?”, *Yüz Yılda Gaspralı’nın İdeal-leri- Bildiriler*, (İstanbul: Türk Yurdu Yayınları, 2001), s. 59-62.

_____, “İsmail Gaspralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 2, Güz 1996, s. 403-408.

_____, “İsmagıyl Gaspralığa Kıçegi hem Bugingi Karaş”, *Miras*, No: 5 (1992), s. 82-84.

_____, “İsmail Gaspralı Sovyetler Birliği’nde Ancak 60 Yıl Sonra Aklanabildi”, *Türk Kültürü*, XXIX, sayı: 339 (Temmuz 1991), s. 424-429.

_____, “Dünde ve Bugünde İsmail Bey Gaspralı (Doğumunun 140. Yılında)”, *Türk Kültürü*, XXIX, sayı: 337-338 (Mayıs-Haziran 1991), s. 285-289.

Gankeviç, V. , *Na sljbe pravde i prosveşçeniyu* (Simferopol: Dolya 2000).

İsmail Gaspralı seçilmiş eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları (haz. Y. Akpınar) , (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008).

İsmail Gaspralı seçilmiş eserleri: 2 Fikri Eserleri (haz. Y. Akpınar), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008).

İsmail Gaspralı seçilmiş eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri (haz. Y. Akpınar, B. Orak, N. Muradov) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007).

İsmail Bey Gaspralı ve Dünya Müslümanları Kongresi (haz. H. Kırımlı-İ. Türkoğlu), (Tokyo: Central Asian Research Series 2002).

İ. Gasprinski, *Türküstan üleması* (Bakı: Örnek Yayın., 2001).

İsmail Gasprinskiy- prosvetitel narodov Vostoka (Moskova 2001).

İsmail Gaspıralı. French and Afrikan Letters (haz. A.A. Rorlich) (İstanbul: The Isis Press 2008).

İsmail Gasprinskiy (İstoriko-dokumental'nnıy sbornik), (haz. M. Usmanov) (Kazan: Ciyın Neşriyatı, 2006).

Kırimer, Cafer Seydahmet. *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul, 1934. 2.bsk., (İstanbul, Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 1996).

Lazzerini, Edward James. *İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Seattle: University of Washington, 1973).

Özdil, M., *İsmail Gaspıralı'nın din ve toplum anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009).

Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri (Bildiriler) (haz. C. Bayram, İ. Türkoğlu, F. Baloğlu) (İstanbul: Türk Yurdu Yayın., 2001).

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.iccrimea.org/>

<http://www.tatar.net/>

<http://gaspıralı.wordpress.com/2007/07/20/ismail-bey-gasprinski-in-shura/>

http://openlibrary.org/books/OL2764751M/Russkoe_musul%CA%B9manstvo

http://openlibrary.org/works/OL2570191W/Molla_Abbas

http://openlibrary.org/works/OL2570192W/Tu%CC%88rku%CC%88stan_u%CC%88la%CC%88mas%C4%B1

<http://www.facebook.com/topic.php?uid=8920534919&topic=16196>

<http://www.turkocagi.org.tr/modules.php?name=Izbirakanlar&pa=showpage&pid=55>

http://de.wikipedia.org/wiki/%C4%B0smail_Gasprinski

<http://www.google.com.tr/search?q=Gasprinski&hl=tr&client=firefox-a&hs=pHg&rls=org.mozilla:tr:official&ei=qf45T>

<http://www.iccrimea.org/scholarly/krimbiblio.html>

<http://www.google.com.tr/search?q=Gasprinski&hl=tr&client=firefox-a&hs=lcL&rls=org.mozilla:tr:official&prmd=b&ei=uP45TMqWKY33OYG7sawN&start=40&sa=N>

<http://www.google.com.tr/search?q=Gasprinski&hl=tr&client=firefox-a&hs=rgg&rls=org.mozilla:tr:official&ei=uQQ6TJaIGMyUOP2hkZEL&start=70&sa=N>

TERCÜMAN BASIMEVİNDE YAYINLANAN ESERLER VE GASPIRALI'NIN DİĞER YERLERDE BASILAN YAZILARI

Abu'l-Hayr Nabioğlu, *Hayriye-i Nabi*, (Bahçesaray 1897).

M. Akçurin, *Aruz-ı Türki*, (Bahçesaray 1897).

———, *Çoban kız*, (Bahçesaray 1897).

———, *Kürey-i arzın suret-i teşkili*, (Bahçesaray 1897).

———, *Nasihat-i hükema*, (Bahçesaray 1897).

———, *Hevadir-i nefise*, (Bahçesaray 1897).

———, *Ramazan hediyesi*, (Bahçesaray 1897).

Divan-ı Aşık Ömer, (Bahçesaray 1887).

D. Defoe, (yay. M. Akçurin), *Hikâye-i Robinson*, (Bahçesaray 1889).

İ. Gaspirinski, *Arslan kız*, (Bahçesaray 1894).

———, *Atlaslı cihannâme*, (Bahçesaray 1893).

———, *Avrupa medeniyetine bir nazar muvazene*, (Bahçesaray 1885).

———, *Asya'da komşularımız*, (Bahçesaray 1903).

———, *Bahtiyar nazım*, (Bahçesaray 1889).

———, *Beden-i insan*, (Bahçesaray 1901).

———, *Darü'r-rahât Müslümanları*, (Bahçesaray 1906).

———, *Garaib-i adat-ı akvam*, (Bahçesaray 1890).

———, *Halera vebası ve onun deva ve darusu*, (Bahçesaray 1887).

———, *Her gün gerek zakonlar*, (Bahçesaray 1897).

———, *Hoca-i sibyan*, (Bahçesaray 1892) (I. bsk. 1884)

- _____, *İki bahadır*, (Bahçesaray 1886).
- _____, *İran. Resimli mecmua*, (Bahçesaray 1901).
- _____, *İslamlara dair nizamlar ve imtiyazlar*, (Bahçesaray 1885).
- _____, *Kıraat-i Türki*, (Bahçesaray 1894).
- _____, *Maişet muharebesi*, (Bahçesaray 1886).
- _____, *Malumat-ı nafiye*, (Bahçesaray 1901).
- _____, “Maşinalı mekteb” B. Şeref, *Gani Bey*, (Orenburg 1913), s. 126-128.
- _____, *Mebadi-i temeddün-i islamiyan-ı rus*, (Bahçesaray 1901).
- _____, *Medeniyet-i islâmiye*, (Bahçesaray 1889).
- _____, *Meşhur payitahtlar*, (Bahçesaray 1901).
- _____, *Mirat-ı cedid*, (Bahçesaray 1901).
- _____, “Muhaceret-i muntazama”, *Türk Yurdu*, II, sayı 23 (1328/1913), s. 706-713.
- _____, *Muhtesar ilm-i hibas ve mesail-i hisabiye*, (Bahçesaray 1898).
- _____, *Rehber-i muallimin*, (Bahçesaray 1898).
- _____, *Risale-i terkib*, (Bahçesaray 1894).
- _____, *Rusiye coğrafyası*, (Bahçesaray 1885).
- _____, *Russko-vostoçnoe soglaçenie. Mıslı, zamietki i pozjelanıia*, (Bahçesaray 1896).
- _____, *Russkoe musul'manstvo, Mıslı, zamietki i nabliudenıia musul'mania*, (Simferopol 1881).
- _____, *Salname-i Türki*, (Bahçesaray 1882).
- _____, *Tashih-i akaiden*, (Bahçesaray 1901).
- _____, *Temsilat-ı Krilof*, (Bahçesaray 1901).
- _____, “Türk Yurducularına” *Türk Yurdu*, I, sayı 7 (1328/1912) s. 190-195.
- _____, *Türkistan uleması*, (Bahçesaray 1900).
- _____, *Usûl-ü edep. Şark ve Arab kaideleri*. (Bahçesaray 1901).

“Konferans: Tedrisat-ı umumiye hakkında”, *Sırat-ı Müstakim* (İstanbul), sayı 49 (1325/1909-1910), s. 359-364.

Mevlud-ı cenab hazret Ali, (Bahçesaray 1900).

Murad Bey, *Muhtasar tarih-i İslam*, (Bahçesaray 1890).

Seyyah (I. Gaspıralı), “Hindden dönerken”, *Türk Yurdu*, sayı I, (1328-1912), s. 307-310.

Şemseddin Sami Bey, *Yer*, (Bahçesaray 1897).

Zoraki tabib, (Bahçesaray 1901).

GASPIRALI HAKKINDA

ARAŞTIRMA VE MAKALELER

(1884-1987 yılları arası, sonrakilerin bazıları “Başlıca Kaynaklar” bölümünde)

K. H. Abdullaoglu, “İsmail Bey Gasprinski”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (bundan sonra: AYB), II, sayı 16 (Nisan, 1933), s. 170-75.

A. Ağaoğlu, “İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu* (bundan sonra: TY), VI, sayı 72 (1914), s. 2405-2409.

O. Akçokraklı, “Kart muallim ve yazıcılarımızdan İsmail Gasprinski”, *Oku İşleri*, sayı 2 (Haziran, 1925), s. 7-14.

Y. Akçuraoglu, “Muallime dair” TY, VI, sayı 72 (1914), s. 2409-2412.

Y. Akçuraoglu, “Türklerin büyük muallim ve muharriri, İsmail Bey Gasprinski” *Yanğa Milli Yul* (bundan sonra: YMY), V, sayı 3 (Mart 1933), s. 7-9.

S. Maksudi Arsal. “Ümidler üstadı”, YMY, V, sayı 3 (Mart 1933), s.9-10.

A. E. Alektorov, “Nieskol’ko slov ‘Tercimanu’”, *Astrahanskii Vestnik*, sayı 1290 (1893).

N. Asri, “İsmail Bey Gasprinski ve umumi edebi dil”, *Anğ*, sayı 24 (Ocak 1, 1915), s. 440-443.

H. S. Ayvazov, “Yaşayan ululardan İsmail Bey Gasprinski”, YMY, V, sayı 3 (Mart 1933), s. 11-12.

A. Bennigsen (der.), “İsmail Bey Gasprinski (Gaspraly) and the Origin of the Jadid Movement in Russia”, *İsmail Bey Gasprinskiy Russkoe Musul-manstvo*, 2. bsk, Oxford 1985, s. 5-20.

M. C. Bigi, “Mülâhaza (İsmail Bey Gaspıralı’nın ölümü münasebetiyle kaleme alınmıştır)”, YMY, V, sayı 4 (1933), s.15-16. Orjinali St. Petersburg’da 1915’te basılmıştır.

L. Bouvat, “Une geographie tartare”, *Revue du monde musulman*, II, sayı 6 (Nisan, 1907), s. 273.

A. Bozgöz, “Avrupa’daki sosyal gelişmeler karşısında genç Gaspıralı’nın düşünceleri”, *Emel* (bundan sonra: E), I, sayı 6 (Eylül 1961), s. 7-9.

A. Caferoğlu, “İsmail Bey Gasprinski”, AYB, sayı 16 (Nisan 1933), s. 165-169.

A. Caferoğlu, *İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü münasebeti ile bir etüd*, İstanbul 1964.

Çelebi Cihan, “Anlayabilseydik”, YMY, V, sayı 4 (1933), s. 18-19.

A. Deliorman, “İsmail Gaspıralı ve Tercüman gazetesi”, *Türk Kültürü* (Bundan sonra TK), VI, sayı 69 (1968), s. 653-658.

F. Emirhan, “Uluğ milletçe tugrısında kiçkine bir hatire”, YMY, V, sayı 4, s.13-15.

M. Emin, “İsmail Gasprinskiye”, YMY, V, sayı 4 (1933), s. 17.

“Gaspıralı İsmail Bey”, E, V, sayı 11 (1934), s. 18-23.

“Gaspıralı İsmail Bey”, *Türk Ansiklopedisi*, XVII (1969), s.162-163.

A. Göksan, “Gaspıralı İsmail Bey ve usul-ü cedidçiliği”, TK, sayı 18 (1964), s.126-129.

A. Gubaidullin, “K voprosu ob ideologu Gasprinskogo”, *İzvestiya vostochnogo fakulteta* (Bakü), sayı 4 (1929), s.179-203.

H. Hasmehmetli, “İsmail Bey Gasprinski’ye ait bir hatıra”, AYB, II, sayı 16 (Nisan 1933), s.162-164.

“Hindistanda bir Türk Müceddidi”, TY, I, (1328-1912), s. 344.

A. İbrahim (ov), “Bahtiyar Gasprinski”, E, IV, sayı 5 (1933), s. 12-17.

A. İshaki, “Büyük üstat İsmail Bey”, İl, sayı 40 (25 Eylül 1914), a.g.m., YMY, V, sayı 4 (1933), s. 19-22.

İsmail Bey Gasprinski'nin Albümü, İstanbul 1334 (1915).

“İsmail Bey Gasprinski ile mülakat”, *Âlem-i İslam*, sayı 41 (1911), s. 314.

E. Kırimal, “Gaspıralı İsmail Bey”, *Dergi*, XVI, Sayı: 62, (1970), s. 60-64.

———, “Tercüman’ın elli yıllığı münasebetiyle”. E, IV, Sayı: 5 (1933), s. 1-11.

———, “İsmail Bey Gasprinski”, AYB, II, Sayı: 16 (Nisan 1933), s. 156-161.

L. Klimoviç, “Maarif Hizmetinde Türkiy tilde çıkkın ilk gazete “Tercüman” ve onun naşiri Gasprinskiy hakkında”, *Lenin Bayragı*, Sayı: 109, 110, 111 (12, 15, 17 Eylül 1987), s. 4.

M. F. Köprülüzade, “İsmail Bey Gasprinski”, *Cumhuriyet*, Sayı: 1377 (7 Mart 1928)

———, “İsmail Bey Gasprinski”, AYB, II Sayı: 16, (Nisan 1933), s. 154-155.

“Kostanca’da millî konferans ve musamere”, E, Sayı: 6 (1933), s. 1-40.

T. Kuttner, “İsmail Bey Gasprinski in Cairo, 1908”, (University of Chicago, 1972. (Yayınlanmamış araştırma).

G. von Mende, “İsmail bey Gasprinski zur nationalen Bewegung der Russland-Türken”, *Ost Europa*, X (Ekim 1934), s. 39-44.

M. Miropiev, “Kakiya nacala doljnı bit polojeni v osnovu obrazovaniya russkih inorodsev-musulman? Po povodu broşurı İsmail-beya Gasprinskago”. *Rus*, IV, Sayı: 17, (1 Eylül 1884), s. 24-41.

P. Moriez, “İsmail Bey Gasprinski”, *Turan*, XVI (1933), s. 39-42.

A. İ. Oğuzbeyoğlu, “Merhum İsmail Gaspralı ve bir hatıra”, *E*, I, Sayı: 7 (Kasım 1961), s. 29.

C. Ortalan, “İsmail Bey Gaspralı”, *Kırım*, Sayı: 9-12 (1957), s. 266-271.

———, “Tercüman” *Kırım*, Sayı 4 (1957), s. 101-106.

K. Ortaylı, “İsmail Bey Gaspralı kim idi?” *Kafkasya*, Sayı: 15 (1952) s. 13-16.

H. Suphi, “Ben onu gördüm”, *TY*, VI, Sayı: 72 (1914), s. 2402-2404.

A. B. Taymas, “Ben onu gördüm (İsmail Gaspralı hakkında notlar)”, *TK*, VI, Sayı: 69 (1968), s. 649-652.

T. I. “İsmail Beye Türk milletinin ihtiramı”, *TY*, VI, Sayı: 72 (1914), s. 2412-2414.

“Tedrisatı umumiye hakkında”, *Sıratü'l-müstakim*, Sayı: 49 (1325-1909-1910), s. 359-364.

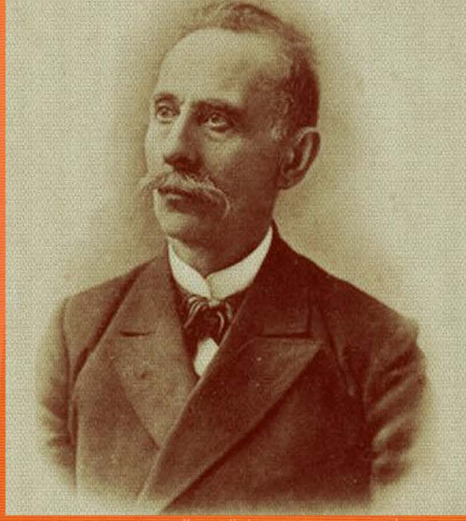
“Tercüman’ın milli yıllığı”, *YMY*, V, Sayı: 3 (Mart 1933), s. 2-7.

A. Z. V. Togan, “Gaspralı (Gasprinski), İsmail”, *The Encyclopedia of Islam*, (2 bsk., Londra 1965), II, s. 979-981.

M. Ülküsal, “Büyük Öğretmen”, *E*, I, Sayı: 6 (Eylül 1961), s. 1-4.

S. H. Yakubova, “Müslüman hatun-kızlarının hamisi İsmail Bey Gasprinski”, *İl*, Sayı: 40, (25 Eylül 1914); a.g.m., *YMY*, V, Sayı: 31, s. 22.

A. Zihni, “İsmail Bey Gasprinski”, *Vshod-Orient*, (Aralık 1933), Sayı: 3-4.

UNUTTURULAN TÜRKÇÜ, İSLAMCI, MODERNİST

İSMAİL GASPIRALI

PROF. DR. NADİR DEVLET

Gaspiralı'nın fikir ve faaliyetleri hiç şüphesiz Kırım başta olmak üzere Rusya Türkleri arasında etkili olmuş, Tercüman gazetesinin yalnız Rusya içinde değil, başta Türklerin yaşadığı Osmanlı Devleti olmak üzere diğer ülkelerde de yayılması onun görüşlerinin genelde bütün Türk aydınları tarafından tanınmasına sebep olmuştur.

Çoğu didaktik anlamda bir hayli hikâye, roman, fikir yazıları ve kitapları kaleme alan Gaspiralı, "Usul-ü Cedit" faaliyetleriyle de Rusya Müslümanlarının eğitim kurumlarının modernleştirilmesine çabalamıştır. Kadın haklarına verdiği önemi yazdığı hikâyelerde de göstermiş ve Âlem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası) adıyla bir kadın dergisi çıkarmıştır. Rusya'daki Türklerin politik hayatı ile de yakından ilgilenen Gaspiralı, Rusya Türklerinin I. II. ve III. Toplantılarının (1905-1906) çalışmalarına katılmış ve Müslümanların siyasi organı olan "Müslüman İttifakı" adlı partinin kurulmasına katkıda bulunmuştur.

Bu kitapta, "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi ile Türk Dünyasını kucaklayan fikir adamı İsmail Gaspiralı bütün yönleriyle okuyucuya tanıtılmaya çalışılmıştır.

ISBN 978-605-4033-16-4

9 786054 033164

Türkiye'nin İlk Online Kütüphanesi

www.hiperkitap.com